

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մ Ա Ս Ն Ա.

ԵՐԿՈՒՐՈՒԹԻՆ

ԿԱՐԱՊԵՏ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

Վ Ա Ղ Ա Ր Շ Ա Պ Ա Տ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

1908

ՀՐԱՄԱՆԱԲ

ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹԻՒՆ

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ**

Մասն Ա

Վերահրատարակություն

Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ – 2011

ՀՏԴ 23/28 : 941 (479.25)
ԳՄԴ 86.37 + 63.3 (2 Յ)
Կ-294

*Տպագրվում է
Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի
Նրադարակալական Խորհրդի
Երաշխավորությամբ*

Հրատարակության պատրաստեցին
Անանիա արեղա Ծատուրյանը և
Եղիշե ավագ քահանա Սարգսյանը

Խմբագիր՝ **Պետրոս Յ. Հովհաննիսյան**

Կարապետ ծայրագոյն վարդապետ Տեր-Սկրտչեան

Կ-294 Հայոց Եկեղեցւոյ պատմութիւն: Ուս. ձեռնարկ Կարապետ ծայրագոյն վարդապետ Տեր-Սկրտչեան; Խմբ.՝ Պետրոս Յ. Հովհաննիսյան; Հրատ. պատրաստ. Անանիա արեղա Ծատուրյանը և Եղիշե ավագ քահանա Սարգսյանը. -Ս. Էջմիածին: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2011 Մաս Ա - 264 էջ:

Նշանավոր հայագետ Կարապետ Տեր-Սկրտչեանի «Հայոց Եկեղեցւոյ պատմութիւն» ուսումնական ձեռնարկի սույն Ա մասն ընդգրկում է քրիստոնեւոյան ծագումից մինչև 2 դարի կեսերն ընկած ժամանակաշրջանի Հայոց եկեղեցու և նրա հետ աղերսվող քաղաքական պատմութեան ամփոփ նկարագիրը:

Հասցեատարվում է ուսանողութեանն ու ընթերցող լայն հանրութեանը:

ՀՏԴ 23/28 : 941 (479.25)
ԳՄԴ 86.37 + 63.3 (2 Յ)

**Տպագրվում է մեկենասութեամբ
«ՍԱՐԳԻՍ ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ» հիմնադրամի**

ISBN 978-9939-59-079-0 © Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2011թ.

Խոսք խմբագրի

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սկրտիչ Ա Խրիմյանի 1899 թվականի հունիսի 30-ի կարգադրութեամբ Կարապետ վարդապետ Տեր-Սկրտչեանը նշանակվեց Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի տեսուչ¹: Անշուշտ, Կարապետ վարդապետը նոր անձ չէր ճեմարանում: 1888 թ. նա «յոյժ գովելի» առաջադիմութեամբ ավարտել էր ճեմարանի լրիվ դասընթացը, ապա 1889-1893 թթ. սովորել Լայպցիգի համալսարանի Աստվածաբանութեան ֆակուլտետում, միաժամանակ հետևել Բեռլինի, Յալլեի և Մարբուրգի համալսարանների դասընթացներին, ստացել փիլիսոփայութեան դոկտորի և աստվածաբանութեան մագիստրոսի կոչումներ²: Գերմանիայում բարձրագույն կրթութիւն ստանալուց հետո վերադառնալով Ս. Էջմիածին՝ նա անմիջապէս (1894 թ. սեպտեմբերի 18) նշանակվել էր ճեմարանի տեսչի օգնական և ստանձնել աստվածաբանական և կրոնագիտական մի շարք առարկաների դասավանդման պարտականութիւնը («Մեկնութիւն Սուրբ Գրոց», «Բարոյագիտութիւն», «Պատմութիւն ընդհանուր եկեղեցւոյ», «Պատմութիւն հայ եկեղեցւոյ» և «Քրիստոնեական վարդապետութիւն»)³: Նկատի ունենալով երիտասարդ հոգևորականի աստվածաբանական խոր գիտելիքներն ու հմտութիւնը՝ կաթողիկոսական մի այլ կոնդակով նա նշանակվել է նաև «Արարատ» ամսագրի կրոնագիտական բաժնի պատասխանատու⁴:

ճեմարանի տեսչի պարտականութիւնները շարունակեց մինչև 1903 թվականը: Նույն թվականի հունվարի 30-ին կաթողիկոսական բարձր կարգադրութեամբ նա նշանակվել է Երևանի առաջնորդա-

¹ Տե՛ս «Արարատ», 1899, էջ 291:

² Մանրամասն տե՛ս «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գիրք ԺԶ, Կարապետ Եպիսկոպոս Տեր-Սկրտչեան (1866-1915), Երևան, 2006, էջ 4-5 (այսուհետև՝ «Վավերագրեր...»):

³ Անդ, էջ 69:

⁴ «Արարատ», 1894, էջ 389:

կան փոխանորդ: Գերծանրաբեռնվածության պատճառով նա ստիպված դադարեցրել է դասավանդելը: Եվ միայն փոխանորդությունից հրաժարվելուց հետո (1905 թ. հոկտեմբերի 30) է, որ վերադառնալով Ճեմարան՝ ստանձնել է ոչ միայն կրոնուսույցի պաշտոնը, այլև դպրոցական բաժնի 5-6-րդ դասարանների «Չայոց եկեղեցու պատմություն» առարկայի դասավանդումը: Առարկան դասագիրք չուներ: Սաների ուսումնառությունը լիարժեք դարձնելու մտահոգությամբ Կարապետ վարդապետն առավել ուշիմներին հանձնարարել է բառացիորեն գրի առնել իր դասախոսությունները: Չաջորդ ուսումնական տարում նորեկ աշակերտներն արտագրում էին այդ դասախոսությունները, և այսպիսով տարեցտարի դրանց հիման վրա էր ճեմարանում դասավանդվում առարկան⁵:

1907 թ. ուսումնական տարվա սկզբին ճեմարանի տեսուչ Մինաս Բերբերյանը Կարապետ վարդապետին առաջարկեց դասախոսությունների այդ տեսակները վերամշակելուց հետո ներկայացնել տպագրության: Առաջարկը սիրով ընդունվեց, և Կարապետ վարդապետն սկսեց եռանդով աշխատել այդ ուղղությամբ: Բայց մեծ թափով ու պատասխանատվության զգացումով ձեռնարկված աշխատանքը շուտով դադարեց, քանզի 1907 թ. նոյեմբերի 13-ին նա նշանակվեց Ատրպատականի թեմակալ առաջնորդ և անհապաղ մեկնեց Թավրիզ⁶: Բնականաբար «Չայոց եկեղեցու պատմության» ավելի կատարյալ դասագրքի ստեղծման հարցն առժամանակ մղվեց հետին պլան: Ինչպես հեղինակն է խոստովանում, կատարյալ դասագրքի «պահանջի լրացումը կամա-ակամա պետք է թողնենք ավելի հարմար ժամանակի, երբ իմ պաշտոնն ու միջավայրը թույլ կտան թերևս սորա շարունակության փոխարեն ... լուրջ և բազմակողմանի աշխատության ձեռնարկելու և ամբողջ պատմությունը նորից ավելի կատարյալ ձևով գրի առնելու»:

Ցավոք, «ավելի հարմար ժամանակ» նա այլևս չունեցավ: Վարչական նոր պարտականություններն ու վերահաս մահը (1915 թ. նոյեմբերի 19) դա թույլ չտվեցին: Իսկ արդեն կատարված աշխատանքը

⁵ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի արխիվային բաժնում գտնվող Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի ֆոնդում առկա են այդ արտագրությունների բազմաթիվ օրինակներ (թղթապանակ 98, վավ. 10, թերթ 1-225 և այլն):

⁶ «Վավերագրեր...», էջ 116:

տանքը սահմանափակ տպաքանակով լույս ընծայեց Մայր Աթոռի տպարանը 1908 թ. ամռանը⁷:

Կարապետ վարդապետը համեստորեն այս հրատարակությունը համարել է «մի տպագրյալ դասարանական տետրակ», «մասնավոր մի փորձ», «իբրև ժամանակավոր օժանդակություն դպրոցական գործին» և հույս հայտնել, թե այն «աննպատակ չի անցնի և յուր որոշ սահմանափակ դերը կկատարե»⁸: Անշուշտ, Կարապետ վարդապետի «Չայոց եկեղեցու պատմության» դասագիրքը բազմապատիկ կատարել է իրեն վերապահված դերը: Այն եղավ լավագույնը նմանաբնույթ հրատարակություններից: Սեղմ, զուսպ ոճը, գեղեցիկ հայերենը, ասելիքի նկատմամբ մեծ պատասխանատվությունն ու գիտականությունն ապահովել են դրա հաջողությունն ու տարածումը: Այն դարձավ Գևորգյան ճեմարանի և ազգային-եկեղեցական դպրոցների Չայոց եկեղեցու պատմության լավագույն դասագիրքը:

Դժվար է գեթ թվարկել այս դասագրքի կարևորագույն առանձնահատկություններն ու նորությունները: Առաջին և կարևորագույն առանձնահատկությունն այն է, որ հեղինակը որոշակիորեն հրաժարվել է մինչ այդ հայագիտության և մասնավորապես Չայոց եկեղեցու պատմության բնագավառներում տիրապետող շատ կարծրատիպերից: Ինքնըստինքյան խրախուսելի է հարցերի պարզաբանման նրա քննադատական, բայց երբեք ոչ ժխտական մոտեցումը: Նման բազմաթիվ տարակուսանքի տեղիք տվող հարցադրումներից մատնանշենք միայն մի քանիսը.

1. Անդրադառնալով Գրիգոր Լուսավորչի ազգային պատկանելության հարցին՝ հեղինակը, հիմք ընդունելով առկա սկզբնաղբյուրների ընձեռած տվյալները, գրում է. «Լուսավորիչ քարոզել սկսում է **հայ լեզվով՝ իբրև հայ մարդ**, և մեր պատմության մեջ ոչ մի ակնարկ չկա, որից երևա, թե նա օտար լիներ հայոց կյանքին ու հայոց սովորություններին, երբևիցե օտար լեզու գործածեր: Ապա ժամանակի պայմաններն ի նկատի ունենալով՝ պետք է կարծել, թե այն ընդարձակ կալվածները և այն իշխանական դիրքը, որ ուներ

⁷ Տե՛ս «Չայոց եկեղեցու պատմություն», մասն Ա: Երկասիրություն Կարապետ Ժ. վարդապետի, Վաղարշապատ, 1908, էջ 218:

⁸ Անդ, էջ Ե:

նորա սերունդը և վայելում էր անկախ հայրապետական կոչումից, հանկարծակի ձեռք չբերվեցան, այլ տոհմական սեպհականություն էր, **Լուսավորիչ ինքը ծնվել էր իբրև մի հայ իշխանագն՝** տեր այդ սեպհականության» (ընդունված մերն է - Պ. Յ.):

2. Հինք ընդունելով Ս. Գրիգոր Լուսավորչի և նրան հաջորդող մի շարք հայ կաթողիկոսների՝ Կեսարիայում քահանայապետական ձեռնադրության հանգամանքը՝ ուսումնասիրողները հետևություն են արել, թե իբր Հայոց հայրապետությունը ենթարկվել է Կեսարիայի Աթոռին: Կ. Տեր-Մկրտչյանը տարակուսում է և համոզված պնդում, որ դա Փավստոս Բուզանդի միտումն է Հայոց բոլոր հայրապետերին՝ մինչև Մեծն Ներսես, Կեսարիա տանել ձեռնադրելու: «Փավստոսը մի կամ երկու անգամ պատահած դեպքը չի՞ ընդհանրացնում արդյոք բոլորի վրա», - երկմտում է հեղինակը և շեշտում, թե. «Երևակայել չենք կարող, որ այդ ամենը պատմական իրողություն լիներ»: Ընդ որում նա իր տեսակետը հիմնավորում է պատմական եղելությունների վերլուծության հիման վրա:

3. Չափազանց ուշագրավ է Պապ Արշակունուն տված նրա գնահատականը, որը միանգամայն հակառակ է հին և իր օրերի, անգամ այսօրվա պատմաբաններից շատերի գնահատականներից: Հեղինակը քննադատում է Փավստոսին, որն «ամենազգվելի» գույներով է նկարագրել Պապի «անբարոյական կյանքը», որը բոլորովին համաձայն չէ ժամանակակից հռոմեական պատմիչ Ամմիանոսի՝ Պապին տված ավելի հավաստի նկարագրին, ուր «Պապը յուր հոր անզուսպ ոգու կտրիճ ժառանգ է ներկայանում և մի տաղանդավոր իշխան, որ կարճ ժամանակամիջոցում կարողացավ քայքայված պետությունը ոտքի կանգնեցնել»: Կ. Տեր-Մկրտչյանն անվստահելի է համարել նաև Փավստոսի մեղադրանքը, թե իբր «Ս. Ներսեսի մահվան պատճառը Պապն է եղել, որը չէ կարողացել տանել նորա հանդիմանությունները»:

4. Միանգամայն առողջ և օբյեկտիվ դիրքերից են գնահատվել 5-րդ դարի հայ ազատագրական շարժումները: Հեղինակը թեև կարևոր է համարել այդ շարժումներում կրոնական միտումը, նաև այն ճիշտ դիրքորոշումն է որդեգրել, որ դրանք ունեցել են խորքային նպատակ՝ վերականգնելու կործանված հայկական պետականու-

յունը: Հետևաբար Վարդանանց ու ապա Վահանանց շարժումները, որոնք կազմակերպվեցին հանուն հայերի կրոնական անկախության, եղել են նաև քաղաքական ազատագրության համար մղված շարժումներ:

Այսպես կարելի է բերել նաև այլևայլ բազմաթիվ օրինակներ՝ ցույց տալու համար, թե Կարապետ վարդապետի «Հայոց եկեղեցու պատմությունը» որքան նորովի է լուսաբանում մեր պատմության շատ հարցեր, որոնք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց այժմեականությունը և գրվելուց 100 տարի անց շարունակում են մնալ ուսանելի, թարմ և նորովի: Լիահույս ենք, որ ընթերցողն ինքը կգնահատի այս երկասիրության բազում չթվարկված արժանիքներ:

Անշուշտ, անցած 100 տարվա ընթացքում հայագիտությունը, այդ թվում նաև Հայոց եկեղեցու պատմության ուսումնասիրությունը մեծ առաջընթաց է ապրել: Հայտնաբերվել են նոր սկզբնաղբյուրներ, որոնք նոր աստիճանի են բարձրացրել հետազոտությունների առարկան: Մասնավորապես ճշգրտվել են ժամանակագրական աղյուսակները, արքայական ցանկերն ու հայրապետական գավազանացանկերը: Կարապետ վարդապետի սույն դասագրքում նկատելի են այժմ ընդունված ժամանակագրական տվյալների և իր օգտագործած թվականների միջև որոշակի խտտորոններ: Հեղինակային տեքստին չմիջամտելու և այն անխաթար թողնելու մտադրությամբ որոշեցինք առանձին հավելվածով տալ դասագրքի ժամանակագրական շրջանակն ընդգրկող այդ ցանկերը: Միջամտություններ են եղել միայն այն դեպքերում, երբ գործ ենք ունեցել բացահայտ տպագրական վրիպակների հետ:

Վերահրատարակելով ականավոր հայագետ, եկեղեցական նշանավոր գործիչ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի «Հայոց եկեղեցու պատմություն» ուսումնական ձեռնարկը, որն անկասկած այսօր էլ դեռ պահպանում է իր գիտական-ճանաչողական նշանակությունը, լիահույս ենք, որ այն օգտակար կլինի ուսանողությանն ու բոլոր նրանց, ովքեր հետաքրքրվում են մեր անցյալի պատմությամբ:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ՄԻ ՔԱՆԻ ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՐԿԱՍԻՐՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ

Տարիներ առաջ, երբ ես յանձն առայ Հայոց Եկեղեցւոյ պատմութիւն դասաւանդել Մ. Աթոռի շեմարանում, իմ հասկացած պատմութեան համար ձեռնարկ չկար. պէտք էր նորը կազմել: Անցեալ դարում լոյս տեսած թէ՛ ազգային ընդհանուր և թէ՛ եկեղեցական պատմութեան բոլոր ձեռնարկների մայրը Չամչեանի եռահատոր պատմութիւնն է: Նորանից են փոխ առնում բոլորեքեան իրենց հայեացքների մեծ մասը պատմական աղբիւրների, անցքերի, անձնաւորութիւնների մասին, նորա ընդունած ժամանակագրութիւնն են գործ դնում, յաճախ նորա միտումաւոր բացատրութիւններին և արհեստական պատճառաբանութեանը ենթարկուում: Սակայն Չամչեանից յետոյ պատմագիտութիւնը հսկայական յառաջադիմութիւն է գործել, և թէպէտ մեր պատմութեան համեմատաբար քիչ բաժին է ընկնում այդ յառաջադիմութիւնից, ներելի չէ այնուամենայնիւ անտես անել եղածը և շարունակել ուսուցանել այնպիսի բաներ, որոնք արդէն հերքուած են նորագիւտ աղբիւրների և նոր ուսումնասիրութիւնների շնորհիւ, տալ գաղափարներ, որոնք ժամանակակից ըմբռումների հետ չեն հաշտուում: Պէտք էր ուրեմն պատմութեան բուն նախնական աղբիւրներին դառնալ, նոցա վերայ եղած ուսումնասիրութիւններն ի նկատի առնել, ամեն ինչ ի նորոյ քննել և ստուգել: Քանի որ այդ աշխատութիւնը կատարուում էր դասերի հետ զուգընթացաբար, իւր ազդեցութիւնը կթողնէր այն բնականօրէն դասաւան-

դուրսեան եղանակի վերայ: Ես ինձ իրաւունք չէի համարում աւանդականի փոխարէն իմ եզրակացութիւնները դնել աշակերտների առաջ՝ առանց բացատրելու, թէ ինչի վերայ են հիմնուած սորա: Այդպիսով դասաւանդութիւնը ստանում էր քննադատական-վիճական բնաւորութիւն. պատմելիս ես կամայ-ակամայ ունկնդիրների միտքը տանում էի այն ճանապարհով, որով ինքս գնացել էի՝ որոշ արդիւնքի հասնելու համար, շարունակ աչքի առաջ ունէի սխալ տեղեկութիւններ ու տեսութիւններ, որոնց դէմ վիճում, հերքում և տեղը նորն էի դնում: Իմ պատմածներն աշակերտները գրի առան, ես հարեանցի կերպով սրբագրեցի նոցա գրածը, և այդպէս կազմուեցան տետրակներ, որ յետոյ տարէցտարի արտագրուում էին, և մինչև վերջին տարին ուրիշները ևս այդ տետրակների վերայ էին աւանդում Հայոց Եկեղեցւոյ պատմութիւնը ձեմարանում:

Անցեալ ուսումնական տարուայ սկզբին ձեմարանի վարչութիւնը, կամենալով ազատել աշակերտներին տետրակներն արտագրելու ծանր աշխատութիւնից, առաջարկեց ինձ տպագրութեան տալ: Սիրով յանձն առայ, բայց շուտով նկատեցի, որ կարելի չէր եղած տետրակները նոյնութեամբ կամ փոքրիկ փոփոխութիւններով տպարան ուղարկել. պէտք էր մեծ մասը փոխել կամ նորից գրել: Ինձ համար պարզ էր հարկաւ, որ իսկական մտքով դասագիրք կազմելիս կարևոր կլինէր հանել բոլոր քննադատական մասերը, կողմնակի դատողութիւններն ու կարծիքները, և որոշ իրողութիւններ ու թուեր ներկայացնել աշակերտին, սակայն այդ դէպքում ուսուցչի կամ ընթերցող հասարակութեան ձեռքում պէտք է գտնուէր նախօրօք մի ուրիշ գիրք, որի մէջ հանգամանօրէն պարզաբանուած ու պատճառաբանուած լինէր, թէ ինչ հիմունքներով աւանդական պատմութեան և տեսութեանց փոխարէն նորն է տրուում այժմ: Ուրիշ խօսքով՝ պէտք էր առաջ մի ընդարձակ բուն քննադատական պատմութիւն

գրել, մանրակրկիտ հետազոտութիւնների ու բացատրութիւնների մէջ մտնել, նախկին հեղինակների վիճելի կարծիքները կէտ առ կէտ հերքել, անթիւ ծանօթութիւններ դնել և այլն, մի մեծ աշխատութիւն, որի պահանջած ժամանակն ու յարմարութիւնները չունէի: Ստիպուած եղայ նորից միջին ճանապարհ ընտրել ու նիւթի հետ տալ այն բացատրութիւնները, որոնք իւրաքանչիւր իրողութեան ինչ չափով հաւաստի և ստուգուած լինելը որոշում են: Դժբախտաբար իմ՝ անակնկալ կերպով նոր պաշտօնի կոչուելն ու Մ. Աթոռից հեռանալն արգելք եղան սկսած գործը գոնէ նոյն ձևով առաջ տանելու և մինչև վերջ հասցնելու: Ամիսներ շարունակ ես այլևս նորանով զբաղուել չկարողացայ, իսկ յետոյ յանձն առած պարտքից մասամբ թեթեւանալու համար հատուած առ հատուած տպագրութեան նիւթ ուղարկելով հեռուից՝ այսպիսի աշխատութեան բոլորովին աննպաստ պայմաններում հազիւ հնարաւորութիւն ունեցայ այնչափ գլուխ հանելու, որ ահա վստահանում եմ հրապարակի վերայ դնել:

Եկեղեցական պատմութեան դասագրքի մեծ կարիք կայ այժմ՝ թէ՛ մեր դպրոցներում և թէ՛ պետական միջնակարգ վարժարաններում գործ դնելու համար: Այդ կարիքին բաւականութիւն տալու յաւանութիւն չունի ներկայ երկասիրութիւնը, որ, բացի յիշեալ թերութիւններն ունենալուց և կիսակատար լինելուց, տպուած է սակաւաթիւ օրինակներով: Գուցէ մեր կրօնուսոյցներից շատերը կկամենային, որ սա իւր բոլոր պակասութիւններով մէկտեղ ամբողջացած լինէր և լրիւ դասընթացի համար նիւթ մատակարար իրենց: Սակայն այդ պահանջի լրացումը կամայ-ակամայ պէտք է թողնենք աւելի յարմար ժամանակի, երբ իմ պաշտօնն ու միջավայրը թոյլ կտան թերևս՝ սորա շարունակութեան փոխարէն վերև ակնարկած լուրջ և բազմակողմանի աշխատութեան ձեռնարկելու և ամբողջ պատմութիւնը նորից աւելի կատարեալ ձևով գրի առնելու: Այս հրատարակութիւնը թող համարուի

իբրև մի տպագրեալ դասարանական տետրակ, իբրև մասնա-
ւոր փորձ՝ մեր պատմութեան մի հատուածը լուսաբանելու,
իբրև ժամանակաւոր օժանդակութիւն դպրոցական գործին:
Այդպիսով յոյս ունիմ՝ նա աննպատակ չի անցնի և իւր որոշ
սահմանափակ դերը կկատարէ:

Կ. Տ. Վ.

19 յուլիսի, 1908 թ.
Թաւրիզ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Յիսուս Քրիստոս հրէից ժողովրդեան առջև ելաւ իբրև
Աստուծոյ արքայութեան քարոզիչ: Դարեր շարունակ այդ ժո-
ղովուրդն ապրել էր այն համոզմունքով, որ երկնքի ու երկրի
Արարիչն առանձին խնամք ունի իւր վերայ, որ ինքը նախա-
հայրերի և մարգարէների միջոցաւ ցուցումներ էր ընդունել
Նորանից, թէ ինչպէս պէտք է արժանավայել պաշտօն մատու-
ցանել Նորան և ինչպէս կենցաղավարել՝ Նորան հաճոյ լի-
նելու համար: Ընդունել էր խոստումներ, թէ մի օր պէտք է
յայտնուի Նա՝ կատարեալ փառօք և զօրութեամբ, ամէն չա-
րիք ու ամէն հակառակութիւն աստուածային սուրբ կամքի
դէմ պէտք է խորտակէ և այսպէս անսահման իշխանութիւն
տարածելով երկրի վերայ՝ ըստ ամենայնի երանաւէտ կեանք
պատրաստէ Աստուծոյ ժողովրդեան համար: Յիսուս քարո-
զում էր ահա, որ այդ օրը եկել է, և իւր հրապարակ ելնելովն
արդէն Աստուծոյ Թագաւորութիւնը հաստատուել է, բայց
մի թագաւորութիւն, որ այս աշխարհի թագաւորութիւնների
նման չէ՝ մարդոց նիւթական ու մարմնաւոր կեանքի վերայ չի
տարածում իւր իշխանութիւնը, այլ ներքին հոգեւոր կեանքի
վերայ, ուստի նորա մէջ մտնելու ու նորա բարիքերը վայելելու
համար Աստուծոյ անուանական երկրպագու լինելը բաւական
չէ, այլ հոգևով և ճշմարտութեամբ պէտք է երկրպագել:

Այն անձինք, որոնց վերայ Յիսուսի քարոզութիւնը տպա-
ւորութիւն գործեց, և որոնք հետզհետէ նորա շուրջը խմբուե-
ցան, մինչև նորա մահը դեռ մի տեսակ սպասողական վիճակի
մէջ էին. աւանդական տեսութիւններն ու մարդկային ցան-
կութիւններն այնքան խոր արմատ էին բռնել նոցա մէջ, որ
իրենց Վարդապետի հակառակ ազդարարութիւնները լսելով,
նորա իւրաքանչիւր խօսքի ու քայլափոխի մէջ դէպի վերինն

ու Հոգևորը, դէպի բարոյականն ու երկնայինը միայն ձգտելու յորդոր գտնելով հանդերձ՝ աչք ունէին այնուամենայնիւ, թէ Աստուծոյ Թագաւորութիւնն արտաքին փառքով ու շուքով էլ կյայտնուի, և ինչպէս Երկնաւոր Վարդապետն իշխող դիրք կունենայ, այնպէս և նորա ամենամօտ աշակերտներն ամենաբարձր տեղերը կստանան այդտեղ: Յիսուսի մահից յետոյ իսկ այդ ակնկալութիւնը երկար ժամանակ կենդանի մնաց նորա հետևողների մէջ, որոնցից շատերն անձկանօք սպասում էին, թէ ահա շուտով յարուցեալ Փրկիչը կգայ ու ամէն ինչ իւր յաւիտենական նպատակի համեմատ կկերպարանափոխէ, ուստի և կարիք չէին զգում իրերի ներկայ դրութեանը յարմարուելու, իրենց համար կենցաղավարութեան տևական պայմաններ որոշելու և յարաբերութեանց հաստատուն կարգեր սահմանելու:

Սակայն եղբայրական սիրոյ գաղափարը, որ Յիսուսի հետևողների փոխադարձ յարաբերութեանց համար առաջնորդող սկզբունք պիտի լինէր, սկզբից ևեթ դրդում էր նոցա մօտենալ միմեանց, հոգս, ուրախութիւն, նեղութիւն միմեանց մէջ բաժանել, մի ընտանիք կազմել: Ով Աւետարանի ճշմարտութիւնը լիովին ըմբռնել էր, չէր կարող բաւականանալ անհատական երանութեան ձգտումով, այլ պէտք է փափագէր և աշխատէր, որ եթէ հնար է, բոլոր մարդիկ նոյն ճշմարտութիւնը ճանաչեն և դէպի յաւիտենական կեանք առաջնորդուին: Իսկ երբ Յիսուսի աշակերտները Ս. Հոգևով զօրացած քարոզելու ելան, թէ հրէից ժողովուրդը զարհուրելի կերպով մեղանչել էր Աստուծոյ և Աստուծոյ կողմից իւր հայրերին եղած յայտնութեանց դէմ՝ խաչ հանելով Յիսուսին, թէ Յիսուս գերեզմանի մէջ չէր մնացել, այլ յարութիւն առնելով՝ ապացուցել էր, որ ինքն է Աստուծոյ Որդին՝ նախահայրերին խոստացուած ճշմարիտ Մեսիան, թէ չարչարուելով ու խաչուելով նա ոչ միայն իւր փառքից ոչինչ չէր կորցրել, այլ ընդհակառակը, ամենայն լրութեամբ կատարել էր Երկնա-

ւոր Հօր կամքը, ամբողջ մարդկութեան համար փրկութեան ճանապարհ բաց արել և աւելի մեծ տիրական պատուի արժանացել, թէ այնուհետև Աստուծոյ ժողովուրդ պիտի կազմէին և Նորա խոստացած բարիքները վայելէին հրէաների փոխարեն Յիսուսի հետևողները, և սորա յարութեան հաւատացողները, այդ քարոզութիւնն արդէն կամ Յարուցեալի համար վկայելու, մաքառելու և անձը դնելու կարիքը պէտք է ստիպէր Յիսուսի հետևողներին խմբուիլ, աւելի սերտ կապերով կապուիլ միմեանց հետ և շրջապատից որոշ յատկանիշներով զանազանուող մի համայնք կազմակերպել:

Մի համայնք էր դա, որ համոզուած էր, թէ Երկնաւոր Վարդապետը կենդանի է, և ուր ժողովուրդն են մի քանի հոգի Նորա անունով, յայտնուում է նոցա մէջ, շարունակում աներևութապէս ապրել նոցա հետ, ղեկավարել նոցա հոգևոր կեանքը և դէպի յաւիտենական նպատակն առաջնորդել: Նա աշխատում էր իւր ամէն մի շարժումով և իւր հետևողների իւրաքանչիւր քայլափոխը համաձայնեցնել Երկնաւոր Վարդապետի տուած պատուէրներին՝ նորա քարոզած աւետարանական ճշմարտութիւնների համեմատ կարգաւորել կեանքը իւր բոլոր երևոյթներով: Նա հետամուտ էր սրբութեամբ պահպանելու նորա թողած նուիրական և խորհրդաւոր յիշատակները՝ քարոզութեամբ, գրով, այլևայլ արարողութիւններով արծարծելու և տպաւորիչ դարձնելու այդ յիշատակները, պարտաւորութիւն էր զգում ի սփիւռու աշխարհի տարածելու Աւետարանի քարոզը, ամբողջ մարդկութիւնը իւր մէջ առնելու և դարձնելու Աստուծոյ ժողովուրդ: Եւ ահա այդ համայնքը կոչուում է Քրիստոսի Եկեղեցի: Իսկ նկարագրել, թէ նա ինչպէս աճեց և ինչպէս կարողացաւ նուաճել հետզհետէ աշխարհը, ինչ արգելքներ յաղթեց, ինչ փորձութիւնների դիմացաւ և ինչ միջոցներ գործ դրեց, ինչպէս կազմակերպուեցաւ և իւր բազմադարեան գոյութեան ընթացքում ինչպիսի հաստատութիւններ ու նորանոր երևոյթներ հան-

դէս բերաւ, ինչ յեղափոխութիւն յառաջացրեց և ինչ ազդեցութիւն ունեցաւ անհատների, ազգերի և ամբողջ մարդկութեան բարոյական ու հասարակական կեանքի վերայ, նշանակում է եկեղեցւոյ պատմութիւնն անել:

Եկեղեցի (եկկլեզիա) յունարէն բառը ժողով է նշանակում: Այդպէս կոչուում է առաջին դարերում թէ՛ հաւատացեալներ իւրաքանչիւր համախմբումը կրօնական նպատակով, թէ՛ մի քաղաքում կամ որոշ շրջանում գտնուած և մի ընդհանուր եպիսկոպոսի տեսչութեան ներքոյ միացած բոլոր քրիստոնեաների համայնքը և թէ՛ ի սփիւռս աշխարհի տարածուած ամբողջ քրիստոնէութեան միութիւնը: Այս վերջին իմաստով գործածուած դէպքում եկեղեցի բառի վերայ աւելացուում է սովորաբար «կաթողիկէ» կամ «ընդհանրական» մակդիրը: Ժամանակի ընթացքում կրօնական վէճերի և քաղաքական ու աշխարհագրական պայմանների շնորհիւ Ընդհանրական եկեղեցու մէջ զանազան բաժանմունքներ յառաջ եկան, որոնցից իւրաքանչիւրը ներքուստ և արտաքուստ իւր առանձնայատուկ կերպաւորութիւնն ստացաւ, առանձնացած կեանքով ապրել սկսեց և ըստ այնմ ունեցաւ իւր առանձին պատմութիւնը: Հայոց Եկեղեցին այդ բաժանմունքներից մէկն է, որ իւր ինքնուրոյն կեանքն ու ինքնուրոյն պատմութիւնն ունի: Կարելի է ասել՝ իւր կազմակերպութեան առաջին օրերից սկսած՝ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ հայերն ամբողջ ազգութեամբ քրիստոնէութիւն ընդունեցին այնպիսի մի ժամանակ, երբ նոքա քաղաքական մի ինքնուրոյն մարմին, մի առանձին պետութիւն էին կազմում, և այդ պետութեան սահմաններում Հայաստանի քաղաքական դրութեան և հայ ժողովրդեան ազգային առանձնայատկութիւնների համեմատ մի ինքնատիպ եկեղեցական կազմակերպութիւն յառաջ եկաւ:

Հայոց Եկեղեցւոյ պատմութիւնը պէտք է ուսուցանէ ուրեմն, թէ ինչպէս մուտք գործեց և հաստատուեցաւ քրիստոնէութիւնը հայ ժողովրդի մէջ, ինչպիսի յատուկ կազմա-

կերպութիւն ստացաւ այստեղ, և ինչ ընթացք ունեցաւ այդ եկեղեցական կազմակերպութիւնը մինչև մեր օրերը: Սակայն քրիստոնէութիւնը երկու և կէս դարի անցեալ ունէր արդէն, երբ հաստատուն հիմք դրաւ Հայաստանում, և այն բոլոր դաւանական, վարչական, ծիսական, կենցաղավարական կերպաւորութիւնները, որ նա ընդունել էր յոյն-հռովմէական աշխարհում, ընդունելութիւն գտան հարկաւ ընդարձակ չափով նաև Հայոց Եկեղեցու մէջ: Այլև դորանից յետոյ դարերի ընթացքում Ընդհանրական եկեղեցւոյ մէջ տեղի ունեցած կարևոր շարժումներն իրենց որոշ ազդեցութիւնն են ունեցել Հայոց Եկեղեցու վերայ, շատ դաւանական և կանոնական որոշումներ նորա կողմից դրական կամ բացասական վերաբերման հանդիպել: Այնպէս որ Հայոց Եկեղեցու պատմութիւնն անելու համար անհրաժեշտ է քայլ առ քայլ հետևել Ընդհանրական եկեղեցւոյ զարգացմանը և կարևոր ծանօթութիւնները փոխ առնել ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւնից: Միւս կողմից, քանի որ հայ ազգի հեթանոսական անցեալը մեզ առայժմ քիչ է յայտնի, և միայն քրիստոնէական շրջանում յառաջ եկած գրի և գրականութեան շնորհիւ սկսում ենք բազմակողմանի կերպով ծանօթանալ նորա պատմական կեանքի հետ, իսկ այնուհետև գրեթէ ոչ մի փոքրիշատէ կարևոր շարժում չի եղել նորա կեանքում, որ բոլորովին առնչութիւն չունենար եկեղեցու հետ, ուստի Հայոց Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ մտնում է այն նիւթի մեծագոյն մասը, որ առհասարակ հայոց ազգի պատմութեան նիւթն է կազմում՝ միայն թէ տարբեր տեսակէտի ներքոյ դասաւորուած:

Ըստ այսմ՝ Հայոց Եկեղեցւոյ պատմութեան երեք դարերը հարկաւոր կլինի որոշել հետևեալ կերպով. առաջին՝ Տին կամ Կազմակերպութեան դար՝ քրիստոնէութեան նախնական օրերից մինչև հայկական թուականի սկիզբը (552 թ.) կամ Դուրինի Բ ժողովը, երբ քրիստոնէութիւնն ընդունելութիւն է գտնում և հետզհետէ հաստատուում հայերի մէջ, յաղթող դուրս գա-

լիս տեղական և պարսկական հեթանոսութեան դէմ վարած ծանր կռուից և յառաջ բերում հայ ազգային եկեղեցւոյ ինքնատիպ կազմակերպութիւնը: Երկրորդ՝ Միգիին կամ Մաքսաւման դար՝ Դուինի Բ ժողովից մինչև Հայրապետական Աթոռի փոխադրութիւնը Ս. էջմիածին (1441 թ.), երբ Հայոց Եկեղեցին գրեթէ մշտական հոգևոր պատերազմի մէջ է՝ իւր ինքնուրոյնութիւնը պաշտպանելու համար դաւանութեամբ և ոգևորութեամբ ուրիշ հարևան եկեղեցական կազմակերպութիւնների դէմ և քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու ամբողջ Արևելքն անտանելի բռնութեան ճիրանների մէջ խեղդող մահաճակատի տակ: Ելնում է այդ անհաւասար կռուից՝ թէպէտ արտաքուստ հեծուած ու ճղակոտոր, բայց առանց կորցնելու իւր անկախութիւնն ու ներքին կենսունակութիւնը: Երրորդ՝ Նոր կամ Վերակենդանութեան դար՝ Աթոռի փոխադրութիւնից մինչև մեր օրերը, երբ կրօնական վէճերն այլևս երկրորդական տեղ են բռնում, և Հայոց Եկեղեցին, իբրև անկախ ազգային հաստատութիւն, հայ ժողովրդի պատմական կեանքի միակ ներկայացուցիչը հանդիսանալով, ջանք է գործ դնում՝ ի սփիւռս աշխարհի տարածուած հայերին մի ընդհանուր հոգևոր կեանքով միմեանց հետ կապուած պահելու և մի նոր պատմական դերի համար դաստիարակելու:

Հին դարի պատմութիւնը կարող ենք բաժանել կրկին երեք շրջանների. առաջին՝ քրիստոնէութեան աճումը յոյն-հռոմէական աշխարհում և նորա հետքերը Հայաստանում Ս. Լուսաւորչից առաջ: Երկրորդ՝ քրիստոնէութեան հաստատուելը Հայաստանում և հեթանոսական մնացորդների ու հեթանոսական բարքերի դէմ կռուելը մինչև գրեթէ գիւտը: Երրորդ՝ Հայոց Եկեղեցու ներքուստ կազմակերպուելը, նահատակութիւնը կրօնական պատերազմների մէջ և օտար ոտնձգութեանց դէմ պաշտպանուելու առաջին փորձերը մինչև Դուինի Բ ժողովը:

Առաջին շրջանը վերջապէս կբաժանենք 3 գլուխների:

Շ Ր Ջ Ա Ն Ա

Գ Լ ՈՒ Խ Ա

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄՆ ԱՌԱՋԻՆ 3 ԴԱՐԵՐՈՒՄ ԵՒ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵԿԵՂԵՑՒՅԻՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. Երուսաղէմի մայր համայնքը: Յիսուս իւր վերջին օրերը Երուսաղէմում էր անցրել: Անջնջելի տպաւորութիւններով և խորհրդաւոր յիշատակներով կապուած էին նորա հետևողներն այդ՝ առանց այն իւրաքանչիւր հրէի համար նուիրական սրբավայրի հետ: Այստեղ խմբուեցան նոքա՝ Սուրբ Հոգին ընդունելու և իբրև յարուցեալ Քրիստոսի վկաներ՝ շրջապատող հրէաներին ապաշխարութիւն քարոզելու ու հաւատի բերելու համար: Այստեղ կազմուեց և հետզհետէ զօրացաւ առաջին հաւատացեալների համայնքը:

Համայնքի կենտրոնն էին Քրիստոսի 12 առաքեալները, որոնք բաւական երկար ժամանակ նստած մնացին Երուսաղէմում, և նոցա մէջ ամէնից աչքի էր ընկնում իւր ոգևորուած քարոզութեամբ Պետրոս առաքեալը: Սկզբում նորա գլխաւոր գործակիցն էր Յովհաննէս՝ Ձեբեդիայի որդին, բայց շուտով առանձին դիրք ստացաւ և նոցա հաւասար պատիւ վայելեց Յակովբոս Տեառնեղբայրը: Թէ՛ առաքեալները և թէ՛ միւս հաւատացեալները, իբրև հրէայ մարդիկ, շարունակում էին պահել բոլոր հրէական սովորութիւնները. ուրիշ հրէաների նման միշտ տաճար էին գնում և աղօթում, կատարում էին տօներն ու զանազան արարողութիւնները, ուստի այն

Հանգամանքը, որ նոքա նաև իրենց առանձին Համայնական կեանքն ունեին, հաւատում էին խաչեցեալ Յիսուսի յարութեանը, միասին խմբուած ժամանակ նորա թողած յիշատակով խորհրդաւոր ընթրիք կատարում, եղբայրական սիրով իրենց ունեցուածքը միմեանց մէջ բաժանում, մեծ թշնամութիւն յառաջ չբերաւ նոցա դէմ հրէայ ժողովրդի մէջ, այլ ընդհակառակը, աւելի յարգանք էր ազդում շատերին և հետաքրքրութիւն շարժում: Յարաբերութիւնը փոխուեց այն ժամանակ, երբ հաւատացեալների Համայնքի մէջ մտան ոչ պաղեստինացի եկուոր հրէաներ, որոնք, հեթանոս աշխարհներում հեթանոսական ազդեցութիւնների ներքոյ ապրած լինելով, շատ սովորութիւններ փոխել էին և առհասարակ աւելի ազատ Հայեացքով էին նայում հրէական օրէնքի և պատամունքի վերայ: Այսպիսի եկուորներից էր Ս. Ստեփանոս, որ և իւր ազատ Հայեացքների համար քարկոծուեցաւ, ու այնուհետև հրէաներն սկսեցին աւելի խստութեամբ հետևել հաւատացեալների ընթացքին ու հալածել նրանց:

Բ. Քարոզութիւն Երուսաղէմից դուրս և հեթանոսների մէջ: Սակայն հալածանքի հետևանքն այն եղաւ, որ Երուսաղէմից փախուստ տուող հաւատացեալները ցրուեցան և Պաղեստինի զանազան մասերում, նոյնիսկ դրսի երկրներում, Աւետարանի քարոզութեան հիմք դրին: Արդէն այն ժամանակ հրէաների մեծամասնութիւնը Պաղեստինից դուրս էր ապրում՝ տարածուած մեծ քանակութեամբ Միջագետքում, Բաբելոնում, Մարաստանի կողմերում՝ մանավանդ Ասորիքում, Եգիպտոսում, Փոքր Ասիայում, Հռովմում և Հռովմէական պետութեան ներքոյ՝ Միջերկրականի շուրջ գտնուած բոլոր երկրներում: Այդ բոլոր տեղերում ապրող հրէաները կենդանի յարաբերութեան մէջ էին մայր երկրի և Երուսաղէմի հետ. ուրեմն առանց հալածանքի էլ ուխտաւորների և առևտրականների միջոցաւ Աւետարանի քարոզութիւնը կարող էր հեշտութեամբ մուտք գտնել նոցա մէջ: Ահա այդ

դրսեցի հրէաները և գլխաւոր միջնորդները եղան, որ շուտով Աւետարանն սկսեց արագ նուաճումներ անել հեթանոս աշխարհում: Նոքա ամենուրեք, ուր փոքրիշատէ աչքի ընկնող թիւ էին կազմում, ունեին իրենց ժողովարանը, և այստեղ կարելի էր յաճախ տեսնել հեթանոսների, որոնք, իրենց համր և ապիկար աստուածներից ձանձրացած, մխիթարութիւն էին որոնում միաստուածութեան կրօնի վսեմ աշխարհայեցողութեան և մաքուր բարոյականութեան մէջ: Առաջին հաւատացեալները հեթանոսներից, անշուշտ, այդպիսի «եկամուտ հրէաներ» եղան, որոնք արդեն ընտելացել էին ճշմարիտ կրօնի մի շարք գաղափարներին և իսկական հրէաների նման ակնկալում էին գուցէ նախահայրերին արուած խոստումների լրումը տեսնել: Բայց Քրիստոսի համբարձումից յետոյ հազիւ երկու տասնեակ տարիներ անցած՝ հաւատացեալների շարքում ոչ միայն այդպիսի «եկամուտներ», այլ նաև բուն հեթանոսութիւնից դարձողներ կային. գոնէ նոցա ըստ երևոյթին ոչ շատ փոքր թիւ գտնում ենք Հռովմէական պետութեան երեք ամենամեծ շահաստաններից մէկում՝ Ասորիքի Անտիոք քաղաքում, ուր և հաւատացեալներին առաջին անգամ քրիստոնէայ անունը տուին: Երևի հեթանոսութիւնից դարձածները համայնքի մէջ արդէն այնքան աչքի ընկնող տեղ էին բռնում, որ միւս հեթանոսները տեսան, թէ սոցա սովորական հրէաների հետ շփոթել չի կարելի, այլ պէտք է նկատել իբրև Քրիստոսի հետևողների մի յատուկ խմբակցութիւն և ըստ այնմ անուանել:

Գ. Անկարանի ժառանգութիւնը հրէաներից անցնում է հեթանոսներին: Հեթանոսութիւնից դարձողների բազմանալով հաւատացեալների համայնքի մէջ մի անխուսափելի խնդիր ևս ծագեց նոյն Անտիոք քաղաքում՝ արդեօք նախկին հեթանոսները Քրիստոսի ճշմարիտ հետևող լինելու համար պարտաւոր էին հրէական օրէնքը ճանաչել և ծէսերը կատարել: Քանի որ հաւատացեալ հրէաների մէջ հաստատ

էր մնացել բոլոր հրէաներին յատուկ այն հայեացքը, թէ չի կարելի մօտիկ հաղորդակցութիւն ունենալ հեթանոսի հետ, երբ սա հրէական օրէնքի մի քանի էական պահանջները գոնէ չի կատարում, նոքա չպիտի կարողանային հեթանոսութիւնից դարձողների հետ մի համայնք կազմել, եթէ այդ խնդիրը չլուծուէր: Անտիոքում այդ ժամանակ գործում էր Պօղոս առաքեալը, որ թէպէտ Քրիստոսի անմիջական աշակերտների թուում չէր եղել և Ստեփանոսի նահատակութեան ժամանակ մինչև իսկ նորան քարկոծողներից և հաւատացեալներին հալածողներից մէկն էր, բայց յետոյ հրաշքով դարձի եկաւ և հանդիսացաւ Աւետարանի ամենեւանդուն քարոզիչը, իւր քարոզութեամբ այնպիսի մեծ արդիւնք ցոյց տուաւ, որ գլխաւոր առաքեալների շարքն անցաւ: Նա ու իւր նշանաւոր գործակիցը՝ Բառնաբաս, որ աւելի հին հաւատացեալներից էր, պաշտպանում էին այն կարծիքը, թէ դէպի Քրիստոս ունեցած հաւատը, միակ փրկութեան ճանապարհը լինելով նորա հետևողների համար, օրէնքն այլևս պարտաւորեցուցիչ ոյժ ունենալ չի կարող: Սոքա ընտրուեցան Անտիոքի համայնքի կողմից, որ երթան Երուսաղէմ և Քրիստոսի բուն առաքեալներին առաջարկեն իրենց զբաղեցնող խնդիրը պարզել:

Առաքեալները ժողովուեցան և Պօղոսի ու Բառնաբասի բացատրութիւնները լսելուց յետոյ համաձայնութեան եկան, որ, յիրաւի, պէտք չէր հեթանոսութիւնից դարձողների վերայ օրէնքի լուծը դնել, այլ կարելի էր միայն այնպիսի գործնական միջոցներ ձեռք առնել, որ օրինապահ հրէաները հեշտութեամբ ընտելանան՝ նոցա հետ համայնական կեանք վարելու: Թէպէտ այս նկատմամբ եղած փորձերը յաջողութիւն չգտան, և քրիստոնեայ հրէաներից շատերը շարունակեցին խորթ աչքով նայել հեթանոսութիւնից դարձողների վերայ, մինչև իսկ հալածանք հանեցին Պօղոս առաքեալի ու նորա համախոհների դէմ, որոնք ամենայն եռանդով պաշտպանում էին Աւետարանի ազատութեան սկզբունքը, բայց և

այնպէս Առաքելական ժողովի որոշումն այն մեծ արդիւնքն ունեցաւ, որ քրիստոնէական համայնքը դարձաւ բոլորովին անկախ հրէութիւնից, և հեթանոսներն անարգել կարող էին նորա մէջ մտնել: Շատ չանցած՝ վերջիններս այնչափ բազմացան և այնպիսի գերակշռող դիրք գրաւեցին համայնքի մէջ, որ հրէայ տարրը կամ պէտք էր բոլորովին նոցա համակերպէր կամ բաժանուէր և մի առանձին աղանդաւոր երևոյթ ստեղծէր: Մանաւանդ Երուսաղէմի կործանումից յետոյ, երբ հրէութիւնը զրկուեց իւր կենտրոնական սրբավայրից, և քաղաքական անկման հետ նորա բարոյական ուժերն էլ սաստիկ ջլատուեցան, գրեթէ ոչ մի ազդեցութիւն չէր կարող ունենալ այլևս քրիստոնէական համայնքի վերայ, որ այդպիսով աճեց ու զարգացաւ զուտ հեթանոսական միջավայրում: Քրիստոնեաներն սկսեցին հրէաների վերայ նայել իբրև Աստուծուց մերժուած «խաչահանունների» ժողովրդեան վերայ, իսկ իրենց համարել ճշմարիտ Իսրայէլ՝ մի նոր սերունդ ընտրեալների, որ կոչուած է հնի տեղ բռնելու և նախահայրերին եղած աւետաւոր խոստմանց իրականացումը տեսնելու: Բ դարի միջոցներում նոցա և հրէաների մէջ փոխադարձ թշնամութիւնը կատարեալ էր. եկեղեցին դարձաւ ամբողջովին «հեթանոսաց եկեղեցի», և քրիստոնեայ հրէաների մի փոքրիկ համայնք միայն, իբրև աղանդ հալածուած հաւասարապէս թէ՛ քրիստոնեաներից և թէ՛ հրէաներից, մի երկու դար պահեց դեռ իւր աննկատելի գոյութիւնը:

Դ. Առաքեալների և նոցա աշակերտների գործունէութիւնը: Մի հին աւանդութեան համաձայն՝ Առաքելական ժողովից յետոյ Քրիստոսի առաքեալները, որոնցից արդէն Յակովբոս՝ Ջեբեղիայի որդին, նահատակուած էր, Երուսաղէմի համայնքի գլուխ կարգելով Յակովբոս Տեառնեղբօրը, իրենք ցրուեցան աշխարհի զանազան կողմերը՝ քարոզելու: Ուշ ժամանակի աւանդութիւնները նոցա տանում են հեռաւոր երկրներ և իւրաքանչիւրին իբրև այս կամ այն ընդարձակ

աշխարհի լուսաւորիչ ներկայացնում: Սակայն նոցա մեծ մասի գործունէութեան վերաբերմամբ ոչ մի ստոյգ պատմական յիշատակ չի մնացել մասամբ գուցէ այն պատճառաւ, որ նոքա գործել են այնպիսի տեղերում, ուր գրի գործածութիւնը շատ սակաւ էր, և առհասարակ պատմութիւն չի պահուել, մասամբ էլ, որ իրօք սահմանափակ է եղել այդ քարոզութեան շրջանը, և ականդութիւնը ընդարձակել է յաջորդ դարերում եկեղեցւոյ կատարած մեծ նուաճումների տպաւորութեան ներքոյ: Ամէնից աւելի տեղեկութիւն ունենք Պօղոս առաքեալի մասին, որ Փոքր Ասիոյ գրեթէ բոլոր կարևոր կենտրոններում քարոզելուց և համայնքներ հաստատելուց յետոյ դէպի Մակեդոնիա ու Յունաստան անցաւ, Բալկանեան թերակղզու զանազան մասերում Աւետարանի սաղմեր ձգեց, իսկ իբրև կապեալ Երուսաղէմից Հռովմ տարուելով՝ այնտեղ ևս մեծապէս նպաստեց քրիստոնէական համայնքի զօրանալուն: Նորա գործակիցներն ու աշակերտները, ինչպէս վերև յիշուած Բառնաբաս, Սիղուանոս, Տիմոթէոս և այլն, անշուշտ իրենց գործունէութեամբ նոյնպէս մեծապէս նպաստեցին, որ Պօղոս առաքեալի քարոզութիւնն ամենաընդարձակ ազդեցութիւն ունեցաւ քրիստոնէութեան զարգացման վերայ և ամէնից կենդանի հետքեր թողեց:

Ինչպէս մի շարք պատմական յիշատակներից երևում է, մի որոշ շրջանում առանձնապէս խոր և տևական է եղել նաև Յովհաննէս աւետարանչի ազդեցութիւնը, որ ըստ հին ականդութեան՝ շատ երկար՝ մինչև Բ դարի սկիզբը, ապրել է Եփեսոսում, իւր հովուական խնամքը տարածել շրջակայքի վերայ և թողել է մի շարք նշանաւոր աշակերտներ, որոնք, մի քանի սերունդ բերնէբերան ականդելով, կենդանի էին պահում նորա քարոզած սկզբունքները: Իսկ Պետրոս առաքեալի համար այնչափ գոնէ յայտնի է, որ Առաքելական ժողովից յետոյ եղել է Անտիոքում, հաւանականաբար քարոզել Փոքր Ասիայի մի քանի քաղաքներում և շատ հին ականդութեան

համաձայն՝ 64 թ. Պօղոս առաքեալի հետ միաժամանակ նահատակուել Հռովմում: Իբրև նորա թարգման և գործակից է յիշուում Յովհաննէս Մարկոս աւետարանիչը, որ միառժամանակ եղել է նաև Պօղոս առաքեալի սպասաւորն ու գործակիցը, և ըստ ականդութեան՝ դարձել է ապա Աղէքսանդրիոյ առաջին եպիսկոպոսը: Առաքելական քարոզիչներից մեկն է վերջապէս Ս. Ստեփանոս Նախավկայի պաշտօնակից Փիլիպպոս, որ Սամարիայում քարոզելուց յետոյ իւր մարգարէութիւնը ուստրերի հետ երկար տարիներ ապրել և գործել է Փոնտփայի Հիերապոլիս քաղաքում: Յամենայն դէպս առաքելական շրջանի քարոզիչների գործունէութիւնը, եթէ այնչափ ընդարձակութիւն չէ ունեցել, որչափ վերագրում է նրանց ականդութիւնը՝ մինչև աշխարհի ծայրերը հասցնելով Աւետարանի քարոզութիւնը, գոնէ Հռովմէական պետութեան սահմաններում այնքան մեծ տեղ էր գրաւել և այնպիսի հաստատուն արմատներ ձգել, որ արդէն Բ դարի սկզբներին Հռովմի կայսրերն ու քաղաքական նշանաւոր գործիչներ կարևոր են համարում լուրջ ուշադրութիւն դարձնել և խիստ միջոցներ ձեռք առնել նորա դէմ:

Ե. Աւերարանի փարածմանը նպաստող հանգամանքները: Ամենակարևոր հանգամանքն այն է, անշուշտ, որ քրիստոնէութեան առաջին դարերում ինչպէս Աւետարանի օրրան Պաղեստինը, այնպէս և ժամանակի գրեթէ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը գտնուում էր հռովմայեցւոց իշխանութեան կամ քաղաքական ազդեցութեան ներքոյ: Այս հսկայական պետութեան ընդարձակածաւալ սահմաններում ի մի ձուլուած բազմազան ազգերի միջից որոշ չափով վերացել էին ցեղական ու կրօնական խտրութիւնները: Հռովմի հզոր կայսեր հովանաւորութիւնը բոլոր հպատակներին ապահովութիւն էր պարգևում. հռովմէական արդարակշիռ օրէնքն անիրաւ զրկանքների դէմ պաշտպանում, հարթում էր հետզհետէ իշխանի և ստրուկի մէջ եղած մեծ անըրպետը և ամէն-

քին Հռովմի հաւասար քաղաքացիներ դարձնում: Յունաբնին ընդհանուր գործածական լեզու էր ամբողջ պետութեան մէջ, յունական ուսումն ու արուեստն ամենուրեք մուտք էին գտնում, մտքերը լուսաւորում և բարքերը կրթում: Բոլոր գաւառներում մի սահմանից մինչև միւսը ձգտում էին լայն, բանուկ, ապահով ճանապարհներ, որոնցով ինչպէս մինչ այդ ժամանակ հռովմայեցի զինուորն ու պաշտօնեան, յոյն ուսուցիչն ու վաճառականն էին ազատ, անարգել երթեկեկել, այնպէս էլ երթեկեկում են այնուհետև Աւետարանի քարոզիչները: Հռովմն ամենայն ներողամտութեամբ թոյլ էր տալիս, որ հպատակ ազգերից իւրաքանչիւրը իւր ուզած կրօնը պաշտէ, միայն թէ ճանաչուած լինի այն տիրող օրէնքի կողմից՝ չդիպչելով նորա հիմնական կէտերին: Յունաց փիլիսոփայութիւնը, հեթանոսական աստուածութիւնների մասին եղած պարզամիտ հաւատալիքներն ու նախապաշարումները ցրելով, իսկ Արևելքից մուտք գործող նորանոր կրօնները, իրենց խորհրդաւոր պաշտամունքով և ճոխ պատկերացումներով մարդոց երեւակայութիւնն ու զգացումները գրգռելով, ընդարձակ շրջաններում յառաջ էին բերել ամբողջ մարդկութեան բարոյական և մտաւոր աշխարհայեցողութիւնը ղեկավարող մի համատարած կրօն ունենալու բուռն տենչ:

Քրիստոնէութիւնը հէնց այն կրօնն էր, որ այդ պահանջին բազմակողմանի կերպով բաւարարութիւն էր տալիս: Կեանքի նպատակի բանական ըմբռնում և նորան հասնելու բարոյական զօրութիւն պակասում էր թէ՛ մարդկութեան այն մեծ զանգուածին ընդհանրապէս, որ Հռովմէական պետութիւնն էր ներկայացնում, և թէ՛ սորա իւրաքանչիւր քաղաքացուն առանձնապէս, իսկ քրիստոնէութիւնը ձգտում էր անհատներին կրթելով՝ ամբողջ մարդկութիւնն այդ ուղղութեամբ վերակենդանացնել: Նորա հիմնական ճշմարտութիւններն այնչափ պարզ էին, որ ամէն մի հասարակ ու անուս մարդ

դիւրութեամբ ըմբռնել կարող էր, բայց միևնոյն ժամանակ աստուածային նախախնամութեան և մարդկային հոգու ամենախոր գաղտնիքները թափանցելով՝ անսպառ խորհրդածութեան նիւթ էր մատակարարում նա իմաստունին և գիտունին: Միաստուածութեան կրօնը՝ հրէութեան օրինակով և յոյն փիլիսոփայութեան արդիւնքով նախապատրաստուած և մատչելի դարձած այն գաղափարը, թէ տիեզերքի մէջ մի սկզբունք, մի հաստատուն օրէնք, մի նախախնամող զօրութիւն է իշխում, և ոչինչ են հեթանոս ազգերի շինած կուռքերն ու երեւակայած փոփախամիտ, վատաբարոյ աստուածութիւնները, ներկայանում էր այստեղ իւր բոլոր վսեմութեամբ՝ ազատ հրէաների ազգային սահմանափակումներից և փիլիսոփաների անորոշ վարկածներից: Փրկագործութեան գաղափարը՝ նիւթական ստոր բնութեան կապանքներից ազատուելու և ղէպի մի հոգեղէն, լուսաւոր, երանական աշխարհ դիմելու փափագը, որ այնչափ հրապուրիչ էր դարձնում արևելեան կրօնների խորհրդաւոր պաշտամունքը, արտայայտուում էր սքանչելի պարզութեամբ Աստուծոյ Որդու մարդեղութեան և խաչելութեան խորհուրդների մէջ: Որչափ և արդար լինէր հռովմէական դատաստանը, որչափ խստապահանջ հրէական օրէնքը, նոցա փայլը նսեմանում էր Աւետարանի վեհ բարոյական սկզբունքների և յաւիտենական դատաստանի այն փառահեղ պատկերի առաջ, որ Փրկիչն էր գծել: Ո՛չ մի կրօն, ո՛չ մի վարդապետութիւն, ո՛չ մի գեղարուեստական ստեղծագործութիւն չէր կարող ընծայել կեանքի այնպիսի առաջնորդ, որպիսին Նա էր՝ Երկնաւոր Վարդապետը, որի խօսքը գործ էր, իւրաքանչիւր քայլափոխը՝ սրբութեան և ճշմարտութեան օրինակ: Քրիստոնէութիւնն ամէն ինչ ունէր՝ թէ՛ զգացմունք ջերմացնելու, թէ՛ կամք զօրացնելու և թէ՛ մտքի սնունդ տալու համար, ուստի զարմանալի չէ, որ նա զօրեղ տպաւորութիւն պէտք է գործէր

ամէն մի զգայուն սրտի և կենդանի հոգու տէր անձի վերայ, և բոլոր դէպի վերինը նկրտելու ընդունակ մարդիկ պիտի գրուէին շուտով նորա հետևողների շարքում:

Չ. Քրիստոնէութեան դէմ հանած հալածանքները: Չնայելով յիշած և ուրիշ նման նպաստաւոր պայմանների՝ քրիստոնէութիւնը մեծամեծ արգելքներ պիտի յաղթէր և ծանր հալածանքների դիմանար մինչև համաշխարհային կրօն դառնալը: Վերև ակնարկեցինք, թէ ինչպէս մեծ թշնամութիւն յառաջացաւ նորա դէմ և հետզհետէ զարգացաւ հրէութեան մէջ, որ այնքան նորա տարածման առաջին օրերին բուն Հրէաստանում հանած հալածանքներով վտանգաւոր չեղաւ, որքան դուրսը՝ հեթանոսների մէջ ցանած ատելութեամբ, ստայօղ լուրերով և առասպելական զրպարտութիւններով: Բայց առանց դորան էլ հեթանոս ժողովուրդը շատ պատճառներ ունէր քրիստոնէութեան դէմ զինուելու: Նա այնպէս վարժուել էր կրօնը բազմաթիւ աստուածութիւնների շօշափելի պատկերների և նրանց մատուցած ճոխ պաշտամունքի ու զոհաբերութիւնների մէջ տեսնել, որ քրիստոնէական միաստուածութիւնը իւր բարձր գաղափարներով և հոգևոր պաշտամունքով հասարակ դասի աչքին իբրև անկրօնութիւն ու անաստուածութիւն էր երևում: Բարբերի այն սոսկալի ապականութիւնը, որի մէջ լողում էր այդ ժողովուրդը, անընդունակ էր դարձնում շատերին՝ Աւետարանի ցոյց տուած մաքուր բարոյականութիւնն ըմբռնելու և տարրական չափերով անգամ գործադրելու: Կեղծիք և ցնորք էին համարում նոքա նոր կրօնի բարոյական պահանջները և տրամադիր էին իրենց կողմից նորա հետևողներին ամէն տեսակ գաղտնի գազարագործութիւնների մէջ մեղադրելու: Ուստի քրիստոնէաների հակառակորդների համար դիւրին գործ էր ամբոխին գրգռել նոցա դէմ, և շատ անգամ այդ գրգռոն այնպիսի ծայրայեղութիւնների էր հասնում, որ նոյնիսկ հե-

թանոս պետութիւնը ստիպուած էր պաշտպանել հալածուածներին խոշտանգումներից ու արիւնահեղութիւնից:

Կրթուած դասն սկզբում աւելի քիչ էր ուշադրութիւն դարձնում քրիստոնէաների վերայ և համարում էր նրանց ցնորամիտ մոլորեալներ, որոնք իրենց տգիտութեամբ կամ տարօրինակ դատողութեամբ անհեթեթ բաների են հաւատում, բայց երբ եկեղեցին զօրացաւ և արտաքուստ իսկ մի պատկառելի հաստատութիւն դարձաւ, հետզհետէ հանդէս եկան մեծ ու փոքր հեղինակների և փիլիսոփաների քննադատական, երգիծաբանական ու վիճաբանական գրուածներ: Ամենանշանաւորը և ժամանակով վերջինը նոցա մէջ Պորփիրոս փիլիսոփան է, որ լաւ ուսումնասիրել էր Սուրբ Գիրքը: Աւելի տեղեակ, հիմնաւոր ու խորաքնին քննադատ լինելով, քան իւր նախորդները՝ շատ հոգս է պատճառել ժամանակակիցներին. մի քանի եկեղեցական հայրեր միմեանց հետևից հերքողական շարադրութիւններ են գրել նորա դէմ, և սերունդէսերունդ յիշուել է նա՝ իբրև քրիստոնէութեան ամենավտանգաւոր և ամենաոխերիմ թշնամի:

Սակայն այս բոլորից աւելի աղէտալի եղաւ քրիստոնէութեան համար և խիստ թանգ նստեց այն հանգամանքը, որ նա չէր կարող հաշտուել պետական օրէնսդրութեան հետ և ուրիշ կրօնների նման ներողամիտ վերաբերմունք գտնել: Նա ներկայանում էր ոչ իբրև մի հաւասարը միւսների շարքում, այլ իբրև բացարձակ ճշմարիտ կրօն, որի առաջ մնացածները ստուում են և իրենց գոյութեան իրաւունքը կորցնում: Իսկ այդ ժամանակ ընդհանուր ընդունելութիւն գտած և Հռովմի բոլոր հպատակների համար պարտաւորեցուցիչ դարձած կրօնական արարողութիւն էր այն պաշտամունքը, որ մատուցուում էր յանուն կայսեր: Այդ պաշտամունքի մէջ գաղափարական մարմնացում էր գտնում պետութեան գաղափարը: Ամէն մի փոքրիշատէ աչքի ընկնող կենտրոններում նորան նուիրած տաճարներ կային և պաշտօնեաներ,

որոնք հսկում էին նորա ճշտիւ կատարման վերայ, խոնարհ երկրպագութիւն պահանջում կենդանի կայսեր պատկերի և մեռած ու աստուածների կարգն անցած կայսրերի ոգիների առաջ: Քրիստոնեան բնականակաբար հրաժարուելով պիտի հրաժարուէր այդպիսի կոպիտ մարդապաշտութիւնից, և ահա նա նկատուում էր իբրև արհամարհող կայսեր ու ապստամբ, որչափ և այլապէս հաւատարիմ հպատակ լինէր ու արդարամտութեամբ հետևէր «Կայսերը կայսեր տալու» սկզբունքին: Ներոն կայսեր՝ քրիստոնեաների դէմ հանած հալածանքն առաջին դարում պատահական բնաւորութիւն ունէր և հաւանականաբար հրէաների տարածած սուտ լուրերից էր յառաջ եկել: Բայց Բ և Գ դարերի միւս բոլոր հալածանքների համար, կարելի է ասել, գլխաւոր շարժառիթը եղել է յիշեալ տեղի պաշտամունքի դէմ մեղանշելը: Բ դարի զօրեղ կայսրերը՝ Տրայանոս, Ադրիանոս, Մարկոս Աւրելիոս, անվայել էին համարում դեռ լրտեսների և մատնիչների ցուցումներով օգտուելը և հրամայում էին պատժել քրիստոնեաներին այն դէպքում միայն, երբ նոքա յայտնի կերպով մերժում էին օրէնքը և հրապարակաւ հրաժարուում կայսեր պատկերին երկրպագելուց: Այդ պատճառաւ նոցա օրերում եղած հալածանքները շատ սահմանափակ թուով զոհեր են տարել: Որիչ էր Դեկոս կայսեր հալածանքը 249 թ., որի հրովարտակի համաձայն՝ ամէն քրիստոնեայ առանց բացառութեան պէտք է բռնադատուէր՝ կամ նոր կրօնն ուրանալ կամ մահուան պատժի ենթարկուել, և Վաղերիանոսի հալածանքը 258 թ., որ եկեղեցին անհովիւ ու անառաջնորդ թողնելու համար կարգադրել էր ամէն տեղ հոգևորականներին և համայնքի աչքի ըկնող անդամներին ձերբակալել ու մահուան դատապարել: Այդ հալածանքները ևս թէպէտ խիստ արիւնահեղ, բայց բարեբաղդաբար կարճատև եղան, մինչդեռ վերջին հալածանքը Դիոկղետիանոս կայսեր օրով, որ 302 թ. սկսուեց և մինչև 311 թ. տևեց, իբրև մի վերջին յուսահատ փորձ՝

արագ քայլերով յառաջացող քրիստոնէութիւնն արեան մէջ խեղդելու, սարսափելի աւերումներ գործեց եկեղեցու մէջ և հազարաւոր նահատակներ խլեց նորանից:

Բայց այս հալածանքները սպասածի հակառակ արդիւնք ունեցան: Նահատակների՝ իրենց տանջանքների մէջ ցոյց տուած անյողզող հաւատն ու գերմարդկային համբերութիւնը, իբրև մի հրաշալի ներքին զօրութեան երաշխիք, ամենագորեղ տպաւորութիւնն էին գործում շրջապատողների վերայ և հարիւրաւոր սրտեր գրաւում: Նոցա թափած արիւնը, ինչպէս ասում են ժամանակակիցները, սերմ էր դառնում հաւատացեալների թիւը բազմապատկելու համար: Որչափ ծանր էր հալածանքը, այնչափ եկեղեցին ելնում էր նորա միջից աւելի ներքուստ ամրապնդուած, անյուսալի տարրերը՝ գտուած և յառաջադիմութեան նոր քայլերի համար կենսունակ դարձած. այնպէս որ խիստ պատկառելի մեծութիւն էր ներկայանում այն ժամանակ, երբ վերջին հալածանքը դադարեց:

Է. Ննագոյն աղանդները: «Հրէական աղանդի» մասին արդէն յիշեցինք: Աւետարանի ուսումն իսպառ աղաւաղելու և քրիստոնէութիւնն արևելեան կրօնների ու արևմտեան իմաստասիրութիւնների մի տարօրինակ խառնուրդ դարձնելու ծանր վտանգը յառաջ բերին այն աղանդները, որոնք հեթանոսական հողի վերայ հանդէս եկան Բ դարում և յայտնի են Գնոստիկեան ընդհանուր անունով: Այդ անունը նոքա ստացել են յունարէն գնոզիս՝ գիտութիւն բառից այն պատճառով, որ յանձին Քրիստոսի՝ տեղի ունեցած աստուածային յայտնութիւնը նկատում էին իբրև միջոց՝ բարձրագոյն գիտութիւն ձեռք բերելու, տիեզերքի, ստեղծագործութեան, հոգու և մարմնի փոխադարձ յարաբերութեան գաղտնիքներն ըմբռնելու և ըստ այնմ կեանքի նպատակն ու դորա համապատասխան ընթացքը որոշելու: Նոցա բոլորի սկիզբ դնողը համարուում է «Գործք առաքելոց»-ի մէջ յիշուած Սիմոն Մոգը, որ, յիրաւի, պատմական կարևոր դեր է խաղացել: Հաւանա-

կանաբար սորա հայրենիք Սամարիայում ու հարևան Ասորիքում է տեղի ունեցել ամենից առաջ այն շփումն Արևմուտքի և Արևելքի մէջ, որով յունական շարժուն միտքը Բաբելոնի և Առաջաւոր Ասիայի կրօնական ճոխ առասպելաբանութիւններից խորհրդաւոր պատկերացումներ փոխ առաւ և նոցա մէջ զանազան վերացական գաղափարներ ամփոփելով՝ ստեղծեց մի առանձնայատուկ կրօնի փիլիսոփայութիւն: Իսկ քրիստոնէութիւնից Աստուծոյ Որդու մարմնացման գաղափարը վերցնելով՝ այդ փիլիսոփայութիւնը հնարաւորութիւն էր ստանում՝ ի թիւս այլոց բացատրելու իւր ամենից կնճռոտ խնդիրը, թէ ինչպէս պէտք է նիւթական աշխարհի մէջ գերուած հոգեղէն կամ լուսաւոր տարրերն ազատուին ու իրենց յաւիտենական աղբիւրի մօտ վերադառնան: Եւ այս ձևով ըմբռնուած փրկագործութեան գաղափարն էր գնոստիկեանների համար քրիստոնէութեան հիմնական կէտն ու նորան միակ ճշմարիտ կրօն դարձնողը: Քրիստոսի պատմութիւնը նոքա նկատում էին իբրև մի կարևոր օղակ տիեզերքի պատմութեան, որ սկսուում էր աստուածային էութիւնից մի կայծ ընկնելով և նիւթի հետ խառնուելով, իւր շրջման կէտին է հասնում Փրկչի մարմնացմամբ, երբ նիւթի մէջ փակուած հոգիներն իրենց աստուածային ծագումը ճանաչում են և ճգնութեան ու սրբազան խորհուրդների միջոցաւ փրկութեան դիմում, իսկ վախճանը տեղի կունենայ այն ժամանակ, երբ բոլոր հոգեղէն տարրերն ազատուած կլինեն: Զանազան գնոստիկեան դպրոցների առաջնորդներ զանազան կերպով են պատկերացնում այդ տիեզերական դրամայի ընթացքը. ոմանց մօտ գերակշռում էր տեսութիւնը, ոմանց մօտ՝ կրօնական առասպելը, իսկ նոցա հետևողները մեծ մասամբ միայն կրօնական ծէսերին և ճգնական վարժութիւններին էին մասնակցում՝ առանց բան հասկանալու փիլիսոփայական տեսութիւններից:

Հասարակ ժողովրդեան անմատչելի լինելուն հետ մէկտեղ այդ տեսութիւնները պարունակում էին նաև շատ այնպիսի կէտեր, որոնք երբէք չէին կարող հաշտուել քրիստոնէութեան հետ և խիստ խորթ պէտք է հնչէին Աւետարանի քարոզութեան փոքրիչատէ ընտելացած ականջներին: Օրինակ՝ ստեղծագործութեան մասին տուած բացատրութիւնը, որով ներկայանում էր այն ոչ թէ Բարձրեալ և անիմանալի Աստուծոյ կամքով եղած, այլ մի երկրորդական էակի ոտնձգութիւն, որ Բարձրեալի մասին գաղափար չունէր և նորա մօտից ընկած աստուածային կայծը նիւթի հետ խառնելով ու աշխարհն ստեղծելով՝ իրեն Աստուած երևակայեց և Հին Կտակարանի յայտնութիւնները տուաւ, մինչև որ Քրիստոսի գալստեամբ խաբէութիւնը բացուեց: Հետևաբար Հին Կտակարանը կորցնում էր ամէն նշանակութիւն և չի կարող Աւետարանին հաւասար աստուածային յայտնութիւն համարուել:

Գնոստիկեանները, այսպիսով, շատ քիչ հետևողներ ունեցան և կարճ ժամանակի մէջ անյայտացան: Նոցանից մէկը միայն՝ Մարկիոնը, գործնական գտնուեց և վերացական հարցերը մի կողմ թողնելով՝ ձեռնարկեց ուղղակի մի նոր եկեղեցական համայնք կազմակերպել: Սա համարում էր, թէ Քրիստոսի աշակերտները սխալ են հասկացել նորա Աւետարանը և աղաւաղել են Հին Կտակարանի ազդեցութեամբ: Ուղիղ է ըմբռնել միայն Պօղոս առաքեալը, որի քարոզութեան համեմատ և գտել պէտք է քրիստոնէութիւնը, հաւատ և սէր պէտք է միայն ունենալ, խիստ ճգնական կեանքով աստուածային շնորհը վաստակել և այդպէս փրկութիւն գտնել: Մարկիոնի կազմած համայնքները դեռ Ե դարում գոյութիւն ունէին և մտահոգութիւն էին պատճառում եկեղեցական հայրերին: Նոքա տարածուած էին Եփրատի միջին հովտում, ինչպէս երևում էր ազդեցութիւն են գործել նաև հայերի վերայ, և այդ է պատճառ եղել, որ նոցա աղանդի դէմ հերքում է գրել մեր Եզնիկ Կողբացին:

Որոշ տեսակէտից գնոստիկականութեան բոլորովին հակառակ ուղղութիւն ունէին և զուտ եկեղեցական հողի վերայ Բ դարի վերջերում յառաջ եկան այսպէս կոչուած միլիտանական աղանդաւորները: Նոցա ընդհանուր ձգտումն է գնոստիկեանների քարոզած երկուութեան դէմ պաշտպանել մաքուր միաստուածութեան գաղափարը՝ բացատրելով միանգամայն Փրկչի աստուածային առնչութիւնը Հօր հետ: Նոցա մի մասը Յիսուսին համարում է սոսկ մարդ, որ վերուստ Աստուծոյ Բանը կամ արտաքոյ կարգի աստուածային ներշնչում ընդունելով՝ կարողանում է աստուածանման կեանք վարել, հրաշքներ գործել և աստուածային փառքի հասնել: Միւս մասը, ընդհակառակը, նորա կատարեալ Աստուած լինելը շեշտելու համար ընդունում է նորան իբրև նոյն Հօր Աստուծոյ մարմնացում կամ մի առանձին ժամանակաւոր կերպացում: Այս տեսութիւններից երկրորդն աւելի մօտ էր ժամանակակից քրիստոնեաների ըմբռնման և աւելի ընդարձակ շրջաններում տարածուեցաւ, բայց առաջինը կամ որդեգրական կոչուած աղանդն աւելի ազդեցութիւն և աւելի զգալի հետևանքներ ունեցաւ Արևելքում, մանաւանդ երբ նորա ներկայացուցիչ հանդիսացաւ Գ դարու երկրորդ կեսում ապրող Անտիոքի եպիսկոպոս Պօղոս Սամոսատացին: Յատկապէս այս Սամոսատացու քարոզած որդեգրական ուսումը երկար ժամանակ պահուեց Հայաստանի սահմաններում, և ինչպէս յետոյ կտեսնենք, կարևոր դեր պէտք է խաղացած լիներ մեր պատմութեան մէջ: Իսկ սոյն դարաշրջանում յառաջ եկած ուրիշ աղանդները շատ սակաւ առնչութիւն ունեն մեր Եկեղեցւոյ պատմութեան հետ, եթէ չհաշուենք մանիքեցութիւնը, որ իսկապէս քրիստոնէութեան մրցակից մի նոր արևելեան կրօն էր և ոչ քրիստոնէական աղանդ:

Ը. Առաքելական հայրեր, ջափագովներ և Աղէքսանդրիայի դպրոցը: Եթէ եկեղեցին յիշած վտանգներին ու փորձութիւններին յաջողութեամբ դիմադրեց, որոշ չափով պար-

տական է իւր այն ականաւոր ներկայացուցիչներին, որոնք Աւետարանի ճշմարիտ վարդապետութիւնն ու առաքելական մաքուր աւանդութիւնն իրենց գրուածների մէջ կենդանի պահեցին և ժամանակի աշխարհայեցողութեան համեմատ այնպիսի ձևակերպութիւն տուին, որ իւրաքանչիւր քրիստոնեայ հակառակորդի դէմ սորա զէնքով կռուել ու իւր հաւատը պաշտպանել կարող էր: Նոցանից այնպիսիները, որոնք Ա դարի վերջերում և Բ դարի սկզբներում են ապրել իբրև առաքեալների հետ անմիջական հաղորդակցութիւն ունեցող, Առաքելական հայրեր են կոչուած: Դոցա մի քանի գրուածներն են միայն մեզ յայտնի, որոնք այնչափ յարգի են եղել, մինչ Աստուածաշնչի ձեռագրերի մէջ են մտել և գրեթէ Նոր Կտակարանի գրքերի հաւասար գործածութիւն գտել: Աւելի ծանօթ է Իգնատիոս Աստուածագգեաց՝ Անտիոքի եպիսկոպոսը, որ երբ կապուած Հռոմ էր տարուած՝ զազանների առաջ ձգուելու, ճանապարհին եօթ խրատուական թղթեր գրեց զանազան համայնքների, ապա Զմիւռնիայի Պողիկարպոս եպիսկոպոսը, որ ինքն էլ մի թուղթ ստացել է Իգնատիոսից և նորա թղթերի առթիւ մի թուղթ գրել Փիլիպպէի համայնքին: Երկուսն էլ եղել են մօտիկ յարաբերութեան մէջ Յովհաննէս աւետարանչի հետ և նորա նման խոր ըմբռնել ու արտայայտել Աւետարանի ճշմարտութիւնները: Կայ նոցա թղթերի նաև հին հայերէն թարգմանութիւնը:

Առաքելական հայրերի յաջորդներ և մասամբ աշակերտներ կարող են համարուել այդպէս կոչուած ջատագովները, որոնց գործունէութիւնն ընկնում է աւելի Բ դարի երկրորդ կէսի մէջ: Սոքա, լաւ հրահանգուած լինելով ժամանակակից յունական գիտութեամբ, ծառայեցրին այդ գիտութիւնը՝ հեթանոսների կրթուած դասակարգին աւետարանական գաղափարները մատչելի դարձնելու, քրիստոնէութիւնը նորան հալածող հռոմէական կայսրերի ու մեծամեծների առաջ ջատագովելու և գնոստիկեանների մոլորութիւնները հերքե-

լու համար: Նոցա մէջ աչքի է ընկնում ծագմամբ սամարացի Յուստինոս փիլիսոփան, որ վաթսուներկան թուականներին Հռոմում նահատակուեց: Նա թողել է բազմակողմանի կարևորութիւն ունեցող երկու ջատագովութիւններ հեթանոսների և մի բանախօսութիւն հրէաների դէմ: Աւելի նշանաւոր է Ս. Իրենէոս կամ Երանոս՝ Պողիկարպոս Զմիւռնացու աշակերտը, որ և «Հետևող առաքելոց» է ասուում մեզանում՝ իւր ուսուցածները Փրկչի ականատեսների անմիջական մի աշակերտի վկայութեանց վերայ հիմնելուն համար: Ծննդեամբ նա հաւանականաբար Փոքր Ասիայից էր կամ Ասորիքից, բայց յետոյ եղաւ Գալլիայի Լիոն քաղաքի համայնքի եպիսկոպոսը և երևի նոյնպէս նահատակութեամբ կնքեց իւր կեանքը: Նորաբազմաթիւ գրուածներից պահուած համարուում էին միայն «Ընդդէմ հերձուածոց» հինգ ընդարձակ գրքերը, որոնք այդ կարգի գրուածների մէջ առաջին տեղն են բռնում և առհասարակ ամենամեծ արժէքն ունին՝ Բ դարի քրիստոնէութեանն ի մօտոյ ծանօթանալու համար: Սակայն վերջերս գտնուեցաւ նաև նորա «Ցոյցք առաքելական քարոզութեանն» անունով գրուածքի ամբողջական հայերէն թարգմանութիւնը, որ գերմաներէն փոխադրութեան հետ հրատարակուած է, և ինչպէս վերնագիրը ցոյց է տալիս, ներկայացնում է ամփոփում քրիստոնէական հաւատալիքների այն ձևով, ինչպէս ըմբռնուում էր Բ դարի վերջերում: Առաջին անգամ հայերէն թարգմանութեամբ գտնուեցաւ նաև ամենահին ջատագովներից մէկի՝ Արիստիդէս փիլիսոփայի՝ Ադրիանոս կայսերն ուղղած շարադրութեան մի կարևոր հատուածը:

Յունական փիլիսոփայութեան մատակարարած տեսութիւններով քրիստոնէական գիտութիւն մշակելու գործը, որին ջատագովները կողմնակի կերպով միայն նպաստեցին իրենց գրուածներով, Բ դարի վերջերից սկսած՝ հաստատուն հիմքերի վերայ դրուեցաւ Աղէքսանդրիայում: Այստեղ հիմնուած «Երեխայից դպրոցը», որի նպատակն էր սկզբում

հեթանոսութիւնից դարձողներին քրիստոնէական դաւանութեան տարրական գիտելիքների հետ ծանօթացնել և այդպիսով մկրտութեան համար նախապատրաստել, շատ շուտով դարձաւ մի բարձրագոյն գիտական հաստատութիւն: Նորա առաջին նշանաւոր ներկայացուցիչն է Կղեմէս Աղէքսանդրացին, որ մեր ձեռքը հասած երեք գլխաւոր գրուածներում կամեցել է ուսումնասիրութեան նիւթ դարձնել քրիստոնէական կեանքի և վարդապետութեան վերաբերեալ բոլոր խնդիրները և այսպէս առաջին անգամ աստուածաբանական գիտութեան մի ամբողջացած համակարգութիւն տալ: Սակայն այդ նպատակն իսկապէս իրագործել է միայն նորա աշակերտ և յաջորդ Որիգենէսը, որ իւր բազմակողմանի հմտութեամբ, հսկայական գրաւոր աշխատութիւններով, ներհուն ու ամենաընդարձակ գիտական պաշարով նախնի եկեղեցւոյ բոլոր աչքի ընկնող հեղինակներին գերազանցում է: Բացի դաւանաբանական գրուածներից՝ նա տուել է Սուրբ Գրքի մի շարք ուսումնասիրութիւններ և մեկնութիւններ, բազմաթիւ ճառեր, բարոյական և պատմական խնդիրների լուսաբանութիւններ և հռչակուած է մանաւանդ իւր «Վեցիջեան» Աստուածաշնչով, ուր Սուրբ Գրքի երբայեցերէն բնագիրն ու յունարէն թարգմանութիւնները կողք կողքի դնելով՝ աշխատում է ժամանակի ընթացքում սպրդած աղաւաղումներից մաքրել և ճշգրիտ օրինակը վերականգնել: Որիգենէսի աշակերտ և դպրոցի յաջորդ յայտնի ներկայացուցիչը Դիոնիսիոս եպիսկոպոս Աղէքսանդրացին է, որի գրուածներից միայն հաստուածներ են մնացել՝ մի քանիսը հայերէն ձեռագրերում: Միւս աշակերտներից նշանաւոր է Գրիգոր Աբանչելագործը, որ Հայաստանի հարևան Պոնտոսում քրիստոնէութիւն տարածեց և իբրև Նեոկեսարիայի եպիսկոպոս՝ այդ երկրի լուսաւորիչը հանդիսացաւ: Նա թողել է մի ներբողեան իւր ուսուցչի համար, մեկնաբանական և այլ գրուածներ, որոնց մի քանիսից դարձեալ միայն հաստուածներ են մնացել:

ԳԼՈՒԽ Բ

ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ԸՆԴԱՐՉԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՎԱՐՉԱԿԱՆ, ԴԱԲԱՆԱԿԱՆ, ԾԻՍԱԿԱՆ ՈՒ ԲԱՐՈՅԱԿՐԹԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ Գ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ

Ա. Քրիստոնեության փարածման ընդհանուր երևույթը: Եթէ առաքելների ժամանակ գաղափարով միայն ամբողջ աշխարհն իբրև Աւետարանի քարոզութեան ասպարէզ էր նկատուում, և իրականութեան վերայ չէր հիմնուած այն հաւատը, թէ այդ քարոզութեան լուրն ամէն տեղ արդէն հասել է, Գ դարի վերջերին գաղափարն իսկապէս իրականացած էր, և այն ժամանակուայ քաղաքակրթուած ազգերին յայտնի սահմաններում երկիր չէր մնացել, ուր քրիստոնէութիւնը գոնէ նուազ չափով մուտք գործած չլինէր: Մի քանի երկրներում բազմաթիւ քաղաքներ և գիւղեր կային, որոնց մէջ ազգաբնակչութեան մեծագոյն մասը, երբեմն նոյնիսկ ամբողջը քրիստոնեայ էր: Կային գաւառներ, ուր հեթանոսութիւնը միայն առերևոյթ տիրող իշխանութեան ճնշման ներքոյ պահպանուում էր:

Նման երևոյթ նկատուում է նաև մի ուրիշ կողմից: Մինչ նախնական շրջանում Աւետարանն աւելի աղքատների ու խեղճերի համար էր և իւր հետևողների գերակշռող մեծամասնութիւնը հասարակութեան ստորին խաւերի մէջ էր գտնուում, յաջորդ շրջաններում հետզհետէ մատչելի դարձաւ բոլոր դասակարգերին: Վերջին կայսրերը, ինչպէս առաջ ակնարկուեցաւ, իրենց հալածանքն ուղղում էին աւելի բարձր դասակարգերին պատկանող, դիրք և ազդեցութիւն ունեցող քրիստոնեաների դէմ, որոնք պատկառելի թիւ էին

ներկայացնում պետութեան կարևոր կենտրոններում: Ունևոր դասից, ազնուական ընտանիքներից, նոյնիսկ կայսերական տնից ականաւոր հաւատացեալներ ու բաւական թուով նահատակներ յիշուում են նոյնիսկ առաջին երկու դարերում, և նոցա մէջ շատ պատուաւոր տեղ են բռնում կանայք, որոնք սկզբից ևեթ զգալի ծառայութիւն են մատուցել Աւետարանի քարոզութեան գործին: Զատագովները և մանաւանդ Աղէքսանդրիայի դպրոցը մեծապէս նպաստեցին, որ կրթուած և գիտուն մարդիկ սկսեցին յարգանքով վերաբերուել դէպի քրիստոնէութիւնը, նորա գաղափարական սկզբունքներով ոգևորուել, հոգևոր մխիթարութեան հետ բարձր տեսութիւններ ևս որոնել նորա մէջ: Առանձին կարևորութիւն ունի այն հանգամանքը, որ խիստ բազմաթիւ հաւատացեալներ կային (մանաւանդ վերջին ժամանակ) ամէն կարգի պետական պաշտօնների, մի քանի տեղերում նաև զօրքի մէջ, թէպէտ այստեղ նոր կրօնի խոստովանութիւնն աւելի ծանր վտանգների հետ էր կապուած, և սոցա շարքերում աւելի յաճախ են պատահում նահատակներ, քան սոսկ քաղաքացիների շարքերում: Յամենայն դէպս քրիստոնէութիւնը, նախքան Հռովմէական պետութեան մէջ իբրև ազատ կրօն հռչակուելը և այդպիսով իշխանական դիրք ստանալը, իրօք արդէն հանրամարդկային կրօն էր դարձել և իշխում էր մարդկութեան մի աչքի ընկնող մասի հոգիների վերայ:

Բ. Քրիստոնեության փարածումը Մայր երկրում և Մերձաւոր Արևելքում: Զարմանալին այն է, որ մայր երկրում՝ Պաղեստինում, համեմատաբար փոքր էր քրիստոնեաների թիւը: Ադրիանոս կայսրը 135 թ. վերջնականապէս ճնշեց հրէից ապստամբութիւնը և Երուսաղէմն աւերելով՝ դարձրեց մի աննշան հեթանոսական քաղաք՝ Էլիա Կապիտոլինա անունով: Հրէաներին արգելուած էր այնտեղ բնակել. հրէայ քրիստոնեաների փոխարէն, որոնցից գրեթէ բացառապէս բաղկացած էր առաջին մայր համայնքը, եկան, հաստատուե-

ցան հեթանոս-քրիստոնեաներ: Գ դարում վերանորոգուած Երուսաղէմը կամաց-կամաց յառաջ գնաց, և եղաւ վերջը զօրեղ մրցակից Կեսարիայի, որ Պաղեստինի քաղաքական կենտրոնը լինելով՝ դարձել էր քրիստոնեաների համար ևս երկրի եկեղեցական կեանքի կենտրոն: Ուրիշ մի շարք քաղաքներում և աւաններում հաւատացեալներ ու եպիսկոպոսական աթոռներ են յիշուում Ա դարից սկսած, յիշուում են մի քանի գիւղեր, որ Դ դարի սկզբին ամբողջովին քրիստոնեայ բնակչութիւն ունէին: Բայց կային Պաղեստինում քաղաքներ ու ամբողջ գաւառակներ, ուր հրէաները կամ այնպիսի հեթանոսներ, որոնց մէջ կենդանի էր մի արեւելեան պաշտամունք, յամառութեամբ հալածում և թոյլ չէին տալիս, որ քրիստոնեայ երեւայ իրենց շրջանում: Քրիստոնէութիւնը տարածուած էր առհասարակ աւելի այն տեղերում, ուր իշխում էր յունական քաղաքակրթութիւնը, և քրիստոնեայ դարձողների գերակշռող մեծամասնութիւնը յունախօս էր՝ աւելի սերտ կապերով կապուած յունացած Աղէքսանդրիայի, քան շրջակայ երկրների հետ:

Գրեթէ այս նոյն վիճակի մէջ էր Պաղեստինին կից Փիւնիկիան, որի Դամասկոս քաղաքում, ինչպէս յայտնի է, քրիստոնեաներ կային դեռ Պօղոս առաքեալի դարձից առաջ: Բայց աւելի աչքի էր ընկնում յետոյ և աւելի բարձր դիրք ունէր գլխաւոր քաղաքի՝ Տիւրոսի համայնքը, որ իմիջիայլոց շատ նահատակներ է տուել: Ուրիշ համայնքների և տասնեակ եպիսկոպոսական աթոռների թուում յիշուում է նաև մի մարկիրոնական եկեղեցի Դամասկոսի մօտերքում:

Շատ աւելի հարուստ էր քրիստոնեայ ազգաբնակչութեամբ հարևան Ասորիքը: Սորա մայրաքաղաք Անտիոքը, ինչպէս յիշուեցաւ, արդէն առաքելական շրջանում աւետարանական քարոզութեան գլխաւոր հանդիսավայրերից մէկն էր: Անուանելով իրեն Պետրոս առաքեալի աթոռանիստ և մեծ քաղաքական կենտրոն լինելով՝ նա շատ շուտ սկսեց ձգտել

ամբողջ Արևելքի քրիստոնէութեան կենտրոն դառնալու: Պօղոս առաքեալից յետոյ անջնջելի հետքեր էր թողել այստեղ իւր գործունէութեամբ Ս. Իգնատիոս: Հանդէս էին եկել ապա մի շարք աչքի ընկնող հեղինակներ, և հիմնուել էին մի քանի գիտական դպրոցներ, որոնց մէջ նշանաւոր եղաւ և պատմական մեծ դեր կատարեց Պօղոս Սամոսատցու գաղափարներին հետևող Լուկիանոս հերձուածողի դպրոցը: Այս բազմամարդ քաղաքի բնակչութեան մի շատ ստուար մասը հաւանակաւոր բարդն Գ դարի վերջին քրիստոնեայ էր: Նոյնը կարելի է նաև նորա շրջակայքի համար ասել, ուր գերակշռում էր ասորի տարրը, մինչ Անտիոքի բարձր դասը յունախօս էր: Պատմական նշաններից երևում է, որ այդ ասորի ազգաբնակչութեան մէջ քրիստոնէութիւն տարածելու, ասորերէնը եկեղեցական լեզու դարձնելու և նոյն լեզուով քրիստոնեայ գրականութիւն յառաջ բերելու համար աւելի գործ է տեսել Միջագետքի Եդեսիան, քան Անտիոք քաղաքը:

Ասորական ազգեցութիւնը զօրեղ էր նաև Պալմիրայի փոքրիկ պետութեան մէջ, որ կարճատև քաղաքական անկախութիւն ունեցաւ, թէպէտ այստեղ էլ քաղաքացի տարրը յունախօս էր, և յունական քաղաքակրթութեան զուգընթաց էր աճել քրիստոնէութիւնը: Սակայն իրենք՝ ասորիները, մեծ չափով ենթարկուած էին ժամանակակից քաղաքակրթութեան, յայտնի էին հրէաների նման իբրև ճարպիկ վաճառականներ, որով շատ բանում միջնորդների դեր են կատարել Արևելքի ու Արևմուտքի մէջ. քիչ չեն նպաստել, անշուշտ, նաև քրիստոնէութեան տարածմանը:

Յորդանանից և Մեռեալ ծովից դէպի արևելք և դէպի հարաւ տարածուած այն երկրում, որ Արաբիա էր կոչուում, և որտեղ դարձից անմիջապէս յետոյ առանձնացել է Պօղոս առաքեալը, բաւական թուով քրիստոնեաներ պէտք է եղած լինէին, և նոյնիսկ մի շարք եպիսկոպոսներ ու մի քանի ծաղկած համայնքներ յիշուում են: Բայց այստեղ ևս քրիստոնէու-

Թիւնը մոտաք էր գործել միայն խառը քաղաքացի ազգաբնակչութեան մէջ, որ յոյն-հռոմէական քաղաքակրթութեան ազդեցութեան տակ էր գտնուում: Գուցէ նորա գլխաւոր տարածողներն ու պահպանողներն այն հրէայ-քրիստոնէաներն էին, որ Երուսաղէմի առաջին կործանումից և վերջին ավերումից յետոյ այս կողմերը փախան: Յամենայն դէպս բուն արաբական թափառող ցեղերի մէջ դժուար է քրիստոնէութեան հետքեր գտնել:

Սակայն թէ որչափ պակաս են համապատասխանում իրականութեան այն սահմանները, որ մենք ստիպուած ենք գծել նախնի քրիստոնէութեան տարածման համար մեզ հասած ստոյգ պատմական տեղեկութիւնների հիման վերայ, ցոյց է տալիս պարզ կերպով Եգիպտոսի օրինակը: Բ դարի վերջերին քիչ տեղեր կային, ուր քրիստոնէութիւնն այնպէս հաստատուն հիմք դրած լինէր և ընդարձակութիւն գտած, ինչպէս այս երկրում: Սորա գլխաւոր քաղաքը՝ Աղէքսանդրիան, կենտրոն էր արդէն, ինչպէս տեսանք, քրիստոնէական գիտութեան համար, ունէր ամենազդեցիկ եպիսկոպոսական աթոռներից մէկը և հետզհետէ վճռական ձայն էր ստանում ընդհանուր քրիստոնէութեան վերաբերեալ զանազան խնդիրներում: Մինչդեռ մեզ գրեթէ բոլորովին անյայտ է, թէ երբ մոտաք գտաւ այստեղ քրիստոնէութիւնը և ինչպէս հասաւ ծաղկման այդ աստիճանին: Գ դարի սկզբին տեղի ունեցած հալածանքների համար յիշուում է, որ բազմաթիւ նահատակներ են եղել Վերին Եգիպտոսից. ուրեմն այդ ժամանակ արդէն ամբողջ երկրում տարածուած պէտք է լինէին քրիստոնէաները (աւելի հարկաւ Նեղոսի բարեբեր հովտում), բայց Լիբիայում և անապատի օազիսներում գտնուող մի քանի տեղերի մասին էլ յիշատակութիւններ կան: Քրիստոնէաների մէջ որոշ կերպով տարբերուում էին միմեանցից քաղաքակիրթ յոյն տարրը և բոլորովին տգէտ եգիպտացի ժողովուրդը, որ, սակայն, հեշտութեամբ յարեց քրիստոնէու-

թեան: Սորա լեզուով սկսեցին Սուրբ Գրքի կարեւորագոյն մասերը թարգմանել և մի համեստ եկեղեցական գրականութեան հիմք դնել: Դ դարի սկզբին 100-ի չափ եպիսկոպոսական աթոռներ են յիշուում Եգիպտոսում, և ազգաբնակչութեան մի շատ աչքի ընկնող մասը քրիստոնէայ էր:

Գ. Քրիստոնէութեան փարածումը Փոքր Ասիայում և Արևմուտքում: Փոքր Ասիան, իբրև առաքելների գործունէութեան գլխաւոր ասպարէզներից մէկը, յունական քաղաքակրթութեամբ նախապատրաստուած, նոցա քարոզութեան սերմերն ընդունելու և աճեցնելու, ամէնից հեշտ, արագ և աննկատելի կերպով հաշտուեց քրիստոնէութեան հետ և դարձաւ նորա զարգացման կենտրոնական միջավայրը: Այստեղ յառաջ եկան և լուծուեցան նախնի քրիստոնէութեան զբաղեցնող ամենակարեւոր խնդիրները, այստեղ մշակուեցան հաւանականաբար Ընդհանրական եկեղեցւոյ կազմակերպութեան հիմնական սկզբունքները և պահպանուեցան ամենաթանկագին առաքելական աւանդները: Նոյնիսկ ներքին, սակաւածանօթ լեռնոտ գաւառներում այնչափ ընդհանրացած էր քրիստոնէութիւնը, որ Գ դարի վերջին ամբողջ երկիրը կարելի էր իրապէս քրիստոնէայ համարել: Արևելեան գաւառներից յատկապէս Կիլիկիան (ինչպէս և սորա հարևան Կիպրոս կղզին, որ ամենահին քրիստոնէայ երկրներից մէկն է) Ա դարից ի վեր սերտ կապ էր պահպանել Անտիոքի հետ և աւելի ենթարկուում էր նորա հոգևոր ազդեցութեանը: Բայց միևս մասերի նկատմամբ առաջնակարգ դիրք էր զրաւում Ասիայ նահանգի գլխաւոր քաղաք Եփեսոսը, որ այնքան հարուստ էր առաքելական աւանդութիւններով և քրիստոնէական պատմութեան յիշատակներով: Ասիայում էին գտնուում նաև Պողիկարպոսի հայրենիք Զմիւռնիան և ուրիշ պատմական տեղեր, որոնք յիշուած են արդէն Նոր Կտակարանի մէջ: Իսկ նորանից յետ չէին մնում իբրև նախնի քրիստոնէութեան բնագաւառներ Բիւթանիան՝ իւր Նիկոմի-

դիա գլխաւոր քաղաքով, Փռիւզիան՝ իւր սնուցած մոնտա- նական շարժումով, Գաղատիան և այլն:

Բալկանեան թերակղզու մի ծայրից մինչև միւս ծայրն էլ քարոզելով անցել էր, ինչպէս յիշեցինք, Պողոս առաքեալը, և հարկաւ նորա հիմնած համայնքները Փիլիպպէում, Թեսա- ղոնիկէում, Աթէնքում, Կորնթոսում և այլն, յարատեւեցին ու շրջակայքում քրիստոնէութիւն տարածելու միջնորդ եղան: Ամէնից աչքի էր ընկնում նոցա մէջ Կորնթոսի համայնքը: Բայց մեզ հասած կցկտուր տեղեկութիւններից հետեւեցնել պէտք է, որ թերակղզու ներքին մասերն առաջին երեք դարե- րում համեմատաբար ցանցառ քրիստոնեայ բնակչութիւն ու- նէին: Այսպէս էր դրութիւնը նաև թերակղզուց դէպի հիւսիս և հիւսիս-արևմուտք ընկնող երկրներում՝ մինչև Դանուբի հովիտը, ուր եպիսկոպոսական աթոռներ և նահատակներ յի- շուում են, բայց չի երևում, թէ այդ կողմերն առանձնապէս հարուստ եղած լինին քրիստոնեայ բնակիչներով: Քրիստո- նէութիւնը հաստատուած էր ապա Արշիպեղազոսի կղզիներ- ից մեծ մասի, եթէ ոչ բոլորի վերայ, այլև Դրիմ թերակղզու մի քանի քաղաքներում, որոնք յոյն ազգաբնակչութիւն ու- նէին: Սոցա մերձակայքում ապրող գոթերի մէջ էլ, ինչպէս երևում է, սկսել էր մուտք գործել:

Գալով Հռովմին, ուր մի պատկառելի համայնք էր կազ- մուել դեռ Պողոս առաքեալի՝ այնտեղ ոտք դնելուց առաջ, բնականաբար իբրև ամբողջ պետութեան մայրաքաղաք՝ առանձին ձգողական ոյժ պէտք է ունենար ամէն կողմի քրիստոնեաների համար և իւր քաղաքական դիրքովն իսկ կարևոր դեր կատարէր քրիստոնէութեան տարածման ու զարգացման գործում: Մանաւանդ երբ այդ համայնքի մէջ բարձր դասակարգերի, նոյնիսկ կայսերական ընտանիքին պատկանող անձինք մտան հետզհետէ և իրենց հետ բերին ազդեցիկ անուններ ու հարուստ նիւթական միջոցներ, նա սկսեց օգնութեան ձեռք հասցնել երբեմն նոյնիսկ ամենա-

հեռաւոր կարօտեալ համայնքներին, մխիթարել ու քաջալե- րել նեղութեան օրերում, խրատել և յորդոր կարգալ յայտնի եղած զեղծումների նկատմամբ, հովանաւորող հանդիսա- նալ: Այդպիսով աճեց այս համայնքի հեղինակութիւնը, որից օգուտ քաղեցին Հռովմի եպիսկոպոսները և յենուելով այս- տեղ նահատակուած երկու գլխաւոր առաքեալների անուան վերայ՝ շատ վաղ ձգտում ցոյց տուին իրենց հոգևոր իրաւա- սութեան ենթարկելու, եթէ կարելի էր, ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհը: Բայց այդ ձգտումը որոշ չափով իրականութիւն գտաւ միայն Արևմուտքում, ուր նոքա մրցակիցներ չունէին և շատ տեղեր հաւանականաբար Հռովմից էլ ընդունել էին Աւետարանի լոյսը: Բուն Իտալիայում, չհաշուած Հռովմը, ուր Գ դարի կէսին արդէն 155 հոգի միայն հոգևորական- ներ կային և 1500-ից աւելի այրիների ու չքաւորների հա- մար խնամք էր տարուում, հարիւրի չափ եպիսկոպոսական աթոռներ են յիշուում նոյն այդ ժամանակ: Դորա համեմատ և ուրեմն քրիստոնեաներն աչքի ընկնող բազմութիւն էին ներկայացնում, և նոցա թիւը զգալի կերպով մեծացած պիտի լինի յաջորդ խաղաղ շրջանում: Աւելի սակաւաթիւ էին նո- քա հիւսիսային Իտալիայում, ուր միայն արևելեան՝ Բալկա- նեան թերակղզու հետ սերտ կապուած մասի գլխաւոր քա- ղաքներում ծաղկած համայնքներ կային:

Շատ վաղ տարածուած պէտք է լինի քրիստոնէութիւ- նը Գալլիայի հարաւարևմտեան մասում, ուր յունական ազգաբնակչութիւնն էր գերակշռում և կենդանի առևտրա- կան յարաբերութեան մէջ էր Արևելքի հետ: 177 թ. ծանր հա- լածանքի ենթարկուեցան այստեղ Լիոնի և Վիեննի համայնք- ները: Գ դարից սկսած՝ քրիստոնեայ համայնքներ և եպիսկո- պոսներ յիշուում են նաև Գալլիայի ներքին նահանգներում, Հռենոսի վերայ գտնուած մի քանի գերմանական քաղաքնե- րում և վերջապէս Բրիտանիայում: Իսկ Սպանիայում, որտեղ քարոզելու դիտաւորութիւն ունէր արդէն Պողոս առաքեա-

լը, Դ դարի սկզբին գումարուած մի ժողովից երևում է, որ գրեթէ ամէն կողմ տարածուած էր քրիստոնէութիւնը՝ աւելի խիտ հարաւային մասերում, և 20-ից աւելի եպիսկոպոսական աթոռներ կային:

Քաղաքակրթական տեսակէտից, կարելի է ասել, Եւրոպայի մաս էին կազմում Աֆրիկայի այն ափունքը, որ ընկնում են Միջերկրականի հարաւարեւմտեան անկիւնում և Քրիստոսից առաջ արդէն զօրեղ կերպով ենթարկուել էին յոյն-հռովմէական քաղաքակրթութեան: Այստեղ ևս քրիստոնէութիւնը շատ վաղ մուտ գործած պիտի լինի և Բ դարում այնպիսի ծաղկման էր հասել, որ նորա հետ մրցել կարող էին միայն Փոքր Ասիայի մի քանի նահանգներ: Երկրի գլխաւոր քաղաք Կարթագէնը կամ Կարթեգոնը շուտով քրիստոնէութեան կարեւորագոյն կենտրոններից մէկը դարձաւ, և նորանում հաւանականաբար աւելի վաղ (Բ դարում) սկսեցին Աստուածաշնչի մասերը լատիներէն թարգմանել, քան Հռովմում և Իտալիայում, ուր մինչև Գ դարի սկզբները եկեղեցական լեզուն յունարէն էր: Այստեղ յամենայն դէպս հանդէս եկան քրիստոնէայ-լատինական աշխարհի առաջին մեծ հեղինակները՝ Տերտուլիանոս և Ս. Կիպրանոս եպիսկոպոս, և լատինական գրականութեան հիմք դրին: Կիպրանոսի օրով՝ Գ դարի կէսերին, մոտ 150 եպիսկոպոսներ պիտի եղած լինին այս երկրում, իսկ Դ դարի սկզբում նոցա թիւը երեւի 250-ից անցնում էր. ըստ այսմ և ընդարձակ չափով տարածուած էր քրիստոնէութիւնը: Գրեթէ քրիստոնէայ երկիր էր համարուում սա այդ ժամանակ:

Դ. Քրիստոնէութիւնը հայաստանին սահմանակից երկրներում: Կապադովկիայում, որ Եփրատ գետով բաժանուում է Մեծ Հայքից, և որի մէջ մտնում է Փոքր Հայքը, գրեթէ նոյնչափ վաղ էր հաստատուել քրիստոնէութիւնը և նոյնպիսի ընդարձակութիւն գտել, ինչպէս Փոքր Ասիայի մնացած նահանգներում: Այստեղ քրիստոնէաներ յիշուում են

արդէն Պետրոսի Ա թղթում: Բ դարից ի վեր յաճախ են հանդիպում կապադովկիացի քրիստոնէաներ ուրիշ երկրներում, իսկ նոյն դարի վերջերին քրիստոնէաների դէմ Կապադովկիայում եղած մի ծանր հալածանքի լուրը մինչև Աֆրիկա էր հասել: 258 թ. այս երկրի վերայ յարձակուող գոթերը բաւականաչափ քրիստոնէաների գերի էին տարել, որից կարելի է եզրակացնել, թէ ինչքան մեծ պէտք է եղած լինի նոցա թիւն այդ ժամանակ: Կապադովկիայի գլխաւոր քաղաք Կեսարիան վաղ ժամանակներից կենդանի յարաբերութեան մէջ է եղել Պաղեստինի, Անտիոքի, Աղէքսանդրիայի և Արեւմուտքի քրիստոնէական կարեւոր կենտրոնների հետ: Նորա եպիսկոպոսներից յայտնի են մանաւանդ երկու աչքի ընկնող հեղինակներ՝ Աղէքսանդր, որ յետոյ եպիսկոպոս եղաւ Երուսաղէմում և մի մատենադարան հիմնեց այնտեղ, և Փիրմիլիանոս, որ Կեսարիան դարձրեց մի կարեւոր ուսումնավայր՝ աստուածաբանական կրթութեան համար: Սոցա հետ շատ մօտ են եղել, այցելել սոցա և գործել Կեսարիայում Աղէքսանդրիայի երկու ճրագները՝ Կղեմէս և Որիգենէս: Յատկապէս Փոքր Հայքում քրիստոնէութեան վաղ տարածուած լինելու մասին վկայում է այն նշանաւոր հանգամանքը, որ Մարկոս Աւրելիոս կայսեր ժամանակ (161-180) Մելիտինէ քաղաքում գտնուող գնդի մէջ բազմաթիւ քրիստոնէաներ կային՝ հաւանականաբար շրջակայքից ժողոված:

Կապադովկիայի հետ միաժամանակ քրիստոնէութիւնը պէտք է մուտք գործած և հաւասար չափով տարածուած լինի նաև նորանից դէպի հիւսիս ընկնող Պոնտական գաւառներում: Մարկոս Աւրելիոսի օրերում այստեղ ևս բազմաթիւ եկեղեցիներ և մի քանի եպիսկոպոսներ կային, որոնց գլխաւորը նստում էր Ամաստրիսում և մի թուղթ է ստացել Դիոնիսիոս Կորնթացուց: Յետոյ աւելի կարեւորութիւն ստացաւ Ամասիայի եպիսկոպոսական աթոռը:

Պոնտոսի մի քանի գաւառներում քրիստոնէութիւն հաստատողը և ընդհանրապէս նորա զարգացման և տարածման մեծ զարկ տուողը եղաւ, ինչպէս առաջ յիշուել է, Գրիգոր Աքանչեղագործը: Պատմուում է, որ երբ սա Նեոկեսարիայի եպիսկոպոս ձեռնադրուեց (մօտ 240 թ.), քաղաքում և շրջակայքում ընդամէնը 17 քրիստոնեաներ էին գտնուում, բայց նորա երեսնամեայ գործունէութիւնից յետոյ՝ մահուան ժամանակ, մնացել էին միայն նոյն թուով հեթանոսներ: Այդ մեծ յաջողութիւնը բացատրուում է գլխաւորապէս նորանով, որ Գրիգոր ամէնից ընդարձակ չափով ու հմուտ կերպով գործ դրեց Կապադովկիայում ևս ընդունելութիւն գտած առաքելութեան մի նոր եղանակ: Նա աշխատում էր յարմարուել ըստ ամենայնի տեղական ժողովրդեան բարքերին, այն ուրախ սոսնակատարութիւնները, որ տեղի էին ունենում յանուն հեթանոս աստուածութիւնների, քրիստոնեայ սուրբերի յիշատակի վերայ դարձնել և քրիստոնէական սրբութիւններին պաշտօն մատուցանել գրեթէ նոյն ձևով, ինչպէս առաջ հեթանոսականին էին մատուցել: Այդպիսով նա յոյս ունէր, իհարկէ, աւելի հեշտութեամբ մատչելի դարձնելու նաև քրիստոնէութեան գաղափարական բովանդակութիւնը: Թէ որչափ հասաւ նպատակին, դժուար է ասել, բայց իրօք կարճ ժամանակ յետոյ Պոնտոսը նոյնպիսի մի քրիստոնեայ երկիր էր, ինչպէս Փոքր Ասիայի միւս նահանգները:

Մեր Եկեղեցւոյ պատմութեան համար առանձին կարևորութիւն ունի, թէ ինչպէս հաստատուեց քրիստոնէութիւնը Հայաստանի հարաւում՝ յատկապէս Հայոց Միջագետքի Եդեսիա քաղաքում: Աբգար թագաւորի դարձի մասին եղած յայտնի աւանդութիւնը յետոյ կտեսնենք: Առայժմ ի նկատի պիտի առնենք միայն ստոյգ պատմական իրողութիւնը, որ Բ դարի վերջին նոյն այդ ժամանակ հաստատապէս հռովմէական գերիշխանութեան ներքոյ մտած Ոսրոյնէ կիսանկախ փոքրիկ թագաւորութեան մայրաքաղաք Եդեսիան թագաւոր-

րական տան հետ մէկտեղ քրիստոնեայ էր: Ինչպէ՞ս էր տեղի ունեցել այդ արտակարգ երևոյթը՝ դժուար է այլևս ստուգել: Գիտենք միայն, որ 170-190 թթ. Եդեսիայում գործել էին երկու նշանաւոր անձինք՝ երկուսն էլ աղանդաւոր՝ Տատիանոս, որի չորս Աւետարանների միացմամբ կազմած «Դիատեսսարոնը» դեռ յաջորդ դարերում գործ էր ածուում Աւետարանների տեղ ասորական և ուրիշ արեւելեան եկեղեցիներում, և Բարդաճան, որ Գ դարի մի նշանաւոր հեղինակի ասելով՝ հայ է եղել ծագմամբ, և նորա գնոստիկական ուսման հետևողներն իբրև առանձին համայնք գոյութիւն են ունեցել մինչև Ե դար, նորա յորինած կրոնական երգերը սիրով երգուել նաև ուղղափառ համայնքներում: Յայտնի է նոյնպէս, որ աւանդութեան մէջ իբրև Ադգէ առաքեալի երկրորդ յաջորդ յիշուած Փղոտ եպիսկոպոսը մօտ 200 թ. ձեռնադրուել է Անտիոքի Սրապիոն եպիսկոպոսից, և այնուհետև Եդեսիայում երկու հակառակորդ համայնքներ են՝ եղել Փղոտեան ուղղափառներ և բարդաճանեան աղանդաւորներ: 216 թ. Կարակալլա կայսրը վերջ տուաւ Եդեսիայի թագաւորութեան, քրիստոնէութիւն ընդունած Աբգար Թ Բար-Մանու վերջին թագաւորը շղթայակապ Հռովմ տարուեցաւ, որով քրիստոնէութիւնն էլ դադարեց այնտեղ հովանաւորեալ կրօն լինելուց: Ինքը՝ Եդեսիան, մնաց հարկաւ գրեթէ ամբողջովին քրիստոնեայ, բայց շրջակայքում իշխում էր հեթանոսութիւնը, և միայն Մծքնիում ու մի քանի ուրիշ քաղաքներում մինչև Գ դար քրիստոնեայ համայնքներ յիշուում են:

Այս շրջանում քրիստոնէութիւնը պէտք է մուտք գործած լինի նաև բուն Միջագետքի ու Պարսկաստանի շատ քաղաքներ: Նոցանից մի քանիսի մէջ կազմակերպուած համայնքներ ու եպիսկոպոսներ յիշուում են, իսկ նահատակների պատմութեանց և ուրիշ նշանների հետևելով՝ կարելի է մինչև Պարսկաստանի խորքերը տանել քրիստոնէութեան հետքերը: Յամենայն դէպս Դ դարում այնպիսի ծաղկած դրութեան

էր հասել այստեղ քրիստոնէութիւնը, որ անցեալում չէր կարող շատ սահմանափակ շրջանների մէջ ամփոփուած լինել: Վերջապէս Թովմաս առաքեալի մասին եղած հին աւանդութիւններից երևում է, որ առնուազն Դ դարի սկզբին քրիստոնեաներ կային Հնդկաստանի հիւսիսարևելեան մասում: Աղէքսանդրեան դպրոցի հիմնադիր Պանթէնոս նոյնպէս յիշել է, որ իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ գնացած է եղել Հնդկաստան և այնտեղ բազմաթիւ հրէայ գաղթականների մէջ տեսել է այնպիսիներին, որոնք Քրիստոսի մասին գաղափար ունէին և պահել էին Բարդուղիմէոս առաքեալի ձեռքով իրենց հասած Մատթէոսի երբայեցերէն Աւետարանը: Բայց ամենայն հաւանականութեամբ Հնդկաստան ասելով նա հասկանում է Հարաւային Արաբիան:

Ե. Եկեղեցւոյ վարչական կազմակերպութիւնը: Քանի Քրիստոսի եկեղեցին զօրանում էր և ընդարձակուում, նորանոր ազգերի ու զանազան դասակարգերի պատկանող, քաղաքակրթութեան զանազան աստիճանների վերայ գտնուող մարդոց իւր մէջ ընդունում, այնքան աւելի հարկ պէտք է զգացուէր զօրեղ կազմակերպութիւն տալու նորան, նորանդամներին միմեանց հետ կապող և արտաքին ազդեցութեանց ու փորձութեանց դէմ պաշտպանող կարգեր հաստատելու: Բոլոր հաւատացեալների գաղափարական միութիւնը Աւետարանի քարոզութեան առաջնորդող սկզբունքներից մէկն էր, որի հիման վերայ շատ վաղ հաստատուեցաւ այն հայեացքը, թէ ինչպէս ի սփիւռս աշխարհի տարածուած քրիստոնեաները կազմում են միասին մի մեծ եկեղեցի Աստուծոյ, այնպէս և իւրաքանչիւր մի տեղում խմբուածները պէտք է սերտ համայնական ամբողջութիւն կազմեն ու ամէն բանում այն Ընդհանրական եկեղեցւոյ պատկերը ներկայացնեն: Իրապէս, բոլոր քրիստոնեաների միութիւնը միշտ էլ գաղափարական մնաց, և ամուր կազմակերպութիւն ստացան աւելի առանձին-առանձին համայնքները, բայց մի նշանաւոր

կազմակերպութիւն, որի նմանը դժուար է ցոյց տալ ուրիշ տեղ: Իւրաքանչիւր նորա մէջ մտնողը մինչև կեանքի վերջ կապուած էր մնում. սկզբում ամէն օր, յետոյ գոնէ շաբաթը մի անգամ մասնակցում էր ընդհանուր աղօթքին ու ժամապաշտութեանը, այս համայնական համախմբումներում հոգևոր սնունդ և իւր իւրաքանչիւր քայլափոխի համար հրահանգներ էր ստանում, համայնքի կողմից դրուած պարտականութիւններին հնազանդում և փոխադարձաբար ամէն կարիքի ու նեղութեան մէջ օգնութիւն ընդունում նորանից, նորա միջոցով դառնում մի կենդանի անդամը Քրիստոսի Եկեղեցւոյ, որից դուրս փրկութիւն չկար իւր համար: Կարելի է երևակայել, թէ այսպիսի մի կազմակերպութիւն որչափ զօրեղ տպաւորութիւն պիտի գործէր և գրաւիչ ազդեցութիւն ունենար անհատների վերայ, երբ ի մօտոյ ծանօթանում էին նորա նպատակներին: Այդ պատճառով իսկ քրիստոնէական համայնքներն իբրև ամբողջութիւն աւելի մեծ առաքելական դեր են կատարել և աւելի յաջողել տարածելու քրիստոնէութիւնը, քան անհատական քարոզիչները:

Սկզբում համայնքների մէջ առաջնակարգ դիրք ունէին Փրկչի անմիջական աշակերտներն ու հետևողները կամ այնպիսի անձինք, որոնք իրենց երկնատուր շնորհով Աւետարանի քարոզութեանը նպաստել և աւետարանական ոգին արծարծել կարող էին: Յատկապէս երեք կոչումներ յիշուում են նախնական շրջանում, որոնցով բնորոշուում էր այդ քարոզիչներից ամէն մէկի գործունէութեան եղանակը՝ առաքեալներ, մարգարէներ և վարդապետեր կամ ուսուցիչներ: Առաքել էին ասուում բացի տասն և երկուսից այլև այն ամէն Աւետարանի տարածմանը նուիրուած անձինք, որոնք յօժար կամքով հրաժարուել էին տնից ու ստացուածքից և անդադար շրջում էին մի տեղից միւսը, աշխատում միշտ նոր հաւատացեալներ վաստակել, համայնքներ կազմակերպել, եղածներին քաջալերել և ոգի տալ: Մարգարէներն ազդում

էին իրենց ոգևորութեամբ, կարևոր դէպքերում հանդէս գալիս իբրև վերին ներշնչման թարգմաններ, երբեմն ապագայի վերաբերմամբ լուրջ ազդարարութիւններ անում, իսկ սովորաբար ուրիշներից աւելի եռանդուն և կենդանի կերպով նոյն աւետարանական ճշմարտութիւնները քարոզում: Սոքա ևս մի որոշ համայնքի հետ կապուած չէին, առաքեալների նման գոյքից զուրկ լինելով՝ յաճախ երթևեկութիւններ էին կատարում և գրեթէ նոցա հաւասար յարգանքով ընդունուում զանազան համայնքներում՝ առանց պարտաւորութիւն զգալու, սակայն, միշտ նոր տեղեր այցելել: Վարդապետներ կոչուում էին վերջապէս համայնքի այն հաստատուն անդամները, որոնք մի առանձին կարողութիւն ունէին ուսուցանելու և նայելով, թէ որչափ շնորհք կամ գիտութիւն ցոյց կտային, ըստ այնմ և զնահատութիւն էին գտնում: Սակայն վարդապետութիւնն էլ միւսների նման ազատ և ներքին բերմամբ յանձն առած գործունէութիւն էր և ոչ համայնքի կողմից տրուած պաշտօն:

Այսպիսի պաշտօնների կարիք շատ վաղ զգացուեց՝ հէնց այն օրերից, երբ առաջին համայնքը կազմակերպուեցաւ և տնտեսական ու վարչական այլևայլ հոգսեր ունեցաւ: Մենք տեսնում ենք, որ արդէն առաքելական շրջանում վերև յիշած ազատ կոչումների հետ զուգընթաց յառաջ են գալիս և ձևակերպուում երեք հաստատուն պաշտօնէութիւններ՝ եպիսկոպոս, երէց և սարկաւազ, որոնք և մնում են ասպարիզի վերայ, մինչ առաջինները հետզհետէ պակասում են: Առաքելութիւնը գրեթէ դադարում է Բ դարի սկզբում, երբ այլևս ոչ ոք չի մնում Աւետարանի առաջին քարոզիչներից, մարգարէական ոգին թուլանում է և արհեստական բնաւորութիւն ստանում, ուսուցումը դառնում է հասարակ հրահանգութիւն: Եւ ահա հանդէս է գալիս եպիսկոպոսը՝ իբրև համայնքի բացարձակ գլուխ, նորա բոլոր վարչական ու տնտեսական գործերի ղեկավարողը, նորա միութեան ներկայացուցիչն ուրիշ հա-

մայնքների և դրսի աշխարհի առաջ, նորա կենտրոնը կրօնական համախմբումների ժամանակ, ուր նորա յատուկ իրաւունքն էր բոլորի կողմից Հաղորդութեան Ս. խորհուրդը կատարել: Աւելի բարձրացաւ եպիսկոպոսների նշանակութիւնը մանաւանդ զնոստիկեան աղանդների տարածուելուց յետոյ, երբ նոքա, ներկայանալով իբրև առաքեալների օրինական յաջորդներ և նոցա աւանդած ճշմարիտ վարդապետութեան ժառանգորդներ, իրենց վերապահեցին նաև այն ուսուցանելու և բացատրելու իրաւունքը, այնպէս որ համայնքը, նոցանից զրկուելով, համարուում էր անհովիւ և ամէն վտանգների ենթակայ, իսկ անհատը, նոցա չհնազանդելով, խզած էր լինում եկեղեցույ հետ ունեցած հաղորդակցութեան կապը: Իւրաքանչիւր համայնք ունէր մի եպիսկոպոս, որի խորհրդականները և որոշ դէպքերում փոխարինողներն էին երէցները: Ժամանակի ընթացքում, երբ համայնքներն այնքան ընդարձակուեցան, մանաւանդ մեծ քաղաքներում, որ ստիպուած էին մի քանի մասերի բաժանուել և առանձին եկեղեցիներ ունենալ: Երէցներն աւելի անկախ դիրք ստացան և շատ տեղերում դարձան երկրորդական համայնքների վարիչներ: Ապա Հաղորդութեան խորհուրդն իբրև Պատարագ մատուցանելու պաշտօնն էլ գլխաւորապէս նոցա վերայ մնաց, և նոքա բռնեցին Հին ուխտի քահանաների տեղը, իսկ եպիսկոպոսը դարձաւ միանգամայն քահանայապետ՝ ձեռնադրութեան առանձնաշնորհութիւնով: Ինչ վերաբերում է սարկաւազներին, նոցա յունարէն դիակոն՝ սպասաւոր անունը ցոյց է տալիս արդէն, որ ծառայողի դեր ունէին, յատկապէս տնտեսական գործերի մէջ, բայց լինելով եպիսկոպոսի իսկական օգնականները և նորա կարգադրութիւնների անմիջական գործադրողները՝ երբեմն աւելի կարևոր դիրք էին ձեռք բերում, քան երէցները: Իսկ սարկաւազից ցած եկեղեցական պաշտօնները յառաջ են եկել Արևմուտքում (Հռովմում) և Արևելքում գործնական նշանակութիւն չեն ստացել:

Գ դարում եպիսկոպոսների իշխանությունն ընդարձակուեց մի քանի հանգամանքների շնորհիւ:

ա) Ինչպէս յիշեցինք, նախկին փոքրիկ համայնքները շատ տեղ մեծացել և ճիւղաւորուել էին, որով մայր համայնքի եպիսկոպոսը մի շարք ուրիշ համայնքներ էր ունենում իւր ձեռքի տակ:

բ) Մինչդեռ սկզբում քրիստոնէութիւնը տարածուած էր գրեթէ միայն քաղաքներում, շուտով հաւատացեալներ երևացին նաև գիւղական ազգաբնակչութեան մէջ: Նոցա թիւը շատ անգամ այնքան քիչ էր, որ առանձին համայնք չէին կարող կազմել, ունենում էին իրենց մէջ առ առաւելն մի երէց կամ մի սարկաւազ և կապուում մօտիկ քաղաքի քրիստոնեայ համայնքի հետ: Իսկ եթէ կազմում էին համայնքներ, մանաւանդ այնպիսի քաղաքներով աղքատ երկրներով, ինչպէս, օրինակ, Կապադովկիան և իւր հարևան գաւառները, նոցա եպիսկոպոսը ևս, որ քորեպիսկոպոս էր կոչուում (յունարէն է և երկրի տեսուչ է նշանակում, մինչ բուն եպիսկոպոսը քաղաքի տեսուչ էր), ենթարկուում էր որոշ չափով քաղաքի եպիսկոպոսի իրաւասութեան, և այդպիսով սա դառնում է ամբողջ շրջակայքի գլխաւոր հովիւր:

գ) Միևնոյն նահանգում գտնուող համայնքները բնականաբար մօտիկ յարաբերութեան մէջ էին միմեանց հետ և սկզբից ի վեր նկատուում էին իբրև մի որոշ միութեան անդամներ, իսկ նահանգական քաղաքի եպիսկոպոսը կարևոր դէպքերում հանդիսանում էր ստորագաս քաղաքների նկատմամբ մի տեսակ վերահսկողի և հովանաւորողի դերում: Այդպէս կապուած մնում էին երբեմն նաև աւելի հեռաւոր համայնքներ, որոնք միևնոյն հիմնադիրն ունէին և սովոր էին որևէ մայր համայնքից հոգևոր հրահանգութիւններ ստանալ: Մանաւանդ երբ եկեղեցական ժողովները յառաջ եկան՝ իբրև ամենազդեցիկ միջոց աղանդների դէմ կռուելու և եկեղեցւոյ միութիւնը պահպանելու, կենտրոնի եպիսկոպոսը, որ

սովորաբար նախագահում էր, սկսեց միւսներին իբրև ստորադրեալներ նկատել, ձեռնադրութեան և այլ իրաւունքներ բանեցնել: Մի քանի կարևորագոյն կենտրոնների եպիսկոպոսները, ինչպէս, օրինակ, Անտիոքի, Աղէքսանդրիայի և աւելի Հռովմի, իրենց իշխանութիւնն այսպիսով տարածում էին հետզհետէ սահմանակից նահանգների և հեռաւոր երկրների վերայ: Բայց այս շրջանում դեռ նոցա իրաւասութեան սահմաններն անորոշ էին, և ձևակերպութիւն ստացաւ միայն մետրոպոլիտական (նահանգի եպիսկոպոս) իշխանութիւնը:

Զ. Նոր Կրակարան և «Նաւարոյ կանոնը»: Հին Կտակարանը նախնի քրիստոնեաների համար մնաց նոյն Սուրբ Գիրքը՝ նոյն ճշմարիտ աստուածային յայտնութեան յիշատակարանը, ինչ որ եղել էր Փրկչի և Իւր աշակերտների համար: Ամէն անգամ, երբ նոքա համախմբուում էին աղօթելու և Աստուծոյ խօսքը լսելու, Աւետարանի կենդանի քարոզի հետ կարդացուում էին նաև հատուածներ Հին Կտակարանից և բացատրուում: Հաւատոյ վերաբերեալ խնդիրներում առաջնակարգ տեղ էր տրուում մարգարէներից վերցրած այն վկայութիւններին, որոնցով ապացուցուում էր, թէ փրկչական տնօրէնութիւնները դարեր առաջ նախատեսուած են եղել և ուրեմն ամենաբարձր հեղինակութեան դրոշմն են կրում իրենց վերայ, իսկ նախահայրերի և այլ աստուածահաճոյ անձերի պատմութիւնները մեծապէս հրահանգիչ էին իրենց բարոյակրթական բովանդակութեամբ: Վերջապէս Հին Կտակարանն առատ նիւթ էր ընծայում բազմակողմանի կրօնական խորհրդածութիւնների և միաստուածութեան գաղափարի վերայ հիմնուած ընդարձակ աշխարհայեցողութեան համար: Առաջին անգամ, ինչպէս տեսանք, գնոստիկեանները, կողմնակի շարժառիթներից դրդուած, կռիւ յայտարարեցին այդ բոլորի դէմ և պնդելով պնդում էին, թէ Հին Կտակարանն Աւետարանի նկատմամբ բոլորովին տարբեր և ստորաստիճանի կրօնական յայտնութիւն է: Ապա, աւելի ոյժ տա-

լու համար իրենց տեսութիւններին, նորա հանդէպ հանեցին առաքելական շրջանի հեղինակներից վերցրած և իրենց գաղափարներին յարմարեցրած կամ պարզապէս նոցա անունով կեղծած գրուածներ: Օրինակ՝ Մարկիոն Ղուկասի կրճատած Աւետարանից և Պողոս առաքեալի 10 թղթերից կազմեց մի կանոնական ժողովածու, որ աւելի բարձր հեղինակութիւն պիտի ունենար, քան ուղղահաստների գործ դրած Հին Կտակարանը: Վերջիններս այն ժամանակ իրենք էլ սկսեցին խնամքով ժողովել հարազատ առաքելական գրուածները, որ վաղուց առանձին-առանձին կարդացուում էին շատ համայնքների մէջ: Եւ մանաւանդ չորս Աւետարանները, իբրև Փրկչի քարոզութեան ու գործոց անմիջական յիշատակարաններ, արդէն Հին Կտակարանին հաւասար և աւելի յարգունէին: Քանի դեռ կենդանի աւանդութիւնը կար նախնի քարոզիչների բերանում, նոցա կարիքը շատ չէր զգացուել, բայց երբ այն քարոզիչներն իջան ասպարիզից, և ամէն ոք սկսեց իւր քմաց համաձայն յեղյեղել ու բացատրել աւանդութիւնը, ինքնրստինքեան պահանջ պէտք է յառաջ գար գրաւոր յիշատակարանների միջոցաւ հաստատուն և տեւական դարձնելու այն: Եւ ահա լոյս ընկան զանազան նպատակ ունեցող և զանազան տիպի գրուածներ, որոնք առաքելական ծագում էին վերագրում իրենց: Հարկաւոր էր ուրեմն ամենայն զգուշութեամբ գտել կեղծն իսկականից և ընտրել այնպիսիները, որոնք թէ՛ իրենց անվիճելի վաւերականութեամբ և թէ՛ ներքին արժանիքով համապատասխանէին նոցա վիճակուած մեծ դերին՝ հիմք և կանոնական չափ լինելու քրիստոնէական ուղիղ դաւանութեան և բարոյականութեան համար: Ամենայն հաւանականութեամբ այդ գտումը և կանոնական գրուածներն ի մի ժողովելու ձեռնարկութիւնը տեղի ունեցաւ նախ Փոքր Ասիայում և ապա Հռոմում: Ինչպէ՞ս և ո՞ւմ ձեռքով՝ մեզ յայտնի չէ. ժամանակակից յիշատակութիւններից այնչափ միայն կարող ենք եզրակացնել, որ

ամէնից առաջ ի մի ամփոփուեցան չորս Աւետարանները, շուտով աւելացան նոցա վերայ Պողոս առաքեալի թղթերը, ապա Կաթողիկեայ թղթերից մի քանիսը, և արդէն Բ դարի կեսին մեր այժմեան Նոր Կտակարանի մեծագոյն մասը կազմուած էր ու գործածութեան մէջ: Յետոյ աւելացան Գործք առաքելոցը, Կաթողիկեայց մնացած թղթերը և Յովհաննու յայտնութիւնը, իսկ դարի վերջին մեր այժմեան կանոնը գրեթէ բոլորովին ամբողջացած էր և Հին Կտակարանի հետ մէկտեղ ընդունուում էր իբրև Սուրբ Գրքի անհրաժեշտ և աւելի արժէքաւոր մաս: Միայն մի քանի թէ՛ կանոնի մէջ մտած և թէ՛ կանոնից դուրս մնացած գրուածների մասին տեղ-տեղ կասկածներ կային, թէ արդեօք կանոնական պիտի՞ համարուին: Յամենայն դէպս Նոր Կտակարանի կանոնի մէջ մտան անկասկած առաքելական շրջանի գրականութեան ընտրելագոյն նշխարները, և դորանով առաքելական աւանդութիւնը վերջնական ձևակերպութիւն ստացաւ: Անանցանելի սահման դրուեցաւ այնուհետև աստուածային աղբիւրից ընդունածի և մարդկային մտածութեան արդիւնքների մէջ, բայց քրիստոնէական գրականութիւնը մի անդրդելի հիմք ունեցաւ, որի վերայ արագ կերպով աճեց ու բարձրացաւ նորա բազմադարեան պատկառելի շէնքը:

Միաժամանակ հաստատուեցաւ նաև «Հաւատոյ կանոնը»: Քրիստոնէութեան առաջին օրերից ի վեր համայնքներում գործ էին անուում այնպիսի բանաձևեր, որոնց մէջ համառօտ կերպով ամփոփուած էին հաւատոյ էական կէտերը: Յատկապէս մկրտութեան միջոցին նորահաւատն այդպիսի մի բանաձևով խոստովանում էր այն ճշմարտութիւնները, որ իբրև քրիստոնէայ պիտի դաւանէր: Երբ աղանդները բազմացան և վտանգաւոր դարձան, հարկ զգացուեց մի ընդհանուր բանաձև ընտրելու, որի մէջ առանձնապէս շեշտուէին նոցա խեղաթիւրած հաւատալիքները և ուղիղ դաւանութեամբ ապահովուէին նոցա մոլար ուսումից: Այդպիսի ձգտում

ամենից առաջ երևում է Հոովմում, ուր իրենց մէջ գործածական «Առաքելական հանգանակը» համարելով անմիջապէս առաքեալներից աւանդած կանոն ճշմարիտ հաւատոյ՝ կամեցան պարտաւորեցուցիչ դարձնել այն բոլոր քրիստոնեաների համար և նորա խոստովանութեամբ որոշել, թէ ով է Կաթողիկէ եկեղեցւոյ անդամ և ով ոչ: Բայց միայն Գ դարում այդ հանգանակը կամաց-կամաց ընդունելութիւն գտաւ ուրիշ եկեղեցիների մէջ: Նման եղանակով մի քանի աւելի ընդարձակ հանգանակներ էին կազմուել արևելեան եկեղեցիներում, և դեռ դարի վերջին չկար Կաթողիկէ եկեղեցւոյ բոլոր անդամների համար ընդունելի և պարտաւորական մի հանգանակ: Այդպիսին առաջին և վերջին անգամ, կարելի է ասել, Նիկիոյ ժողովն է միայն տուել: Այնուամենայնիւ ներկայ շրջանում տեսականապէս հաստատուած պէտք է համարուին երեք հիմնական չափերը՝ եպիսկոպոսական իշխանութիւն, Նոր Կտակարան և «Հաւատոյ կանոն», որոնցով իւր որոշ մշտական կերպաւորութիւնն ստացաւ Ընդհանրական եկեղեցին:

Է. ԾԷՆԵՐ, ՄՕՆԵՐ, ՎԱՐՐ ՈՒ ԲԱՐՐ: Որչափ և հոգւոր բնաւորութիւն էր կրում քրիստոնէական կրօնը, չէր կարող ուրիշ կրօնների նման իւր արտաքին պաշտամունքը, իւր ծիսական արտայայտութիւնները չունենալ: Ամենահին խորհրդաւոր ծէսը, որ Փրկչի օրինակով կատարել էին արդէն նորա անմիջական աշակերտները, և որով իւրաքանչիւր նոր հաւատացեալ եկեղեցւոյ գիրկն էր ընդունուում, Մկրտութիւնն էր անշուշտ: Սկզբում մկրտութիւն ընդունելու համար բաւական էր համարուում մի պարզ խոստովանութիւն յանուն Քրիստոսի կամ յանուն Ս. Երրորդութեան, բայց յետոյ հանգամանքները ստիպեցին երկար (մինչև 2 տարի տևող) նախապատրաստութիւն ու հրահանգութիւն պահանջել: Մկրտութիւն կատարում էին սովորաբար ութօրեայ հանդիսով, տարին երկու անգամ՝ Զատիկի և Հոգեգալստեան

մեծ տօներին: Նախնական ձևը երեք անգամ ջրի մէջ ընկղմելն էր, ինչպէս մեզանում պահուած է, միայն հիւանդներին բաւականանում էին ջուր սրսկելով, որից այդ ձևի մկրտութիւնը սովորութիւն դարձաւ Արևմուտքում: Մկրտում էին իհարկէ յօժար կամքով և հասկացողութեամբ քրիստոնէութիւն ընդունած հասակաւոր մարդիկ, բայց շատ վաղ պէտք է սկսուած լինի նոցա հետ նաև նոցա զաւակներին կամ հաւատացեալ ծնօղներից եղած մանուկներին մկրտելու սովորութիւնը, թէպէտ դեռ Գ դարում մանուկների մկրտութեան դէմ հակառակողներ կային և մինչև վերջն էլ իբրև աղանդաւոր երևոյթ մնացին: Դորա համար մէկտեղ հաստատուեց կնքահայր ունենալու սովորութիւնը: Իսկ աղանդաւորների բազմանալուց յետոյ մեծ խնդիր յառաջ եկաւ, թէ արդեօք պէ՞տք է վաւերական ճանաչել նոցա ձեռքով եղած մկրտութիւնը: Նոյնիսկ եկեղեցւոյ աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից շատերը դորան հակառակ էին և այդպէս մկրտուածներին կրկին մկրտում էին, բայց վերջը յաղթանակեց այն հայեացքը, թէ յանուն Ս. Երրորդութեան մկրտուածներին նորից մկրտել կարելի չէ:

Երկրորդ մեծ խորհուրդը՝ Հաղորդութիւնը, կազմում էր նախնի քրիստոնեաների ամենօրեայ (յետո միայն կիւրակնօրեայ) պաշտամունքի կենտրոնը: Կատարուում էր այն Փրկչի օրինակով, երեկոները: Բ դարում հալածանքների պատճառով սկսեցին առաւօտները կատարել: Հանդէսն սկսուում էր Սուրբ Գրքի ընթերցանութեամբ, ապա քարոզութիւն և համայնական աղօթք էր տեղի ունենում, որի վերջում բոլոր հաւատացեալները եղբայրական համբոյրով միմեանց ողջունում էին: Յետոյ հացը և գինին մատուցանում էին եպիսկոպոսին, որ աղօթելով և գոհաբանելով բեկանում էր հացը, ինքը ճաշակում բաժակի հետ և տալիս սարկաւազներին՝ բաշխելու իբրև մարմին և արիւն Քրիստոսի, իսկ բացակաների համար տուն էին տանում: Հրէայ-քրիստոնեաներից

մնացել էր նաև սաղմոսներ երգելու սովորութիւնը, որ աւելի ընդարձակութիւն գտաւ Արևելքում: Անսուաղ հաղորդուելու սովորութիւնը նոյնպէս շատ հին է: Հաղորդութեան մասնակցել կարող էին միայն իսկական հաւատացեալները, ուստի չմկրտուածները և ապաշխարութեան ենթարկուածները Սուրբ Գիրքը և քարոզը լսելուց յետոյ դուրս էին հանուում: Հաղորդութեան խորհրդի հետ երկար ժամանակ կատարուում էր սիրոյ ճաշը՝ այն իմաստով, որ բոլոր հաւատացեալներն իրենց առօրեայ կերակուրն Աստուծոյ սեղանից ընդունած պիտի համարեն և միասին վայելելով՝ իրենց ունեցածից բաժին հանեն աղքատին ու տնանկին: Բայց արդէն առաքելական ժամանակից սկսած՝ այնպիսի զեղծումներ էին լինում այդ ճաշերին, որ նոքա Դ դարում մի քանի ժողովներով արգելուեցան: Մեզանում հին հեթանոսական զոհաբերութիւնները փոխարինեցին այդ սիրոյ ճաշով, որ և յարատեւեց իբրև «մատաղ»:

Ուրիշ բաների հետ քրիստոնեաները հրէաներից վերցրին նաև շաբաթուայ մէջ մի օր սուրբ պահելու և երկու օր պահեցողութեանը նուիրելու սովորութիւնը: Հրէայ-քրիստոնեաներն իրենց ազգակիցների նման սուրբ էին պահում շաբաթ օրը, բայց միևնոյն ժամանակ այն օրը, երբ Փրկիչը յարութիւն էր առել, նուիրեցին նորա յիշատակին և դարձրին Կիրակի՝ տէրունական օր: Այդ օրն էին ժողովուում յատկապէս համայնական աղօթքի և Հաղորդութեան խորհուրդը կատարելու համար, և այդ օրը շուտով իւր վերայ վերցրեց նաև շաբաթի նշանակութիւնը ու նորա տեղը բռնեց: Միայն Արևելքում շաբաթը մնաց իբրև կէս տօնական օր նորանով, որ այդ օրը շաբաթական պահքը լուծում էին և աւելի նշանաւոր սուրբերի յիշատակն էին կատարում: Իսկ հրէից երկուշաբթու և հինգշաբթու փոխարէն քրիստոնէութեան համար պահեցողութեան կամ հսկման օրեր դարձան չորեքշաբթին ու ուրբաթը, երբ մինչև ժամը 9-ը ծոմ էին պահում և ապա եկե-

ղեցական պաշտամունքի ներկայ լինում: Այսպէս և հրէից պասէքի ազդեցութեամբ յառաջ եկաւ տարուայ ամենամեծ տօնը՝ Զատիկը: Բ դարի կէսերին յայտնի եղաւ, որ Հռովմում և ուրիշ արևմտեան համայնքներում 40 ժամ կամ աւելի պահեցողութիւնից յետոյ Զատիկ էին կատարում միշտ այն կիրակէ օրը, որ ընկնում էր հրէից պասէքից յետոյ, իսկ Փոքր Ասիայում նոյնպիսի պահեցողութեամբ Զատիկը տօնում էին հրէաների հետ միասին նոցա Նիսան ամսի 14-ին: Հաւանականաբար սկզբում այդ տօնը տարբեր նշանակութիւն ունէր իւրաքանչիւրի համար. մի տեղ աւելի նշանակութիւն էին տալիս Քրիստոսի Յարութեան յիշատակին, ուստի, ինչպէս ամէն կիրակէ, այդ յիշատակին էր նուիրած, այդպէս էլ տարուայ մէջ մի մեծ կիրակէ՝ ժամանակով ամէնից մօտ այն գարնանային օրերին, երբ Փրկիչը խաչուեց և յարութիւն առաւ, նուիրում էին յատուկ Յարութեան յաղթական տօնը կատարելուն, իսկ միւս տեղում նկատելով խաչեցեալ Փրկչին իբրև ճշմարիտ գառն Աստուծոյ, ինչպէս Նա Ինքը խորհրդաւոր ընթրիքի միջոցաւ այդ ուսուցել էր նոյն այն ժամին, երբ հրէաները պասէքի գառն էին ճաշակում, տօնում էին նորա խաչի մահով և յարութեամբ ձեռք բերած փրկագործութեան մեծ խորհրդի յիշատակը: Արդ, խնդիր էր, թէ որ սովորութիւնն աւելի ուղիղ և ամբողջ քրիստոնէութեան համար պարտաւորեցուցիչ պէտք է համարուէր: Այդ առթիւ ծագած վէճը երկար ժամանակ տևեց և միայն Նիկիոյ ժողովում լուծվեցաւ նորանով, որ հաստատուեցաւ Հռովմի սովորութիւնը՝ Նիսանի 14-ին յաջորդող կիրակէին տօնել Զատիկն իբրև յարութեան յիշատակ, իսկ նորա նախընթաց չորեքշաբթի, հինգշաբթի և ուրբաթ օրերին կատարել մատնութեան, խորհրդաւոր ընթրեաց և խաչելութեան յիշատակները: Ըստ այսմ և պահեցողութեան ժամերն ընդարձակուեցան, և յառաջ եկաւ քառասնօրեայ պահքը:

Զատիկից յետոյ ամենահին քրիստոնէական տօնն է Հոգե-
գալուստը, որ նոյնպէս բռնում է հրէից Պենտեկոստէի տե-
ղը: Իսկ Յայտնութեան տօնը, որ Բ դարում տօնել սկսեցին,
նուիրած էր առաջին Փրկչի մկրտութեան միջոցին իբրև
Մեսիա յայտնուելու յիշատակին, յետոյ դորա վերայ աւե-
լացաւ նաև մարդեղութեամբ յայտնուելու խորհուրդը կամ
ծննդեան յիշատակը, և հին եկեղեցին կատարում էր Յայտ-
նութեան տօնը՝ իբրև Ծննդեան և Մկրտութեան տօն միան-
գամայն, մինչև Դ դարում արևմտեան եկեղեցիներն սկսեցին
առանձին ծննդեան տօն կատարել, ապա այդ սովորութիւնը
նաև Արևելքում տարածուեց, ու միայն մեր եկեղեցին հա-
ւատարիմ մնաց նախնի աւանդութեանը: Շատ վաղ սկսե-
ցին զանազան համայնքներում իրենց մէջ եղած նշանաւոր
նահատակների վկայութեան տօներ կատարել, այդ տօներից
մի քանիսն ընդհանրացան յետոյ, և այսպէս հետզհետէ կազ-
մակերպուեց եկեղեցական տարին՝ իւր բազմազան տօներով:

Սակայն նախքան քրիստոնէութիւնը իւր եկեղեցական
կազմակերպութեամբ ու պաշտամունքով միաւորիչ ոյժ
ձեռք կբերէր իւր հետևողների համար և տպաւորիչ ազդե-
ցութիւն կանէր դրսի աշխարհի վերայ, նա արդէն հոգևոր
մեծ գօրութիւն էր իւր քարոզած ու գործադրած բարոյական
սկզբունքներով: Փրկիչը ցանկացել էր, որ նորա աշակերտ-
ները յայտնի լինէին իրենց բարի գործերով, յատկապէս մի-
մեանց սիրելով: Եւ իրօք, նոյնիսկ այն հեթանոսները, որոնք
քրիստոնէական հաւատը ծաղրում էին և հաւատացեալնե-
րին ամեղ-ցփեղ զրպարտութիւններով անարգում, չէին կա-
րող ուրանալ, որ սոքա իրենց մաքուր վարքով ու անձնուէր
սիրոյ պատրաստակամութեամբ մի արտաքոյ կարգի երևոյթ
էին ներկայացնում շրջապատող եսական և ամենասանձար-
ձակ կրքերի ասպարէզ դարձած աշխարհում: Որբերն ու
այրիները, հիւանդներն ու յաշմանդամները, գերիներն ու
բանտարկեալները, ստրկութեան և քաղաքական ծանր պայ-

մանների մէջ տառապողները, բնութեան դաժան պատա-
հարներից թշուառացածներն ու այլևայլ հանգամանքների
չնորհիւ աղքատութեան ու քաղցի մատնուածները, ամէնքն
օգնութիւն էին գտնում իրենց հաւատակից եղբայրներից:
Օգնութիւնը լինում էր թէ՛ մասնաւոր կերպով, թէ՛ համայ-
նական միջոցներով: Ջերմեռանդ հաւատացեալը կիւրակէ
օրերը կամ ուրիշ տօնախմբութիւնների ժամանակ բերում էր
իւր նուէրը և յանձնում եպիսկոպոսին, սա էլ դնում էր սե-
ղանի վերայ, որով նուիրած էր լինում Աստուծուն, իսկ ժա-
մասացութիւնից յետոյ սարկաւազների միջոցաւ կամ տեղ-
նուտեղը բաժանում էր կարօտեալներին կամ նոցա տներն
էր ուղարկում: Մեծ համայնքներում երբեմն լինում էին նաև
շատ խոշոր նուիրաբերութիւններ, և այդ նուէրներով, բացի
հեռու և մօտիկ կարօտեալներին օգնելուց, հոգացուում էին
նաև ուրիշ շատ տեսակ պէտքեր, ինչպէս, օրինակ, եկեղեցւոյ
պաշտօնեաների ապրուստը, աղքատ ննջեցեալների թաղման
ծախքը, ճանապարհորդող եղբայրներին ցոյց տուած հիւրա-
սիրութիւնը և այլն: Կան վկայութիւններ, որ շատ անգամ
հեթանոս չքաւորներին ևս բաժին էր հասնում քրիստոնեա-
ների գթասիրութիւնից: Բայց միայն դորանով չէին սոքա հե-
թանոս աշխարհի համար իբրև ամօքիչ աղ հանդիսանում,
այլ նաև իրենց վարքի բարոյակրթական նշանակութեամբ:
Քրիստոնեաները կռիւ էին հրատարակել տիրող անառա-
կութեան, ստութեան, զօշաքաղութեան դէմ: Հաստատելով
միակնութիւնը և անլուծանելի դարձնելով ամուսնութիւնը՝
նոքա ամէն ջանք գործ էին դնում պաշտպանել ընտանեկան
կեանքի սրբութիւնը սովորական դարձած ծայրայեղ զեղում-
ների դէմ: Արգելելով վաշխառութիւնը, ընչասիրութիւնը,
կեղծիքն առևտուրի մէջ՝ նոքա հովանաւորում էին խեղճին
և զրկեալին: Խոստափելով գազանամարտերից և ժամանա-
կակից թատրոնի ընծայած անպատկառ տեսարաններից՝ նո-
քա մեղմացնում էին բարքերը, բարձրացնում ժողովրդեան

բարոյական գիտակցութիւնը: Շատ նորադարձներ խոստովանում են, որ քրիստոնէական համայնքի և քրիստոնեայ անհատների մէջ նկատած բարոյական կեանքի վեհութիւնն ամենահամոզեցուցիչ փաստն է եղել իրենց համար նոր կրօնն ընդգրկելու:

ԳԼՈՒԽ Գ

ԱՐԱՆՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՀԵՏՔԵՐ ՆԱԽՔԱՆ Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՂԱԾ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ

Ա. Արգար թագաւորի դարձն ըստ ասորական աւանդութեան: Հայկական աւանդութիւնը քրիստոնէութեան ծագումը Հայաստանում սերտ կապով կապում է եղեսպական աւանդութեան հետ, որի ասորերէն յիշատակարանն այսպէս է պատմում: Արգար Ուքամա, այսինքն՝ Սև, Եղեսպայի թագաւորը, որ երկարատե թագաւորութիւնից յետոյ վախճանվել է 50 թ. յ. Ք., դեսպաններ էր ուղարկել Պաղեստինի Ելեւթրոպոլիս քաղաք՝ հռովմայեցւոց Տեբերիոս կայսեր Սաբինոս կուսակալի մօտ: Այդ դեսպանները ճանապարհորդութեան միջոցին մտնում են Երուսաղէմ և միանում այստեղ հրէայ բազմութեանը, որ գնում էր Քրիստոսի հետևից: Տասն օր մնում են, և իրենցից մէկը՝ Անան՝ թագաւորի քարտուղարը, բոլոր տեսածները գրի է առնում: Երբ վերադառնում են Եղեսպիա, պատմում են և ցոյց տալիս թագաւորին Անանի գրածը: Արգար շատ զարմանում է և կամենում է գնալ Պաղեստին, Քրիստոսին անձամբ տեսնել, բայց չի կարողանում, որովհետև հռովմայեցւոց իշխանութեան տակ գտնուած երկրում պիտի ճանապարհորդէր: Ապա Անանի ձեռքով մի նամակ է

գրում, որի մէջ Յիսուսին դիմելով իբրև բժշկի և նորա կատարած հրաշքների հիման վերայ հաւատացած, թէ նա Աստուած է և Աստուծոյ Որդի, խնդրում է գալ, բժշկել իրեն հիւանդութիւնից, ազատուել հրէաների հետամտութիւնից և ապրել իրենց հետ իւր փոքրիկ, խաղաղ մայրաքաղաքում: Յիսուս, ստանալով նամակը, երանի է տալիս Արգարին, որ առանց իրեն տեսնելու հաւատացել էր, և յանձնարարում է ասել նորան, թէ ինքը պիտի կատարէ իւր համար սահմանուածները և վերանայ Հօր մօտ, բայց յետոյ կուղարկէ իւր աշակերտներից մէկին, որ նորան բժշկէ, և բոլոր նորա հետ եղողները յաւիտենական կեանք ժառանգեն, նորա քաղաքն օրհնուի և ընդմիջտ գերծ մնայ թշնամիներից: Անան նաև նկարում է Յիսուսին ու պատկերը հետը բերում, պատմում է Արգարին իւր լսածները: Պատկերը պատուաւոր տեղ է գտնում Արգարի ապարանքում: Իսկ Քրիստոսի համբարձումից յետոյ Թովմաս առաքեալն ուղարկում է Նորա եօթանասուն և երկու աշակերտներից մէկին՝ Ադդէին, Արգարի մօտ: Ադդէն Եղեսպիայում իջևանում է Տուբիա անունով մի հրէի տանը: Արգարը լսում է և հրաւիրում իւր մօտ, բժշկութիւն է գտնում նախ ինքը, ապա և իւր շրջապատողներից շատերը, բոլորեքեան հաւատում են: Թագաւորի հրամանով քաղաքի բոլոր բնակիչներին ի մի տեղ են ժողովուրդում: Ադդէն երկար քարոզում է նոցա, և գրեթէ ամբողջ ժողովուրդը քրիստոնէութիւն է ընդունում ու մկրտուում, նոցա հետ նաև քաղաքում ապրող կտաւագործ հրէաները: Եկեղեցի ևս շինում է Եղեսպիայում և մի քանի տարի նորադարձներին հովուելուց յետոյ ձեռնադրում է Ադդէոս կերպասագործին եպիսկոպոս, իւր յաջորդ թողնում, խաղաղութեամբ վախճանում և մեծ պատուով թաղուում: Իսկ երբ Արգար թագաւորը վախճանում է, նորա որդի չարահոգի Մանուն, Ադդէոսի սրունքները ջարդել տալով, նահատակում է, և որովհետև սա չէր կարողացել իւր տեղը եպիսկոպոս ձեռնադրել, Փղոտ երէցը գնում է Անտիոք

ու ձեռնադրութիւն ընդունում Սրապիոն եպիսկոպոսից, որ իւր կարգին ձեռնադրուել էր Պետրոս առաքեալի փոխանորդ Հռովմի Զեփրիանոս եպիսկոպոսից:

Այս աւանդութիւնը յայտնի է եղել արդէն Եւսեբիոս Կեսարացուն, որ Գ դարի սկզբներին իւր նշանաւոր Եկեղեցական պատմութիւնը գրելիս համարել է այն Եղեսիայի դիւանում պահուող հին յիշատակարաններից առնուած և ասորերէնից յունարէն թարգմանելով՝ համառօտակի իւր պատմութեան մէջ մտցրել: Յիսուսի բերանացի խօսքերի փոխարէն Եւսեբիոս յառաջ է բերում նորա՝ Աբգարին գրած մի նամակը՝ նոյն բովանդակութեամբ, իսկ Ադդէ առաքեալին անուանում է Թադէոս: Ամբողջ աւանդութեան այժմ գտնուած ասորերէն յիշատակարանի հեղինակն է վերջաբանի համաձայն՝ «Լաբուբնա, որդի Սենեկայ, որդի Աբշադարայ, դպիր թագաւորի», իսկ «Հանան քարտուղարը» վերցրել, պահել է այն արքունի դիւանում: Այսպէս կարգացել է երեւի նաև Եւսեբիոս, որ այդ գրուածը համարել է ժամանակակցի գործ, բայց քննադատները ցոյց են տալիս, որ աւանդութիւնը յառաջ պէտք է եկած լինի Գ դարում և այժմեան խմբագրութեամբ գրի առնուած Դ դարի վերջերին: Այդ խմբագրութեամբ և մի քանի մանր փոփոխութիւններով նա ամբողջովին հայերէն է թարգմանուել և յայտնի եղել մեզանում «Ղերուբնայի պատմութիւն» անունով, որովհետև Լաբուբնա անուան տառերը հայերէնում աղաւաղուել են (Սենակն էլ Անակ է դարձել): Ամէնից կարևոր փոփոխութիւնը հայերէն թարգմանութեան մէջ այն է, որ Ադէ առաքեալը Եղեսիայում չի մեռնում, այլ միւս Ադէին (փոխանակ Ադդէոսի) եպիսկոպոս ձեռնադրելով՝ գնում է «ընդ արևելս քարոզել զԱւետարանն Քրիստոսի»:

Բ. Եղեսական աւանդութեան հայկական ձեւակերպութիւնը և Թադէոս առաքեալի գործունէութիւնը Հայաստանում: Ասորական աւանդութիւնը ծանօթ է եղել մեր պատ-

մահայր Մովսէս Խորենացուն թէ՛ «Ղերուբնայի» և թէ՛ Եւսեբիոսի «Եկեղեցական պատմութեան» հայերէն թարգմանութիւններից, որ նա միացնելով, ամփոփելով և յաւելումներ անելով՝ յառաջ է բերել իւր պատմութեան մէջ: Սակայն այստեղ Աբգար Ուքաման կամ Ուշաման, որ արդէն Լաբուբնայի հայերէն թարգմանութեան մէջ Արշամայ էր կարգացուում, ներկայանում է իբրև Հայոց թագաւոր՝ պարթևաց թագաւորների ցեղակից Արշակունի Արշամ թագաւորի որդին, որ, նախ հպատակելով Հռովմայեցիներին և ապա ապստամբել կամենալով, չի նկատել Եղեսիա քաղաքը և իւր գահը Մծբինից այնտեղ փոխադրել: Այսպիսով, Թադէոսի առաքելութիւնն էլ սկզբից ևեթ իբրև հայերի մէջ եղած է նկատուում, որ Եղեսիայով չի վերջանում, այլ ինչպէս հայերէն Լաբուբնան ակնարկել էր, հրովարտակ է առնում նա Աբգարից Աւետարանի անարգել քարոզութեան համար և գնում թագաւորի քեռորդի Սանատրուկի մօտ, որ կարգուած էր «ի վերայ աշխարհին և զօրացն»:

Յետոյ պատմուում է, թէ ինչպէս Աբգարի մահից յետոյ թագաւորութիւնը երկու մասի է բաժանուում. նորա՝ հայերէն Լաբուբնայի մէջ անունը չյիշուած Անանուն որդին թագաւորում է Եղեսիայում, իսկ Սանատրուկ՝ «ի Հայս»:

Եւ որովհետև, ասած է, յաջորդող անցքերը՝ առաքեալի Հայաստան գալը, Սանատրուկի դարձը, կրկին հաւատն ուրանալը, առաքեալին ու իւր Սանդուխտ դստեր նահատակելը, ինչպէս և Ադդէ եպիսկոպոսի նահատակութիւնը Եղեսիայում, ուրիշներն արդէն պատմել են, ուստի ինքը՝ Խորենացին, բաւականում է համառօտակի յիշելով:

Ուրիշները՝ նշանակում է երեւի ամէնից առաջ «Թադէոս առաքելոյ վկայաբանութիւնը», որը, ըստ վերջաբանի, հայերէն է թարգմանել (չի ասած՝ ի՞նչ լեզուից) ոմն Սամուէլ եպիսկոպոս, և որի երկու համառօտութիւնները նոյնպէս կան: Խորենացուն ծանօթ է ըստ իւր վկայութեան նաև Թադէոս առաքեալի ու Սանդուխտ կոյսի նշխարաց գիւտի

պատմութիւնը, որ տեղի է ունեցել՝ մեր ձեռքը հասած յիշատակարանի համաձայն, Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութեան օրով, այսինքն՝ Ե դարի վերջում: Վկայաբանութիւնը պատմում է, որ երբ Փրկիչը համբառնալիս ձեռքն առաքեալների վերայ դրաւ, Սուրբ Հոգի ներշնչեց և զանազան վիճակներ քարոզելու ուղարկեց, Թադէոս առաքեալին վիճակուեց «Հայաստան ազգս», և նա ելաւ, եկաւ նախ «Ասորոց Միջագետք», քարոզեց ու հրաշքներ գործեց, Ուռհա քաղաքում Աբգար թագաւորին բժշկեց, ամբողջ քաղաքը լուսաւորեց և աշակերտներ թողնելով այնտեղ՝ շտապեց հասնել Հայոց աշխարհը՝ Սանատրուկ թագաւորի մօտ: Քարոզեց և հրաշալի բժշկութիւններ արաւ Արտագ գաւառի Շաւարշան գիւղաքաղաքում, որ Հայոց թագաւորների ամարանոցն էր, և արքունիքից ու դրսից շատերը հաւատացին, իմիջիայլոց թագաւորի դուստրը՝ մատաղ և հրաշագեղ Սանդուխտ կոչւաւ: Թագաւորը հրամայում է հաւատացեալներին սրամահ անել, բայց նորանոր հրաշագործութիւններ են տեղի ունենում, որոնց պատճառով նոցա թիւը կրկին աւելանում է: Հաւատում ու մկրտում է նաև առաջնակարգ իշխաններից մէկը, որ Սամուէլ անունն է ստանում, և մի մեծագգի տիկին՝ Զարմանդուխտ անունով՝ իւր ամբողջ ընտանիքի հետ: Թագաւորն այդ երկուսին էլ և ուրիշ շատ հաւատացեալների սպանել է տալիս և աւելի զայրանալով իւր դստեր վերայ, որ նոցա շատերի դարձի պատճառն եղաւ, հրամայում է նորան ևս նահատակել: Վերջը նահատակուում է առաքեալը՝ հաւատացեալների առաջնորդ թողնելով իւր «լծակից» Զաքարիային: Սորա հետ մէկտեղ նորադարձների մի խմբի առաջնորդ մնում է Զեմենտոս, որ առաքեալի նահատակութեան միջոցին տեղի ունեցած հրաշքով ուրիշ շատերի հետ հաւատացեալների շարքն էր անցել: Սանդուխտ կոչսի նահատակութեան տեղն առաքեալը ծածկել էր, իսկ երբ ինքը նահատակուում է, մօտի վէմը պատառուում, ու նորա

մարմինը մէջն է առնում: Դարեր անցնելուց յետոյ Կիրակոս անունով մի միայնակեաց Շաւարշանի մօտ՝ Սանատրուկ լեռան ստորոտում, մի այրի մէջ ճգնելիս տեսիլ է ունենում, որով գտնուում են Թադէոս առաքեալի, Ս. Սանդուխտի, նոցա հետ նահատակուած կամ առաքեալին աշակերտած հինգ ուրիշ սուրբերի, նաև Զաքարիայի ու մի անյայտ Իսրայէլի նշխարները: Այդ որ լսում են Վահան Մամիկոնեան և Յովհաննէս կաթողիկոսը (Մանդակունի), մեծ բազմութեամբ գալիս, տօն են կատարում և գտնուած նշխարների մի մասն առնում են իրենց հետ, Խորենացու մի ակնարկի համաձայն՝ փոխադրում են «առապարը», որ նշանակում է հաւանականաբար Դուինի Ս. Գրիգոր եկեղեցին:

Գ. Աւանդութիւններ Բարդուղիմէոս առաքեալի և նախնական շրջանի այլ քարոզիչների ու վկաների մասին: Խորենացին յիշում է համառօտ, որ բացի Ս. Թադէոսից՝ Հայաստանի առաքելութիւնը վիճակուել է նաև Ս. Բարդուղիմէոս առաքեալին, և սա նահատակուել է Հայոց մէջ՝ Արեբանոս քաղաքում: Նոյնն ընդարձակ կերպով պատմում է առաքեալի հայերէն վկայաբանութիւնը: Սորա համաձայն՝ Հնդկաց, Պարթևաց, Մարաց, Եղիմացուց կողմերը քարոզելուց յետոյ նա գալիս է Հայաստանի Գողթն գաւառը, քարոզում, շատերին ի քրիստոնէութիւն դարձնում և մկրտում, ապա թողնելով նոցա մօտ իւր աշակերտներից մի քանիսին՝ Սանատրուկի թագաւորութեան 29-րդ տարում մտնում է Հայաստանի կենտրոնական մասը, ուր հարկաւոր էր Թադէոսի առաքելութեան պակասը լրացնել: «Արտաշու» բլրի մօտ հանդիպում է 12 առաքեալներից մէկին՝ Յուդա Յակովբեանին, հանդիպման տեղում մի խաչ են կանգնեցնում, և բաժանուելով նորանից՝ գալիս է Հեր և Զարեանդ գաւառները, կանգ առնում Ուրբիանոս քաղաքում: Այստեղ ուրիշ հաւատացեալների թուում նորան աշակերտում է Սանատրուկ թագաւորի քոյր Ոգուհին: Թագաւորն իմանալով զայրանում

է և ուղարկում Տերենտիոս Հազարապետին՝ նորան ձերբակալելու, բայց նա բորոտութիւնից բժշկում է Հազարապետին և մկրտում: Ապա գալիս է մէկ ուրիշը և առաքեալին Ոգուհի կոյսի և միւս աշակերտների հետ ատեան տանում, ուր նորան սաստիկ տանջում են և Ոգուհու, Հազարապետի ու այլ հաւատացեալների հետ նահատակում: Բարդուղիմէոս առաքեալի մասին կայ նաև այն աւանդութիւնը, թէ Հայաստան է բերել Ս. Աստուածածնի պատկերը և Անձևացեաց գաւառում Անահիտի մեհեանը կործանելով՝ տեղը եկեղեցի շինել ու դրել այնտեղ, ուր և գտնուում է մինչև այժմ Նոգոնգ վանք նշանաւոր ուխտատեղին:

Ինչպէս տեսանք, Ս. Բարդուղիմէոսի վկայաբանութեան մէջ իբրև Հայաստան եկած յիշուում է Յուդա Յակովբեան առաքեալը, որին ուրիշ յիշատակարաններ ևս Հայաստանի առաքեալ են համարում և Ուրմի քաղաքում նահատակուած ցոյց տալիս: Բայց այդ Յուդան 12 առաքեալների ցանկի մէջ նոյն անձն է, ինչ որ Թադէոսը կամ Ղեբէոսը: Եւ եթէ ի նկատի առնենք, որ Թադէոս առաքեալի բուն վկայաբանութեան մէջ ոչ մի ակնարկ չկայ այն մասին, թէ նա 72 աշակերտներից է, այլ նա ներկայանում է աւելի իբրև 12 առաքեալներից մէկը, կարելի է ենթադրել, որ հայկական աւանդութիւնն սկզբում այդպէս էլ ընդունում էր երկոտասան առաքեալներից մէկին՝ Յուդա-Թադէոս-Ղեբէոսին՝ իբրև Հայաստանի իսկական առաքեալ, իսկ յետոյ ասորական աւանդութեան յարմարուելու և Աբգար Թագաւորի պատմութիւնը հայացնելու համար հարկ եղաւ նորան ղնել 72 աշակերտների թուում: Հայաստանի քարոզութեան գործին կողմնակի կերպով մասնակցած համարուում են միւս առաքեալներից Թովմաս՝ Թադէոսին ուղարկողը, և Սիմոն Կանանացի՝ սահմանակից պարսկական նահանգների առաքեալը: Իսկ առաքեալների աշակերտներից յիշուում են Կումսի, որի գերեզմանը ցոյց են տալիս Ագուլիսում, Եղիշէ, որ Աղուա-

նից առաքեալն է, և այլն: Թադէոս առաքեալի մասին եղած աւանդութիւնը յետոյ աւելի ընդարձակուել է, և պատմուել, թէ նա նահատակութիւնից առաջ ճանապարհորդութիւններ է կատարել դէպի հիւսիս և դէպի Կապադովկիա, նորանոր համայնքներ կազմել և եպիսկոպոսական աթոռներ հաստատել: Իսկ Արտազի եպիսկոպոսական աթոռի համար մի հին ցանկ կայ, որի համաձայն՝ Թադէոս առաքեալի ձեռնադրած Ջաքարիային կարգաւ յաջորդել են Ջեմենտոս և մի քանի ուրիշ եպիսկոպոսներ:

Աւելի հին և արժէքաւոր է Ս. Ոսկեանց և Ս. Սուքիասեանց մասին եղած աւանդութիւնը: Ոսկեանք այդպէս կոչուում են իրենց գլխաւորի անունով, որ յունարէն բառով Խռիւսի՝ Թարգմանօրէն Ոսկի էր և համարուում է Թադէոս առաքեալի աշակերտներից: Սա իւր ընկերների հետ գնում, քարոզում է Հայոց Արտաշէս Թագաւորի արքունիքում, և Սաթենիկ Թագուհու մի խումբ ազգակիցներ, որոնք սորա հետ եկել էին Ալանաց երկրից, հաւատում են և մկրտուում: Արտաշէսի որդիքը հալածում են Ոսկեանց և նահատակում, իսկ նորադարձ ալան իշխանագուհիները կասկածելով նոցանից՝ խոյս են տալիս Ջրաբաշխ լեռները և 46 տարի ճգնում այնտեղ: Ժամանակ անցնելուց յետոյ Ալանաց Թագաւորը մարդիկ և զօրք է ուղարկում նոցա որոնելու, և երբ նոքա չեն համաձայնում թողնել իրենց ճգնարանները և ուրանալ քրիստոնէութիւնը, ուղարկուած մարդիկ նոցա կոտորում են սրով: Այդպիսով նահատակուում են 15 հոգի, որոնք իրենց գլխաւորի անունով Սուքիասեանք են կոչուում, այլև խոտաճարակ և երկար մազերով ծածկուած լինելուն համար՝ Քօշեր (վայրի այծեր): Բայց զարմանալին այն է, որ նոցա նահատակութիւնը տեղի է ունենում արդէն Պարսից Շապուհ Թագաւորի օրով, երբ Խոսրով Մեծ Հայոց Թագաւորը սպանուել էր, և Հայաստանն անկախ էր լինում օտարներից: Նոցա մարմինները մնում են անթաղ, մինչև Ս. Լուսաւորիչ Սուրբ Հոգոյ ազգեցութեամբ

իմանում է նոցա տեղը, գալիս, թաղում է և գերեզմանի վերայ վկայարան կանգնեցնում:

Գ. Աւանդութեանց պատմական արժէքը և բուն պատմական յիշատակութիւնները: Առաջին եզրակացութիւնը, որին պէտք է յանգէր յիշած աւանդութիւնների քննադատական ուսումնասիրութիւնը, այն է, որ եղեսական աւանդութիւնն Աբգարի դարձի մասին պատահական կերպով է հայացրած և պատկանում է ոչ թէ հայոց, այլ ասորական եկեղեցուն: Եղեսիան յունարէն անունն է Ուուհա քաղաքի, որտեղ Քրիստոսից շատ առաջ կէս արաբական, կէս ասորական ծագումն ունեցող թագաւորներ էին նստում, և Ուուհա անուան աղաւաղումից յառաջացել է նոցա թագաւորութեան Ուրոյենէ անունը: Քրիստոսի ժամանակ այդ թագաւորութիւնը գրեթէ անկախ էր, դեռ բոլորովին չենթարկուած հռովմէական իշխանութեան և միայն պարթևների հովանաւորութեան ներքոյ, մինչ Հայաստանում Արտաշէսի ու Մեծ Տիգրանի բնիկ թագաւորական ցեղը սպառել էր, և հռովմայեցիք ըստ հաճոյից կարգում էին արագ կերպով իրար յաջորդող թագաւորներ հարեան երկրների իշխանական տներից: Առաջին դարու Հայաստանում տեղի ունեցած անցքերի պատմութիւնը յամենայն դէպս այնքան ծանօթ է ժամանակակից օտար պատմիչներից, որ Խորենացու պատմածներն Արշամի ու Աբգարի մասին նորա մէջ տեղ գտնել չեն կարող: Ուրեմն Հայաստանի քրիստոնէութեան նկատմամբ պատմական ճշմարտութիւն որոնել կարող ենք միայն այն աւանդութիւնների մէջ, որոնք Սանատրուկի թագաւորութեան համար են պատմուում: Իսկ այդ անունով թագաւոր հայերն իրօք ունեցել են, թէպէտ ոչ Քրիստոսի և առաքեալների ժամանակակից, այլ մեզ յայտնի Եղեսիոյ առաջին քրիստոնեայ թագաւորի՝ Աբգար Թ Բար-Մանուկի:

Այս գուգադիպութիւնն արժանի է առանձին ուշադրութեան: Աբգարի պատմութեան մէջ հանգամանքներ կան,

որոնք յամարուում են միայն Բ դարու վերջերին. Ելեւթրոպոլիս քաղաքը, ուր Աբգար դեսպաններ է ուղարկում, այդ անունն ստացել է 200 թուին: Փղոտ եպիսկոպոսը, ինչպէս յիշեցինք, ձեռնադրուած է Անտիոքի այն եպիսկոպոսից, որ ինքը նստել է Աթոռ 190 թ., մինչդեռ ըստ աւանդութեան՝ նա երէց է եղել արդէն Եղեսիոյ առաջին առաքեալի ժամանակ: Աբգարի յարաբերութիւնը հռովմայեցուց հետ այնպէս է, ինչպիսին կարող էր ունենալ միայն Բ դարի վերջում ապրող Եղեսիայի թագաւորը: Նման հանգամանքներ նկատում ենք այն աւանդութիւնների մէջ, որոնք կապուած են Սանատրուկի անուան հետ: Դժբաղդաբար օտար պատմիչներն այս թագաւորի մասին ոչինչ չեն պատմում: Նա յիշուում է միայն իբրև հայր Վաղարշ թագաւորի, որ խարդախութեամբ գերի բռնուեցաւ Կարակալլա կայսրից, ինչպէս Աբգար Թ, և թագաւորած պիտի լինի 166-200 թուականների միջոցին: Փաւստոս Բիւզանդացին նորան «առաքելասպան» է անուանում և Թադէոս առաքեալի քարոզութիւնը պատմող գրուածքի մասին յիշում է այնպէս, որ ենթադրել է տալիս, թէ այստեղ Աբգարի անուն չի եղել, այլ Սանատրուկն է նկատուել իբրև Հայոց իսկական թագաւոր և սկզբից մինչև վերջ հալածող քրիստոնէութեան: Նոյն Բիւզանդացին պատմում է, որ Ե դարում պարսիկները Հայոց թագաւորների գերեզմանները բանալիս չեն կարողացել Սանատրուկի գերեզմանը բանալ. այնչափ ամուր և հսկայական շինուածք է ունեցել: Առհասարակ նորա մասին ազգային պատմութեան մէջ մնացած յիշատակութիւնները ցոյց են տալիս, որ մեր ամենագորեղ թագաւորներից մէկն է եղել և վիպական գրոյցների առատ նիւթ տուել: Շատ հաւանական է, որ Մծբինը նորա ժամանակաւոր մայրաքաղաքը եղած լինի, և այդպիսով առիթ ներկայացած ուղհայեցիների և հայերի մօտիկ յարաբերութեան: Իսկ Ոսկեանց ու Սուքիասեանց մասին աւանդուածները հասկանալի կդառնան այն դէպքում միայն, եթէ համարենք

նոցա Բ դարի վերջերին Հայաստանում հալածուած քրիստոնէութեան հետևողներ: Քանի որ Սուքիասեանք ապրում են Պարսից Շապուհ թագաւորի ժամանակ՝ Գ դարի միջոցներում, նոցա ուսուցիչ Ոսկեանք ևս հարկաւ առաջին դարի մարդիկ լինել չեն կարող, և այն «մեծ թագուհին», որի մօտ սոքա քարոզում են և որի որդւոց ձեռքով նահատակութիւն են ընդունում, Գ դարու սկզբներին պէտք է ապրած լինէր, ինչպէս էր իրօք Վաղարշ թագաւորի կինը: Այդպիսով կմնայ հետևեցնել, որ Ոսկեանք քրիստոնէութիւն ընդունել են Սանատրուկի օրով Հայաստան եկած մի քարոզչից, և եթէ Աբգարի դարձի պատմութիւնն աղօտ յիշողութիւն և վկայաբանութեանց ոճով ձևակերպած մի փոխանցումն է, Բ դարի վերջերից առաջին դարի միջոցները՝ այն անցքերի, որոնք տեղի են ունեցել իսկապէս Աբգար Թ քրիստոնեայ թագաւորի օրով, անհիմն չի լինի հարկաւ նման փոխանցում Սանատրուկի թագաւորութեան դէպքերի համար ընդունել: Ասորական և հայկական աւանդութիւնների միմեանց հետ կապուելու գլխաւոր պատճառը ևս այն կարելի է համարել, որ ամենայն հաւանականութեամբ Եդեսիայից եկած քարոզիչների ձեռքով պիտի տարածուած լինի քրիստոնէութիւնը հայերի մէջ: Այդ հաստատում է իմիջիայլոց Խորենացու պատմածը Բարդաճանի մասին, թէ նա Հայաստան է եկել քարոզելու և մաքառել է իւր գրուածներով Մարկիոնեանց դէմ:

Գալով Ս. Բարդուղիմէոսի վկայաբանութեան այն ձևով, ինչպէս մեզ է հասել, յերկրած է անշուշտ ուշ ժամանակ՝ Թադէոս առաքելալի վկայաբանութեան հետևողութեամբ, բայց աւանդութիւնը, թէ նա Հայաստանի առաքել է եղել, աւելի հին է և շատ անգամ յիշուած օտար եկեղեցական հայրերից: Գուցէ այդ աւանդութեան մէջ հետքեր կարելի է գտնել այն հանգամանքի, որ բացի Եդեսիայից՝ ուրիշ մի ճանապարհով էլ քրիստոնէութիւնը մուտք է գործել Հայաստան: Վկայաբանութիւնն իսկ Բարդուղիմէոս առաքելալի

Գողթնից Հայաստանը գալն այնպէս է պատմում, որ կարելի է մտածել, թէ Գողթնը Հայաստանում չէ: Եւ իրօք, մեր երկրի այդ արևմտեան մասերը Ա և Բ դարերում Մարաց թագաւորութեան իշխանութեան ներքոյ են եղել: Իսկ նոյն ժամանակուայ Մարաց երկրի մասին յայտնի է, որ բազմաթիւ հրէայ բնակիչներ ունէր, և հրէական ազգեցութիւնն այնքան զօրեղ էր, մինչև Քրիստոսի ժամանակակից թագաւորական ընտանիքը հրէութիւն է ընդունել, յատկապէս Երուսաղէմում բարեգործութիւն անող այն Հեղինէ թագուհին, որին մեր Խորենացին Աբգարի մայր է համարում և քրիստոնեայ: Շատ անհաւանական չէ ուրեմն, որ ինչպէս ուրիշ տեղեր, այնպէս և այստեղ քրիստոնէութիւնը հրէաների միջոցաւ ընդունելութիւն գտած լինէր նախ մարաց և ապա հայերի մէջ: Ս. Բարդուղիմէոսի վկայաբանութիւններն օտար լեզուներով Սանատրուկի փոխարէն մի ուրիշ հայ թագաւոր են յիշում, որ նորան նահատակել է, և որի անունը շատ աղաւաղուած է, և դժուար է որոշել, թէ ինչ ժամանակի ու քաղաքի մասին է խօսքը: Բայց երևում է, որ նորա նահատակութիւնն այն պատճառաւ միայն յետոյ Սանատրուկին է վերագրուել, որ սա էր հայկական աւանդութեան մէջ յայտնի «առաքելասպանը», և եթէ մի առաքելալ նորա ձեռքով է սպանուել, ժամանակակից միւս առաքելալի սպանութիւնը ևս նորա ձեռքով կատարուած պիտի համարէին:

Եղե՞լ է արդեօք Ս. Բարդուղիմէոսի կամ «Մարական» մի առաքելութիւն և աւելի հի՞ն է, քան Ս. Թադէոսինը կամ «Եդեսականը», ինչպէս մի քանի նշաններ ցոյց են տալիս՝ չենք կարող հարկաւ որոշ ասել, ինչպէս և առհասարակ մեր ձեռքում եղած աղբյուրներով պարզել չի կարելի, թէ որչափ հին է քրիստոնէութեան առաջին քարոզչի մուտքը Հայաստան և որ կողմից է տեղի ունեցել: Իբրև հաւաստի պէտք է ընդունել միայն, որ արդէն Ա դարում աչքի ընկնող քանակութեամբ հրէաներ կային այստեղ և հաւանականաբար աւելի

բազմացան Բ դարում, որ մեր երկերը դեռ Քրիստոսից շատ առաջ՝ մանաւանդ Տիգրան Մեծի օրերից սկսած, կենդանի յարաբերութեան մէջ է եղել թէ՛ Պաղեստինի և թէ՛ Հռովմէական պետութեան այլ նահանգների հետ, որոնք քրիստոնէութեան օրրան դարձան, որ եթէ ոչ հարաւից, գոնէ արեւմուտքից և արեւմտահիւսիսային կողմերից սահմանակից էր նա այնպիսի երկրների, ուր արդէն Ա դարում քրիստոնէութիւն է քարոզուել, և լինելով նոցա պէս հռովմէական գերիշխանութեան ներքոյ՝ որոշ տեսակէտից նման քաղաքական և քաղաքակրթական պայմանների մէջ էր գտնուում: Ապա ուրեմն ոչինչ չի արգելում մտածելու, թէ ինչպէս այդ երկրներում շատ վաղ տարածուել է քրիստոնէութիւնը, նոյն կերպ կարող է նաև հայերի մէջ մուտք գործած լինել: Հարկաւ ոչ մի պատմական փաստ չունենք, թէ 12 առաքելալներից մեկն ու միւսն իրօք եկել է այստեղ քարոզութեան, ընդհակառակը, պէտք է ի նկատի առնենք, որ Հայաստանը քաղաքականապէս այնպիսի խառը վիճակի մէջ էր Ա դարի կեսին և այնչափ ենթակայ անընդհատ կրկնուող պատերազմների, մինչ եթէ եկող էլ լինէր, հազիւ յաջողութիւն գտնէր այստեղ: Բայց 66 թուից ի վեր, երբ Տրդատ թագաւորը հաստատուում է գահի վերայ, և խաղաղութեան մի բաւական երկարատև շրջան է սկսուում, նոր կրօնական շարժման համար ազատ ասպարէզ կար, և այդ շրջանում կենդանի մնացած առաքելական քարոզիչները կարող էին հեշտութեամբ իրենց գործունէութիւնը մինչև մեր երկիրը տարածել, մանաւանդ որ նոցա բոլորի հաստատ համոզմունքն էր, թէ իրենք պարտականութիւն ունին Աւետարան քարոզելու աշխարհի բոլոր ծայրերում, ուր միայն հնարաւոր է: Նշանակալից է յամենայն դէպս այն հանգամանքը, որ Գործք առաքելոց (Բ:9) Սուրբ Հոգւոյ ազդեցութեամբ լեզուներ խօսող ազգութիւնների շարքում անպատեհ կերպով դրուած Հրէաստանի փոխարէն Տերտուղիանոս (ինչպէս և Ե դարում Ս. Օգոստինոս) Հայաստան է կարգացել. թէ

որպիսի իրաւունքով, դժուար է ասել, բայց պարզ է գոնէ, որ նա ոչ միայն իւր ժամանակ (Գ դարի սկզբին) քրիստոնէայ հայեր լինելու մասին ունեցած ծանօթութիւնն է ցոյց տալիս դորանով, այլ և այն համոզմունքը, թէ այդպիսիք եղել են արդէն Ա դարում՝ Գործք առաքելոցի գրութեան ժամանակ:

Փոքր Հայքի մէջ Բ դարում քրիստոնէութեան տարածուած լինելն արդէն յիշել ենք: Պէտք է ենթադրել, թէ իւր քրիստոնէայ զինուորներով հուշակուած «Մելիտինեան» զնտի հետ մի կապ ունի այն հին լատինական վկայաբանութիւնը, որի համաձայն՝ Ադրիանոս կայսեր օրով (117-138) Արարատ լեռան վերայ մի բիւր զինուորներ են խաչ հանուել: Արդեօք այս աւանդութիւնը չէ՞ յիշեցնում, թէ Մելիտինէում ապրող Բ դարու քրիստոնէայ հայերի հաւատակից-ազգակիցները եղել են նաև Արարատեան երկրում: Այսպէս թէ այնպէս գոնէ Սանատրուկի մասին վերև յառաջ բերածներից հետևեցնել պէտք է, որ եթէ նորանից առաջ շատ տարածուած չի եղել քրիստոնէութիւնը հայերի մէջ, նորա ժամանակ այնչափ էր տարածուած և կարևորութիւն ստացած, մինչ ծանր հալածանքի պատճառ գտնուեցաւ: Սանդուխտի յիշատակը, աւելացրած վրան Ոգուհու, Զարմանդուխտի և Սուքիասեանց վկայաբանութիւնները, իրաւունք է տալիս ենթադրելու, թէ Հայոց արքունիքում ևս մուտք էր գտել քրիստոնէութիւնը, յատկապէս տիկնանց դասի մէջ, և գուցէ դորա հետքերն են, որ յետոյ պալատական անձինք և Տրդատի քոյրն այնպիսի կարևոր դեր են խաղում նորա դարձի պատմութեան մէջ: Ոսկեանց և Սուքիասեանց վկայաբանութիւնները հաւանական են դարձնում, որ Սանատրուկից յետոյ էլ հալածանքներ են եղել Հայաստանում քրիստոնէաների դէմ, և անհիմն չէ խորենացու այն վկայութիւնը, թէ խոսքով Մեծի օրով շատերը նահատակուել են: Վերջապէս Լուսաւորչից առաջ հայոց մէջ ոչ միայն քրիստոնէայ անհատներ, այլ նաև ամբողջ կազմակերպուած համայնքներ գտնուելու ամէնից հաստատ

տուն պատմական փաստն այն է, որ Գ դարի կէսում Աղէքսանդրիոյ Դիոնիսիոս եպիսկոպոսը մի թուղթ է գրել Հայոց Մեհրուժան եպիսկոպոսին: Մեհրուժան անունից հետեցնում են ոմանք, որ այդ եպիսկոպոսի Աթոռը Վասպուրականի կողմերում պիտի եղած լինի. յամենայն դէպս ո՛չ մի պատճառ չկայ Մեծ Հայաստանից դուրս՝ Փոքր Հայքում որոնելու այն, ինչպէս արել են ուրիշները:

Շ Ր Զ Ա Ն Բ

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻԼԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՒ ՆՈՐԱԿԱԶՄ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ՄԱՔԱՌՈՒՄԸ ՆԵՐՔԻՆ ԵՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ԹՇՆԱՄԻՆԵՐԻ ԴԷՄ

ԳԼՈՒԽ Դ

ՀԱՅՈՑ ԴԱՐՉՆ Ի ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆ

Ա. Տայասրանի քաղաքական դրութիւնը Գ դարում: Մեր ազգի պատմութիւնը շատ կէտերում տարբեր ընթացք է ունեցել, քան մենք սովոր ենք պատկերացնել խորենացու նկարագրածով: Օտար պատմիչների համաձայն, ինչպէս ակնարկեցինք առաջ, Կարակալլա կայսրը 211 թ. նենգութեամբ կալանաւորեց Հայոց Վաղարշ թագաւորին, և սա մեռաւ բանտում 216 թ., իսկ սորա որդին՝ Տրդատ Բ, թագ ստացաւ Կարակալլայի յաջորդ Մակրինոս կայսրից 218 թուին: Այդ ժամանակ արդէն մի մեծ քաղաքական յեղաշրջում էր սկսուած Հայաստանի սահմանակից և բազմազան սերտ կապերով նորա հետ կապուած Պարթևաց պետութեան մէջ: Արտաշիր Սասանեան՝ հպատակ իշխաններից մեկը, ապստամբել էր և անկախ պարսկական թագաւորութիւն հաստատելով՝ հետզհետէ նուաճում էր պարթևաց արևելեան նահանգները: 226 թ. մի քանի վճռական ճակատամարտների մէջ նա վերջնականապէս խորտակեց պարթևաց զօրութիւնը, որոնց վերջին թագաւոր՝ Արտաւան, սպանուեցաւ պատերազմում, և նորա որդիքն ապաւինեցին Հայաստան: Արտաշիր յափշտակեց

այդպիսով արքայից արքայի տիտղոսը և տէր դարձաւ գրեթէ բոլոր նախկին պարթևական երկրներին, բայց Հայաստանին տիրելու փորձն անյաջող անցաւ: Մեր Ագաթանգեղոսի պատմելով՝ Հայոց թագաւորն էր այդ օրերում Խոսրով՝ Վաղարշի որդին, որ ուրեմն վերոյիշեալ Տրդատ Բ-ի եղբայրն ու յաջորդը պէտք է եղած լինի: Օտար պատմիչները չեն հերքում Ագաթանգեղոսի պատմածը, որի համաձայն՝ Խոսրով տասը տարի (228-238)* շարունակ պատերազմ մղեց Արտաշիրի դէմ և անպարտելի մնաց, մինչև որ դաւաճանութեամբ սպանուեցաւ, ընդհակառակը, նոցա հարևանցի յիշատակութիւններից երևում է, որ նոյնիսկ Խոսրովի մահից յետոյ պարսիկներն անմիջապէս չկարողացան նուաճել Հայոց երկիրը: Հարկաւ Հայաստանը միայն սեփական զօրութեամբ չէր ընդդիմադրում: Գտնուելով հռովմայեցւոց գերիշխանութեան ներքոյ՝ պարթևաց անկումից յետոյ նա աւելի մեծ չափով կարիք պէտք է զգար նոցա յարելու և նոցա մօտ պաշտպանութիւն որոնելու, իսկ նոքա պիտի աշխատէին թոյլ չտալ, որ պարթևաց իշխանութեան տեղ մի աւելի վտանգաւոր և թարմ ուժերի տէր ախոյեան հանդէս գայ յանձին Սասանեանց: Յիրաւի, մի շարք հռովմէական կայսրեր փոփոխակի յաջողութեամբ արշաւանքներ յանձն առին սոցա դէմ և թէպէտ նպատակին չհասան ու չընկճեցին սոցա, բայց գոնէ ստիպեցին նախկին սահմանների մէջ մնալ: Հայերն էլ մասամբ այդ արշաւանքների շնորհիւ, մասամբ հիւսիսային ազգերի կողմից գտած օգնութեամբ պահեցին իրենց անկախութիւնը: Փիլիպպոս Արաբացի կայսրը 244 թ. կնքած մի ամօթալի դաշնադրութեամբ ձեռք էր վերցնում Հայաստանից, այնուամենայնիւ հայերը շարունակեցին իրենց ընդդիմադրութիւնը՝ ոչ առանց հռովմայեցիների գաղտնի օգնութեան, և միայն 253 թ. Արտաշիրի յաջորդ Շապուհ թագաւորը (242-272) կարողացած պիտի լինի տիրել Հայաստանին, իսկ Հայոց Տրդատ

* Պևրք է լինի 227-243 թվականներ (ծնթ. խմբ.):

թագաւորը, մի օտար պատմիչի ասելով, այդ ժամանակ է խոյս տուել և ապաւինել հռովմայեցւոց երկիրը:

Այս կէտում շփոթութիւն կայ Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ: Հաւանականաբար ճիշտ է նորա պատմածը, թէ Խոսրովի մահից յետոյ Տրդատ էր «մանկիկ փոքրիկ», բայց սա անմիջապէս դայեակների ձեռքով «ի դուռն կայսեր» չի տարուել, այլ երևի հայ նախարարների խնամակալութեան ներքոյ ժառանգել է իւր հօր թագաւորութիւնը, մինչև որ 15-16 տարեկան՝ դեռ փոքրակամ հասակում, ստիպուած էր տեղի տալ պարսից զօրութեան առաջ, որոնց օգնում էին, ինչպէս ենթադրել կարելի է Եղիշէի պատմութեան մի կարևոր ակնարկից, իւր «հայրասպան հօրեղբայրները»: Այդ դաւաճան ազգականները, հաւանականօրէն գաղտնի դաւադրութեան մէջ լինելով Պարսից թագաւորի հետ, սպանել էին Խոսրովին, Պարսից երկիրը փախել և շարունակ աշխատում էին վերադառնալ ու խլել թագաւորութիւնը Տրդատից, որ և յաջողուեց 253 թուին: Շապուհ, Հայաստանին տիրելով, ըստ երևոյթին առանց այլևայլութեան չի միացրել այն իւր երկրի հետ, այլ Տրդատի նենգաւոր հօրեղբայրներից մէկին թագաւոր է հաստատել այնտեղ, և դա է գուցէ այն Արտաւազդ անուկով Հայոց թագաւորը, որի մասին օտար պատմիչները յիշում են 260 թուին: Նոյն այդ թուին հռովմայեցւոց Վաղերիանոս կայսրը պարսից դէմ վարած անյաջող պատերազմի մէջ գերի էր ընկել, բայց հռովմէական գերիշխանութեան ներքոյ գտնուող Պալմիրայի Ողենատոս թագաւորը, հռովմայեցւոց զօրաւարի հետ միացած, յաջորդ տարին սաստիկ ջարդ տուաւ պարսից զօրքերին և հասաւ, պաշարեց մինչև իսկ նոցա Տիգրոն մայրաքաղաքը: Հաւանականաբար հայերը ևս այդ ժամանակ ելան նոցա իշխանութեան տակից, և գուցէ Տրդատ վերադարձաւ, հալածեց Արտաւազդ թագաւորին ու նորա կողմնակիցներին և հաստատուեց հայրենի գահի վերայ: Սակայն այն հանգամանքը, որ Ագաթանգեղոս Տրդատի

Թագաւորութեան տիրանալը կապում է գոթաց մի արշաւանքի հետ, ուր նա առանձին քաջութիւն է ցոյց տուել և իբրև վարձատրութիւն «Յունաց Թագաւորից» Թագ ու օգնական զօրք ստացել, տրամադրում է ենթադրելու, թէ Տրդատի վերադարձը տեղի է ունեցել աւելի ուշ՝ 267 թուից յետոյ: Այդ թուին իրօք գոթերը մի մեծ արշաւանք են գործել Փոքր Ասիայի նահանգների վերայ, ուր հաւանականաբար ապաստանած էր և Տրդատ: Նոցա դէմ մղած պատերազմի մէջ սպանուեցաւ Ուենատոս Թագաւորը, և սորա իշխանութիւնը ժառանգեց իւր կինը՝ Զինոբիա Թագուհին, որ թշնամացաւ հռովմայեցիներին և պատերազմի բռնուեց Աւրեղիանոս կայսեր հետ: Զինոբիայի դաշնակիցների թուում յիշուում են և հայերը, բայց Աւրեղիանոսի համար ևս պատմուած կայ, թէ կարողացաւ հայերին իւր կողմը ձգել: Գուցէ մի նշան է այդ, որ հայերի մէջ դեռ երկու կուսակցութիւններ կային. Տրդատի կուսակցութիւնը հռովմայեցիների կողմն էր բռնում, իսկ նորա հակառակորդները, դէպի Պարսից կողմը հակուած լինելով, դաշնակից էին դարձել Զինոբիային: Յամենայն դէպս յայտնի է, որ Աւրեղիանոս, 273 թ. վերջ տալով Զինոբիայի Թագաւորութեանը և գերի վերցնելով նորան, իմիջիայլոց տարաւ իւր հետ նաև հայ գերիների և իւր վերայ վերցրեց «Հայկական» պատուանունը: Ուրեմն հաւանականօրէն առաջ բոլոր հայերը հռովմայեցւոց իշխանութեան տակ չէին, և նա գոնէ Հայաստանի մի մասը նորից նուաճեց: Եթէ Տրդատ Ուենատոսի յաղթութիւնից կամ գոթաց արշաւանքից յետոյ Թագաւոր էր հաստատուել Հայաստանի մի մասի վերայ, այժմ կտիրանար երևի ամբողջ երկրին, բայց յաջորդ տարիները ևս նա խաղաղ իշխանութիւն վայելել չէր կարող, որովհետև շարունակ պատերազմներ էին տեղի ունենում հռովմայեցւոց և Պարսից մէջ՝ սկզբում ոչ յաջող առաջինների համար, մինչև որ Կարոս կայսրը 283 թ. յառաջ գնաց, Միջագետքը գրաւեց, պաշարեց ու առաւ նոյնիսկ Տրդատն մայրաքաղաքը: Սո-

րա յանկարծական մահն արգելք եղաւ այդ յաղթութիւնների պտուղն իսկոյն քաղելու, և միայն Դիոկղետիանոս կայսեր 286 թ. վերջին կապած դաշնադրութեան համաձայն՝ Հայաստանը Տրդատի այս կողմը եղած միւս երկրների հետ մնում էր հաստատապէս հռովմայեցւոց գերիշխանութեան ներքոյ:

Երևի այս դաշնադրութեան շնորհիւ Տրդատի Թագաւորութիւնը վերջնականապէս ապահովելու յիշողութիւնն է, որ Խորենացին Տրդատի գահ բարձրանալը համարում է Դիոկղետիանոսի իշխանութեան երրորդ տարին, մինչդեռ Ագաթանգեղոսի կրկին ու կրկին անգամ յիշատակելը, թէ Տրդատ իւր կեանքի բոլոր օրերն անցրել է պարսից դէմ վարած պատերազմների մէջ, ցոյց է տալիս, որ նորա Թագաւորութեան գոնէ մի աչքի ընկնող մասը նախընթաց պատերազմական շրջանում է տեղի ունեցել, և ոչ ամբողջը՝ յաջորդ, համեմատաբար խաղաղ ժամանակամիջոցում: Յիրաւի, Հայաստանը դարձեալ մի անգամ պատերազմի ասպարէզ դարձաւ 296 թ., երբ Պարսից Ներսէս Թագաւորը ծանր զօրքով եկաւ, գրաւեց այն, և Գաղերիոս Կեսարը, նորա դէմ ելնելով, առաջին անգամ պարտութիւն կրեց, բայց շուտով նոր զօրք ժողովեց սա և այնպիսի փառաւոր յաղթութիւն տարաւ, որ 298 թ. կնքած դաշնադրութեամբ Ներսէս ստիպուած էր ամենածանր պայմաններ յանձն առնել և իսպառ ձեռք քաշել Հայաստանից: Այնուհետև 40 տարի շարունակ տևեց խաղաղութիւնը երկու մեծ պետութիւնների մէջ: Եւ մեր ազգային պատմութիւնից չի երևում, որ Տրդատ այս պատերազմի միջոցին բոլորովին դուրս մղուած լինի Հայաստանից, ինչպէս եզրակացնել կարելի էր օտար պատմիչներից: Հաւանականաբար նա տէր մնաց երկրի մի մասին և օգնելով Գաղերիոսին պարսիկների դէմ՝ դաշնադրութիւնից յետոյ ընդարձակեց իշխանութիւնն ամբողջ երկրի վերայ: Որչափ և մութ ու խառն է մեր երկրի պատմութիւնն այս ժամանակամիջոցում, երևում է այնուամենայնիւ, որ չնայելով երկարատև պատերազմներին և իւր

ենթադրեալ վիճակին՝ քաղաքականապէս պատկառելի մի զօրութիւն էր ներկայացնում նա ու աւելի զօրացաւ Տրդատի ուժեղ բազկի ներքոյ յաջորդ խաղաղ շրջանում: Եւ այդ զօրութեան ու խաղաղութեան օրերում քրիստոնէութիւնը Հայոց մէջ ազատ կրօն դարձաւ:

Բ. Հայոց ներքին կեանքն ու հեթանոսական կրօնը: Արտաքին պատմութիւնից աւելի անձանօթ է մեզ Հայերի ներքին կեանքը քրիստոնէութիւն ընդունելուց առաջ: Փոքրիշատէ գաղափար ստանում ենք այն ժամանակից, երբ ազգային հեղինակներն սկսում են զբաղուել մեր անցեալով, և ահա դոցա նկարագրութեամբ սկզբից ևեթ տեսնում ենք Հայաստանը՝ բաժանուած մի շարք նախարարութեանց մէջ, որոնք գրեթէ անկախ իշխաններ են իրենց երկրներում և շատ անգամ կենդրոնական իշխանութեան դէմ են դուրս գալիս: Ժողովուրդը շինական պարզ կեանք է վարում, շարունակ պատերազմների մէջ, գէնքը ձեռին իւր ինքնուրոյն գոյութիւնը պահպանելու ստիպուած և իւր երկրի աշխարհագրական դիրքի, շրջապատող քաղաքական պայմանների շնորհիւ պատմութեան ասպարէզ ելնել, մեծ գործեր կատարել սակաւ դէպքերում միայն կարողացել է: Սակայն գտնուելով մի կողմից փառաւոր բազմադարեան անցեալ ունեցող Արևելքի, միւս կողմից յոյն-հռոմէական քաղաքակրթութեան ազդեցութեան տակ՝ անհազորդ չէր մնացել, անշուշտ, երկու կողմից ևս առատութեամբ ընդունած տպաւորութիւններին, և նորա նիստուկացի, նորա սովորութիւնների մէջ պէտք է նշմարուէին այդ ազդեցութեան հետքերը: Յիրաւի, ազդեցութիւնը նկատելի է իմիջիայլոց Հայոց հեթանոսական կրօնի վերայ, որի ուսումնասիրութիւնն ամէնից մեծ նշանակութիւնն ունի ու ամէնից աւելի հետաքրքրական է եկեղեցւոյ պատմութեան համար:

Ամենակարևոր տեղեկութիւններ Հայոց հին կրօնի մասին գտնում ենք Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ: Այսպէս,

Տրդատի առաջին հրովարտակից տեսնում ենք, որ Հայոց գլխաւոր աստուածութիւնները երեքն են՝ Արամազդ, Անահիտ և Վահագն: Առանձին ուշադրութեան արժանի են այն յատկութիւնները, որ տրուած են այստեղ աստուածներին: Արամազդի մակդիրն է Արի, նորանից սպասուած է երկրի պարարտութիւնը, լիութիւնը: Հայոց երկրի բուն խնամակալն է Անահիտը, իսկ Վահագնը քաջութեան աստուած է: Զարմանալի է մանաւանդ այն կարևորութիւնը, որ տրուել է յունական փիլիսոփայութեան և քաղաքակրթութեան, մինչ աստուածների բաշխած բարիքներին համահասարակ է համարուած յունաց իմաստութիւնը:

Յիշած աստուածներից ամենասիրելին և, կարելի է ասել, ամենազգայինը, թէև ուրիշ արևելեան ազգերի մէջ էլ նա պաշտուում էր, Անահիտն է, որի գլխաւոր մեհեանը գտնուում էր Եկեղեաց գաւառի Երիզա աւանում: Նա կոչւում է «Փառք ազգիս մերոյ և կեցուցիչ», «Մայր ամենայն զգաստութեանց»: Նորան նմանեցնում էին զանազան յունական աստուածութեանց, աւելի Դիանային կամ Արտեմիսին, որ որսի և կուսութեան աստուածուհին էր: Ուշագրաւ է մանաւանդ այն կէտը, որ մինչդեռ օտարները խիստ անբարոյական պաշտամունք են վերագրում Հայոց Անահիտին, այստեղ ընդհակառակը, նա ներկայանում է իբրև պաշտպան զգաստութեան ու բարոյական կեանքի, մի տեսակ մարմնացում Հայ մարդու՝ իւր գերզաստանի տանտիկնոջ մասին ունեցած գաղափարի: Անահիտի մի ուրիշ մեհեանը գտնուում էր Աշտիշատում, որտեղ դարձեալ երեք աստուածութեանց միատեղ պաշտօն էին մատուցանում: Դոցանից մէկը Ոսկեմայր, Ոսկեծին, Ոսկեհատ մականուններն ունէր, որոնք հաւանականաբար Անահիտին էին տրուած նորա համար կանգնած ոսկէ արձանի պատճառով: Բայց Անահիտից աւելի պատուաւոր տեղ բռնում է այստեղ Վահագն, որի անուան նուիրուած Վահէվահեան մեհեանն առաջինն է յիշուում,

բազմաթիւ քրմեր և ընդարձակ պաշտամունք ունէր, իսկ նորա հետ սերտ կերպով կապուած էր Աստղիկի մեհեանը, որ կոչուում է նաև սենեակ Վահագնի, որովհետև Աստղիկն այստեղ նկատուում է իբրև Վահագնի կին, սիրոյ և գեղեցկութեան աստուածուհի, որ մօտաւորապէս այն նշանակութիւնը պիտի ունեցած լինի հայ ժողովրդի համար, ինչ որ Աֆրոդիտէն յունաց և Աստարտէն փիւնիկեցւոց համար:

Ամենամեծն աստուածներից հարկաւ Արամազդն էր, որի գլխաւոր մեհեանը գտնուում էր Անի կամ Կամախ քաղաքում: Նա բոլոր աստուածների հայր էր և հաւանականաբար նորա պաշտօնը կատարուում էր նաև ամեն տեղ, ուր ուրիշ մեծ կուտուներ կային, ինչպէս Արտաշատում, Արմաւիրում, Բագարանում, Վաղարշապատ մայրաքաղաքում և այլն: Արամազդը թէև նոյն անունն է, ինչ որ Պարսից Ահուրամազդան կամ Որմիզդը և անկասկած նոյն ծագումն ունի, բայց նորա գաղափարը և պաշտամունքը հայերի մէջ տեղական բնաւորութիւն է ստացել և շատ գծերով տարբերուում է պարսկականից: Նորան նմանեցրել են Յունաց Զևսին և նորա անուան հետ կապել են մի ամբողջ ընտանիք աստուածների: Այսպէս, նորա առաջին ծնունդն էր Անահիտ, երկրորդը՝ Նանէն, որի մեհեանը գտնուում էր Թիլն աւանում, և իբրև ճարտարութեան ու արուեստի աստուածութիւն՝ նա ամէնից աւելի նմանում էր Յունաց Աթենասին: Իսկ Արամազդի արուորդին համարուում էր Միհր, որ նունպէս բոլոր արիական ազգերի մէջ պաշտուած մի աստուածութիւն է՝ կրակի, արևի, լուսոյ ներկայացուցիչ: Նորա գլխաւոր մեհեանը գտնուում էր Բագայառիճ գիւղում:

Այս ընտանիքից դուրս է Բարշամինան, որի մեհեանը գտնուում էր Թորդանում և որի պաշտօնը փոխ է առնուած ասորիներից: Հայերի մէջ պատմուող այն առասպելը, թէ Վահագնը գնացել, յարդ է գողացել նորանից, և երկնքի երեսին թափելով՝ յառաջացել է յարդագողի ճանապարհը,

ցոյց է տալիս, որ այդ երկու աստուածութիւնները գաղափարով մօտ են միմեանց և մի տեսակ հակառակորդներ են հանդիսանում: Իրօք, Բարշամինան կամ Բաալշամինն ասորիների մէջ նոյնպիսի երկնքի աստուած է եղել, ինչպէս Վահագնը հայերի մէջ, և մրցելով սորա ազգային պաշտամունքի հետ՝ մուտք է գտել հարաւարեմտեան Հայաստանում: Արամազդի ընտանիքից դուրս էր նաև Տիւր աստուածը, որի մեհեանը գտնուում էր Վաղարշապատից դէպի Արտաշատ տանող ճանապարհի վերայ՝ Երազամոյն կոչուած տեղում, և որ Արամազդի գրիչն էր, գրում էր մարդկանց գործերը, իբրև միջնորդ և պատգամախօս ներկայանում Արամազդի և մարդկանց մէջ: Սրան նմանեցնում են յունաց Հերմէսին:

Արդեօք Արամազդի պատկերացումը, թէ՞ անկախ մի աստուածութիւն էր Վանատուր կամ Ամանոր աստուածը, որի մեհեանը Բագաւանում Հայոց ամենամեծ ուխտատեղիներից էր, և որի անուան նուիրուծ էին Նաւասարդի ժողովրդական տօները, դժուար է ասել: Բացի այդ՝ աղօտ յիշատակութիւններ ենք գտնում Սպանդարամետ, Փառնակ և այլ այսպիսի աստուածութիւնների մասին, որոնց իսկական գաղափարն ու բնաւորութիւնն անծանօթ է մնում: Աւելի յայտնի են Յարլէզք, Քաջք և ուրիշ բազմազան ոգիներ, որոնք նաև քրիստոնէական շրջանում մնում են հասարակ ժողովրդեան հաւատալիքների առարկայ և գուցէ աւելի դեր են խաղացել նորա կրօնական կեանքի մէջ, քան բուն պաշտօնական աստուածութիւնները: Այսպէս թէ այնպէս բոլոր մեր տեղեկութիւնները համեմատելով տեսնում ենք, որ Հայոց հեթանոսական կրօնը մօտիկ յարաբերութիւն ունի դրացի ազգերի կրօնների հետ, շատ դէպքերում փոխառութիւններ է արել նոցանից: Ամենից աւելի ազդեցութիւն են ունեցել, անշուշտ, հին պարսիկներն ու պարթևները, որոնցից առնուած են ոչ միայն գլխաւոր աստուածութիւնների անունները, այլ նաև կրօնական կեանքին ու պաշտամունքին վերաբերեալ շատ բառեր

և դարձուածներ: Ասորական ազդեցութիւնը կողմնակի կերպով է եղել և մի քանի երկրորդական աստուածութիւնների գաղափարն ու պաշտամունքը ներմուծել: Իսկ յոյն-հռովմէական քաղաքակրթութեան, մասամբ դուցէ Յունաց երկրից բերած արձանների և կրօնական հասկացութիւնների շնորհիւ այդ բոլոր աստուածութիւններն ընդունել են աւելի մարդկային և գաղափարական կերպարանք, ասիական վայրագ ըմբռնումներն ու բարքերը մեղմացրել:

Կան սակայն առանձնայատկութիւններ, որ պէտք է ենթադրել, թէ միայն հայոց ժողովրդին էին յատուկ և ցոյց են տալիս նորա ունեցած առանձին գաղափարը կրօնի մասին: Բոլոր նշաններից երևում է, որ կրօնական կեանքը Հայաստանում այնպէս ընկած էր, ինչպէս Հռովմէական պետութեան մէջ. յունական փիլիսոփայութիւնը և ուրիշ դրդիչներ չկային այստեղ, որ աստուածներն իրենց յարգը կորցնէին: Հայերի անտարբեր չլինելը դէպի իրենց աստուածները երևում է օրինակ նոցա բերած հարուստ գոհերից և նոցա կատարած փառաւոր տօնախմբութիւններից: Բայց այն հանգամանքը, որ Հայոց աստուածները բարոյական յատկութիւններ են ցոյց տալիս և հայերի պարզ կեանք ունեցող մի լեռնական ժողովուրդ են, դիւրամատչելի պէտք է դարձնէր միւս կողմից քրիստոնէութիւնը, որի մէջ այնքան ընդարձակ տեղ են բռնում բարոյական գաղափարները: Պատճառներ շատ կային ուրեմն, որ սա թէ՛ գօրեղ հակառակութեան հանդիպէր և թէ՛ իւր յարգը ճանաչողներ գտնէր: Հարկաւոր էր միայն, որ առաջին քարոզիչները հասկանային յարմարուել նորա հոգևոր պահանջներին, և մենք տեսնում ենք, որ այդ իրօք տեղի է ունեցել կատարելապէս, որ նոքա աշխատել են բարեփոխել, վերանորոգել քրիստոնէական ոգևով այն, ինչ որ հայ ժողովրդի համար սուրբ էր և իւր մաքուր ու բարոյական բնաւորութեամբ համաձայնել կարող էր քրիստոնէութեան հետ: Մեզանում տեղի է ունեցել նոյն երևոյթը, որ,

ինչպէս յիշուեցաւ, Գրիգոր Աքանչեղագործի ջանքով առատ արդիւնք էր տուել հարևան Պոնտոսում, և այստեղ նոյնպէս դորանով է ամենից աւելի բացատրուում, թէ ինչպէս քրիստոնէութիւնն այնքան հեշտութեամբ հաստատուեց ու տարածուեց հայ ժողովրդի մէջ:

Գ. Տրդատի վերադարձն ու Գրիգոր Լուսաւորիչ: Վերևը յառաջ բերած հարևանցի տեսութիւնը Հայաստանի քաղաքական վիճակի մասին ցոյց էր տալիս, թէ որչափ դժուար է որոշել այն տարին, երբ Տրդատ թագաւոր հաստատուեցաւ: Դորա համեմատ դժուարանում է որոշել նաև նորա դարձի թուականը: Ագաթանգեղոսի պատմելով՝ Տրդատ Հայաստանն ոտ դնելուց անմիջապէս յետոյ Գրիգորին հարկադրեց պաշտօն մատուցանել Անահիտի արձանին Երիզայում, և երբ սա մերժեց, անտանելի տանջանքներ տալով՝ հրամայեց տանել, ձգել Արտաշատի Խոր վիրապը, որտեղից նա ելաւ՝ նոյն Ագաթանգեղոսի աւելի վաւերական տեղեկութիւնների համաձայն 13 տարի յետոյ (Ագաթանգեղոսի ուրիշ մասերում 15 տարի է հաշուած): Արդ, եթէ Տրդատ թագաւորել է 261 թուին, նորա դարձը ևս կարող էր լինել արդէն 273-ին՝ Աւրեղիանոսի նուաճումներից անմիջապէս յետոյ: Եւ կան նշաններ, որոնք կարծես իրաւունք են տալիս այդչափ վաղ դնել հայերի քրիստոնէութիւնն ընդունելը: Բայց նոյնիսկ այդ դէպքում նոր կրօնի տարածումն ու հաստատութիւնը տեղի կարող էր ունենալ աւելի 284-286 թուերից, մանաւանդ 298-ից յետոյ տիրող խաղաղութեան շրջանում: Ուստի շատ հեռու չի եղել ճշմարտութիւնից մեր մէջ ընդունուած այն տեղեկութիւնը, թէ Տրդատ, գահ նստած լինելով 287 թ., քրիստոնէութիւնը ևս ընդունել է 300 թուին: Յամենայն դէպս, որ Դ դարի սկզբում հայերը յայտնի էին օտարներին իբրև քրիստոնէայ ժողովուրդ, դորա համար ունենք մի շատ արժէքաւոր վկայութիւն: Եւսեբիոսի Եկեղեցական պատմութեան մէջ յիշուում է, որ 312 թուին քրիստոնէայ հայերն

իրենց հաւատի պաշտպանութեան համար մի պատերազմ են ունեցել քրիստոնէութիւնը հալածող Մաքսիմեանոս Դայա Կեսարի հետ: Այսպիսով, օտար պատմիչները ևս համաձայն են, որ Տրդատ քրիստոնէութիւն ընդունեց Կոստանդիանոսից շատ առաջ, և առաջին անգամ Հայաստանում քրիստոնէութիւնն ազատ կրօն հրատարակուեցաւ: Դոցանից մէկն ասում է, որ քրիստոնէութիւնը հրաշքով հաստատուեցաւ Հայաստանում, և մեր պատմութիւնը հաստատում է Հայոց դարձի այդպիսի հրաշալի բնաւորութիւն ունենալը:

Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ Տրդատ թագաւորն սկզբում հալածող էր քրիստոնէութեան: Նա իւր կրթութիւնը ստացել էր յունական աշխարհում և յունական փիլիսոփայութեան ուսմամբ վարժուած էր: Նորա օրով մի քանի մեծ հալածանքներ են տեղի ունեցել Հռովմի կայսրերի կողմից. բնական է, որ նա ևս, իբրև նոցա աջակիցն ու ստորադրեալը, հետևէր նոցա օրինակին: Մի հրաշալի դիպուած պէտք էր ուրեմն, որ նորան ստիպէր թողնել իւր ներքին ընթացքը և նոր կրօն ընդունել: Այդպիսի մի դիպուած գտնում ենք Ս. Հռիփսիմեան կոյսերի՝ Դիոկղետիանոս ձեռքից փախչելու և Հայաստան գալու պատմութեան մէջ: Թէ որչափ պատմական և մեր երկրի վերաբերեալ նիւթ է տալիս Հռիփսիմեանց վկայաբանութիւնը, հնարաւոր չէ ստուգել, բայց քանի որ այդ կոյսերի համար Լուսաւորչի ձեռքով վկայարաններ շինուելու և արդէն Դ դարում նշանաւոր ուխտատեղիներ դառնալու մասին կասկածի տեղիք չկայ, պէտք է ընդունել որոշ առնչութիւն նոցա նահատակութեան և Տրդատի դարձի մէջ: Ոչինչ չկայ անհաւանական, որ Տրդատ նման մի առթիւ ծանր հիւանդութիւն ստացած և Գրիգոր Լուսաւորչի աղօթքին ապաւինելով՝ բժշկուելուց յետոյ քրիստոնէութիւն ընդունած լինի:

Մեր պատմութիւնը կապում է Տրդատի բախտը Հայոց Լուսաւորչի բախտի հետ արդէն նոցա մանկութեան օրերից սկսած: Գրիգոր Լուսաւորիչը ներկայանում է այստեղ

իրբև Տրդատի հայր Խոսրովին սպանող Անակի որդին՝ սերուած ուրեմն Պարթև թագաւորական ցեղից, որ Տրդատի նման մանուկ հասակում տարուել էր Յունաց երկիրը և Կապադովկիոյ Կեսարիա քաղաքում սնուել քրիստոնէական կրօնով, ապա առանց ի վեր հանելու իւր ծագումը՝ գնացել, սպասաւոր էր եղել Տրդատի մօտ՝ հայրական մեղքը քաւելու համար: Անշուշտ, այս աւանդութեան մէջ շատ բան ճոխացրած է, և գուցէ իւր դարձից առաջ Տրդատ ամենեւին չէր հանդիպել Լուսաւորչին, բայց գոնէ այնքանը կարող ենք ստոյգ համարել, որ վերջինս իւր կրթութիւնը ստացել է Կապադովկիայում՝ Կեսարիա կամ գուցէ և Սեբաստիա քաղաքում և իշխանական մեծ տնից է եղել: Եթէ նա իրօք Խոսրովի սպանողի որդին էր, իսկ Խոսրովին սպանել են իւր եղբայրները, ապա ուրեմն Տրդատի հօրեղբորորդին պիտի լինէր՝ Խոսրովի սպանութիւնից յետոյ փախցրած Հայաստանից և գուցէ Տրդատից առաջ՝ Արտաւազդ թագաւորի օրով այնտեղ վերադարձած: Գուցէ նա այն իշխաններից մէկն էր, որոնք գերի բռնուեցան Հայաստանում Ոսենագոսի յաղթութիւնից յետոյ և այդ ժամանակից ի վեր գտնուում էր Արտաշատի բանդում, մինչև որ մի արտաքին քաղաքական ազդեցութեան շնորհիւ (Ջենոբիայի ?) ազատուեց: Իսկ Տրդատ հաշտուեց նորա հետ, երբ հակամէտ լինելով քրիստոնէութիւն ընդունելու՝ այլևս ոխ ունենալ չէր կարող նորա դէմ՝ իբրև մի յայտնի քրիստոնէի, այլ ընդհակառակը, շատ բան պէտք է սպասէր նորա աջակցութիւնից: Նշանակալից է յամենայն դէպս այն հանգամանքը, որ Լուսաւորիչ քարոզել սկսում է հայ լեզուով՝ իբրև հայ մարդ, և մեր պատմութեան մէջ ոչ մի ակնարկ չկայ, որից երևայ, թէ նա օտար լինէր հայոց կեանքին ու հայոց սովորութիւններին, երբնից օտար լեզու գործածէր: Ապա ժամանակի պայմաններն ի նկատի ունենալով՝ պէտք է կարծել, թէ այն ընդարձակ կալուածները և այն իշխանական դիրքը, որ ունէր նորա սերունդը և վայելում էր անկախ հայրապետական կոչումից, յանկարծակի ձեռք չբերուեցան, այլ պոհմական սեպ-

հականութիւն էր, և Լուսաւորիչ ինքը ճնուել էր իբրև մի հայ իշխանազն՝ վրէր այդ սեփականութեանը*:

Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ Լուսաւորիչ վիրապից ելնում է Տրդատի քոյր Խոսրովիդուխտի տեսիլքով և Օտա իշխանի ձեռնտուութեամբ: 65 օր թագաւորին, նորա շրջապատողներին և ժողովրդին քարոզելուց, Տրդատին ու միւս հիւանդացած իշխաններին բժշկելուց յետոյ նորա առաջին հոգան է լինում նախ Հռիփսիմեանց վկայուհիների մարմիններն ամփոփել և ապա շրջելով այն տեղերը, որոնք կենդրոն էին հեթանոսական պաշտամանց, կործանել կռատներն ու կուռքերը: Նա սկսում է արքունիքից և կործանում է նախ թագաւորի հայրենական չաստուածների բազիլիկները, որոնք գտնուում էին անկասկած տէրութեան նոյն ժամանակի մայրաքաղաք Վաղարշապատում, և հաւանականաբար այդ թագաւորական բազիլիկների տեղում էլ շինուեցաւ առաջին Կաթողիկէն՝ Հայոց թագաւորութեան և կաթողիկոսութեան Մայր եկեղեցին: Ապա ինքը՝ թագաւորը, զօրք առած, նորա հետ գնում է դէպի հին մայրաքաղաք՝ Արտաշատ, և այսպէս կարգաւ միւս տեղերն է անցնում, խորտակում ամենուրեք հեթանոսական ոյժը և Քրիստոսի խաչը կանգնեցնում բազիլիկների տեղում: Այդ գործն իհարկէ այնպէս դիւրութեամբ չկատարուեցաւ, ինչպէս որ պատմութեան մէջ երևում է. թագաւորի զօրքով գնալն արդէն նշան է, որ սպասում էր մեծ հակառակութիւնների հանդիպել, և նորան ցոյց տրուած զօրեղ ընդդիմադրութեան յիշատակը պէտք է համարել Ագաթանգեղոսի այն տեղեկութիւնը, թէ ուր նա և Լուսաւորիչը գնում էին, դեւերը նոցա դիմաց էին ելնում գունդագունդ և առժամանակ կռուելուց յետոյ ստիպուած էին լինում տեղի տալ ու փախչել: Քուրմերն էին իհարկէ դեւերը, որոնք երևի զօրեղ դասակարգ էին կազմում և իրենց բազմաթիւ սպասաւորներն ու հետևողներն ունէին: Ինչպէս յետագայ ժամանակի պատմու-

* Ընդգծումը մերն է. (խմբ.):

թիւնը ցոյց է տալիս, նոքա միանգամից չչքացան, այլ բաւական երկար մնացին հաւատարիմ իրենց հին կարգերին և շարունակեցին մտքեր պղտորել:

Առանձին ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ քրիստոնէութիւնը մեր մէջ մտնում է վերից դէպի վայր, արքունիքից և իշխանական տներից դէպի հասարակ ժողովուրդը: Լուսաւորիչ սկզբից ևեթ մեծ հոգս է տարել նախ Տրդատին և նորան շրջապատող իշխաններին քարոզելու, նոցա որդիներին դաստիարակելու: Նոյն կերպ վարուում է նա նոյնպէս քրմերի նկատմամբ՝ մասնաւորապէս ուշադրութիւն դարձնելով նոցա զաւակների կրթութեան վերայ, աշխատելով, որ նոցանից կազմուած լինի նաև քրիստոնեայ հոգևորական դասակարգը, որ նոքա, ունենալով նման պաշտօն, ինչպէս առաջ էր, և վայելելով իրենց ունեցած առաջուայ արտօնութիւնները, փոխանակ հակառակորդ լինելու, պաշտպան ու միջնորդ լինին նոր կրօնի տարածման:

Դ. Ս. Գրիգորի ձեռնադրութիւնը և Հայոց Հայրապետական Աթոռի կապը Կեսարիոյ հետ: Մեր Լուսաւորիչը իւր առաքելութեան գործը յաջողութեամբ առաջ տանել չէր կարող հարկաւ, քանի դեռ ձեռնադրութեան շնորհը չէր ընդունել: Նորադարձ հօտը պէտք է իւր հովիւներն ու հովուապետն ունենար, և ահա այդ կարիքը լցուցանելու համար Տրդատ մեծ ժողով է գումարում նախարարներից և տէրութեան առաջաւորներից, և Ս. Գրիգոր ընտրուում է միաձայն հաւանութեամբ, ուղարկուում առանձին շքով Կապադովկիոյ Կեսարիա քաղաքը, որպէս զի Ղևոնդ արքեպիսկոպոսից եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ընդունէ և լինի նորադարձ Հայ ժողովրդեան հովուապետը: Նա ինչո՞ւ Կեսարիա գնաց ձեռնադրուելու՝ այդ մասին զանազան տեսակ բացատրութիւններ են տրուել: Ընդունելով իսկ, թէ Ս. Գրիգոր Կեսարիայում է ձեռնադրուել, որի դէմ լուրջ կասկածներ կարելի է յարուցանել, մեզ համար այնտեղ գնալու պարզ բա-

ցատրութիւնն այն է, որ այնտեղ էր իւր սկզբնական կրթութիւնն ստացել, որ Կեսարիան Հայաստանի մօտ ամենից աչքի ընկնող եպիսկոպոսական աթոռն էր, քաղաքական կապեր էլ ունէր մեր երկրի հետ (այնտեղ էր նստում Արևելքի հռովմէական զօրաց ընդհանուր հրամանատարը), Հայաստանում գտնուած մի եպիսկոպոսից ձեռնադրութիւն ընդունել անյարմար էր համարուում գուցէ, քանի որ յետոյ իբրև քահանայապետ պիտի իշխէր նորա վերայ: Ղևոնդիոսի՝ հայերին գրած նամակի մէջ ասուում է, թէ քահանայապետական ձեռնադրութիւնը հայերն այնուհետև պէտք է Կեսարիայից ընդունէին, որից և առհասարակ Ս. Գրիգորի՝ Կեսարիայում ձեռնադրուելու հանգամանքից հետևեցրել են շատերը, թէ Հայոց հայրապետութիւնը երկար ժամանակ ենթարկուած էր Կեսարիոյ Աթոռին: Սակայն պէտք է նկատել նախ, որ Ղևոնդիոսի նամակի այդ հատուածը պակասում է արաբերէն լեզուով գրուած Ս. Գրիգորի վարուց մէջ: Երկրորդ, որ հայերը, ինչպէս տեսանք, 300 թուից տարիներ առաջ քրիստոնէութիւն ընդունած Ս. Գրիգոր ևս ձեռնադրուած պիտի լինէր, մինչդեռ Ղևոնդիոս 316 թուից միայն յայտնի է իբրև Կեսարիոյ եպիսկոպոս և եղել է 325 թուին Նիկիոյ ժողովում. ուրեմն նորա՝ Ս. Լուսաւորչի ձեռնադրող լինելն էլ աւելի քան կասկածելի է: Գուցէ իրենք՝ Կեսարիոյ եպիսկոպոսները, մի ժամանակ ձգտում ունեցել են իրենց Աթոռի իրաւասութեանը ենթարկելու հայերին, բայց որ վերջիններս Կեսարիայից ընդունած ձեռնադրութեան այդպիսի նշանակութիւն չէին տալիս, երևում է թէկուզ նորանից, որ Ս. Գրիգորի անմիջական յաջորդը իւր հօրից է ձեռնադրուել, և դորա համար Կեսարիոյ մետրապօլիտի հաճութիւնն առնել ամենևին չեն մտածել: Այնուհետև թէպէտ, ըստ Փաւստոս Բիւզանդի, մի շարք հայ կաթողիկոսներ Կեսարիայից են առել ձեռնադրութեան շնորհը, յատկապէս Լուսաւորչի տան շառաւիղները, որոնք աշխարհական վիճակից եպիսկոպոսութիւն էին ըն-

դունում, բայց ինքը՝ պատմիչը, մտքով չի անցկացնում, թէ այսպիսով հայերը ենթարկուած էին լինում Կեսարիոյ Աթոռին: Կապաղովիկոյ Կեսարիան Հռոմէական պետութեան մէջ բարձրագոյն աթոռներից չէր: Երբ պատրիարքական իշխանութիւնը զարգացաւ Դ դարում, այդտեղ նստող մետրապօլիտները ենթարկուեցան սկզբում Անտիօքի և յետոյ Կ. Պօլսի պատրիարքի իշխանութեան: Ինչպէ՞ս կարող են ուրեմն Ս. Լուսաւորիչ և իւր յաջորդները, որոնք սկզբից ևեթ «կաթողիկոս» տիտղոսն ընդունեցին և դորանով կամեցան ամբողջ հայութեան ընդհանրական տեսուչը լինել, նոյնպիսի բացարձակ հոգևոր իշխանութիւն ունենալ նորակազմ եկեղեցական համայնքի վերայ, որպիսին Արշակունի թագաւորներն իրենց երկրի վերայ ունէին, յօժարակամ ենթարկուած լինել դրսի մի երկրորդական Աթոռի իրաւասութեանը, մինչ իրենց «դիպլոմատ» ծագմամբ պարծեցող Արշակունիք մեծ դժկամակութեամբ ենթարկուում էին նոյնիսկ Հռովմի հզօր կայսրերի իշխանութեան: Մեզ համար հարց է նաև այն, թէ արդեօք Փաւստոս որոշ միտումով չէ՞ Հայոց բոլոր հայրապետներին մինչև Մեծն Ներսէս Կեսարիա տանում ձեռնադրելու, թէ նա մի կամ երկու անգամ պատահած դէպքը չի՞ ընդհանրացնում արդեօք բոլորի վերայ: Յամենայն դէպս երևակայել չենք կարող, որ այդ ամէնը պատմական իրողութիւն լինէր, Հայոց հայրապետութիւնը խզէր իւր կապը Կեսարիոյ Աթոռի հետ այնպիսի մի նշանաւոր նուիրապետի ժամանակ, որպիսին էր Բարսեղ Մեծ Կեսարացին, և սա ահագին աղմուկ չբարձրացնէր այդ առթիւ, սորա բազմաթիւ գրուածների մէջ ոչ մի յիշատակութիւն մնացած չլինէր այդ մասին:

Ե. Ս. Լուսաւորչի գործունէութիւնը ձեռնադրութիւնից յետոյ: Երբ Լուսաւորիչը ձեռնադրուած վերադարձաւ Կեսարիայից, նորա առաջին գործը եղաւ, ըստ Ագաթանգեղոսի, Հայոց ամենանշանաւոր, դեռևս կանգուն մնացած մեհեաններից մէկը կործանել, այն է՝ Վահէվահեան մեհեանը Աշտի-

շատում: Այդտեղ ամփոփում է նա իւր հետ բերած Ս. Յովհաննու և Ս. Աթանազիոսի մասունքները և առաջին անգամ արդէն իբրև կաթողիկոս եկեղեցի է շինում ու մկրտում իւր հետ եղած իշխաններին և ժողովրդի մեծ բազմութիւն (19 բիւր): Աշտիշատի հեթանոսական ժամանակ իբրև ուխտատեղի ունեցած հեղինակութիւնն անցնում է նոր շինած եկեղեցու վերայ և մնում է մինչև մեր օրերը: Այդտեղից Լուսաւորիչը գալիս է Բագաւան, ուր նորան ընդառաջ էր ելել Հայոց թագաւորը: Ամսօրեայ պահեցողութեամբ նախապատրաստուելուց յետոյ Լուսաւորիչը մկրտում է թագաւորին ու հետը եղած զօրքին (15 բիւր): Ապա մի ամբողջ շաբաթ մնում է այդտեղ, ըստ Ագաթանգեղոսի՝ 400 բիւր ժողովրդի բազմութիւն մկրտում, շինում է երկրորդ եկեղեցին Ս. Յովհաննու անունով, և այստեղ էլ Վանատուր Ամանորայ դից յիշատակն ու տօնն է կապուում Ս. Յովհաննիսի անուան հետ, և այս եկեղեցին մնում է առաջուայ նման մեծ ուխտատեղի: Ս. Գրիգոր իւր ճանապարհորդութեան միջոցին առժամանակ մնացել էր Սեբաստիայում և բերել էր իւր յետ եկեղեցու պաշտօնեաներ, որոնց և գործակից է դարձնում իրեն՝ քահանաներ կարգելով նորահաստատ եկեղեցիների մէջ: Բայց նորա աշխատութիւնն էր գլխաւորապէս, ինչպէս յիշուեցաւ, նախկին քրմերի սերնդից եկեղեցու պաշտօնեաներ պատրաստել: Այդպիսի քրմական տներից Ագաթանգեղոսի վկայութեամբ նա յետոյ 12 եպիսկոպոսներ է ձեռնադրում, որոնցից ամենանշանաւորն էր Աղբիանոս: Սորա սերունդն առանձին դեր է կատարում Հայոց եկեղեցու պատմութեան մէջ: Այդ քրմերի, ինչպէս և իշխանների որդիները դաստիարակում էին հելլեն և ասորի դպրութեամբ: Նոցանից կարճ միջոցում Լուսաւորիչը կարողանում է բազմաթիւ պաշտօնեաներ պատրաստել եկեղեցու համար: Որպէս զի այդ պաշտօնեաները տնտեսապէս ապահովուած լինեն, Ս. Գրիգոր Տրդատի միջոցաւ յատկացնել է տալիս նոցա օգտին իւրաքանչիւր գիւղում չորս երգի և իւ-

րաքանչիւր աւանում եօթն երգի հող: Այդ կարգադրութեան և եպիսկոպոսների ունեցած տոհմական կալուածների շնորհիւ այնչափ առատ էին հողերականների եկամուտները, որ, ինչպէս կտեսնենք, յաջորդ շրջանում աշխարհական իշխանաւորների նախանձն էր շարժում, և վերջը զգալի կերպով պակասեցրին նոցա քանակը:

Այսպէս Ս. Լուսաւորիչ Վաղարշապատ մայրաքաղաքը հասնելուց և այնտեղ նախօրօք նշանակած տեղերում հայրապետական Մայր եկեղեցին և կոյսերի վկայարանները կառուցանելուց յետոյ կրկին շրջեց Հայաստանի բոլոր կողմերը, ամեն տեղ եկեղեցիներ և եկեղեցական պաշտօնեաներ հաստատեց, կարգ ու կանոն սահմանեց և կարճ միջոցում կազմակերպել կարողացաւ նորահաստատ եկեղեցին:

Մեր պատմիչների վկայութեամբ ձերութեան օրերում նա սկսեց ձգնազգեաց կեանք վարել, և երբ թագաւորը, որ ցանկանում էր նորան միշտ իւր մօտն ունենալ, տեսաւ, որ չի կարող նորան համոզել թողնելու ձգնութիւնը, կամեցաւ, որ նորա փոխարէն մէկ ուրիշն արքունի դրան եպիսկոպոս ձեռնադրուի և նորանից յետոյ Հայոց եկեղեցու առաջնորդ լինի: Իմացուեցաւ այդ ժամանակ, որ Լուսաւորիչը երկու որդիներ ունի Կեսարիայում մնացած՝ Վրթանէս և Արիստակէս: Նոցա բերել տուին, և որովհետև Արիստակէսն ամուսնացած չլինելով աւելի յարմար գտնուեցաւ, եպիսկոպոսական կոչումը և ձեռնադրութիւն ընդունեց իւր հօրից: Սակայն Ագաթանգեղոսի աւելացնելն անմիջապէս, թէ Լուսաւորիչ շարունակում էր այնուամենայնիւ շրջել իւր հօտի մէջ և նորա հոգևոր պէտքերը հոգալ, ցոյց է տալիս արդէն, որ Ս. Գրիգորի ձգնութեան մասին պատմածները չափազանցութիւն են՝ ուշ ժամանակի գաղափարներ փոխադրած այնպիսի մի շրջան, ուր չէին կարող այդ կարևորութիւնը տուած լինել ձգնողական-կրօնաւորական կեանքին:

2. Քրիստոնեության պեպական կրօն դառնալը հռոմ-մեական աշխարհում և դորա հեպնանքը հայերի համար: Այդ ժամանակ ահա արտաքին յոյն-հռոմէական աշխարհում մի մեծ դէպք տեղի ունեցաւ. քրիստոնէութիւնը, որ միշտ հալածեալ վիճակի մէջ էր եղել և ինչպէս տեսանք, Դիոկղետիանոս կայսեր օրով վերջին ամենամեծ հալածանքին ենթարկուել, ազատ կրօն հրատարակուեց: Այդ նկատմամբ առաջին քայլ անողը եղել էր նոյն ինքը՝ Գաղերիոս կայսրը, որ առաջ Դիոկղետիանոսի Կեսարն էր և նորա հանած հալածանքի գլխաւոր դրդիչը: Երկար ժամանակ քրիստոնէութեան դէմ կատաղի կռիւ վարելուց յետոյ նա իւր կեանքի վերջին օրերում համոզուեցաւ, որ այդ կռիւն անօգուտ է և 311 թ. մի հրովարտակով ազատութիւն տուեց քրիստոնէաներին՝ իրենց կրօնը պաշտելու: Այնուհետև քրիստոնէութեան բացարձակ պաշտպան հանդիսացաւ Կոստանդիանոս՝ տէրութեան արևմտեան մասի կայսրը, որ 312 թ. իւր գահակիցների հետ հրատարակեց Մայլանդի (Միլանի) հրովարտակը, որով քրիստոնէութիւնը ոչ միայն ազատ կրօն էր ճանաչուում, այլև հրամայուում էր քրիստոնէաներից խլած կալուածները յետ դարձնել: Բայց կատարեալ և վերջնական ազատութիւն ստացաւ քրիստոնէութիւնն այն ժամանակ միայն, երբ Կոստանդիանոս 323 թ. յաղթեց հեթանոսութեան վերջին պաշտպանին, արևելեան մասի կառավարիչ իւր փեսայ Լիկիանոսին և միահեծան տէր դարձավ Հռոմէական պետութեան: Ազաթանգեղոսի պատմելով, երբ Տրդատ Կոստանդիանոսի քրիստոնէութիւն ընդունելը լսեց, Լուսաւորչի և Արիստակէսի հետ մեծ պատրաստութեամբ գնաց Հռոմ՝ խնդակցութիւն յայտնելու, և այնտեղ դաշն հաստատեց Կոստանդիանոսի հետ: Դժուար է որոշել, թէ այստեղ որ թուականն է համարուում Կոստանդիանոսի քրիստոնէութիւն ընդունելը. եթէ 313 թուականը, այն ժամանակ Կոստանդիանոս միմիայն Արևմուտքի իշխան էր, իսկ Տրդատը գտնուում էր

Արևելքի իշխան Լիկիանոսի հովանաւորութեան ներքոյ, ուրեմն նորա իշխանութեան սահմաններից անցնել և Հռոմ գնալն անպատեհութիւն կլինէր, իսկ եթէ 323 թիւը, ապա յայտնի է, որ այս ժամանակուայ միջոցներում կայսրը մեծ մասամբ Արևելքում՝ Նիկոմիդիայում էր գտնուում, ուրեմն չէր կարող Հայոց թագաւորի այցելութիւնն ընդունած լինել Հռոմում: Եթէ այդպիսի կարևոր դէպք տեղի ունենար, բոլորովին անհասկանալի էլ կլինէր, թէ ինչու այս մասին ժամանակակից պատմիչների մօտ ոչ մի յիշատակութիւն չկայ: Հաւանականաբար այսպիսի գրոյց ստեղծելու հիմք ծառայել է Տրդատ Ա Հայոց թագաւորի՝ Ներոն կայսեր օրով Հռոմ գնալու և այնտեղ մեծ շուքով ընդունուելու պատմութիւնը, և այդ միակ դէպքը չէ երևի, որ ուրիշ Տրդատների անունից փոխադրուել է Տրդատ Գ առաջին քրիստոնէայ և քրիստոնէայ պատմիչներին առանձնապէս սիրելի թագաւորի վերայ: Անշուշտ, Կոստանդիանոսի քրիստոնէութիւն ընդունելը մեծ նշանակութիւն ունէր քրիստոնէայ հայերի համար. այդպիսով այն կապը, որ կար Տրդատ թագաւորութեան և Հռոմէական պետութեան մէջ, աւելի պէտք է հաստատուէր: Բացի այդ, քանի որ Մաքսիմիանոս Դայայի դէմ 312 թուին պատերազմ վարող քրիստոնէայ հայերի թագաւորը Տրդատը պիտի լինէր, դորանից յետոյ ըստ ինքեան կարիք յառաջ կգար վերահաստատելու իշխող պետութեան հետ խզուած յարաբերութիւնը, ուստի և շատ հաւանական է, որ Տրդատի ու քրիստոնէութեան հակամէտ ու յաղթական Կոստանդիանոսի մէջ մի նոր դաշինք կնքուած լինի, ինչպէս յիշուում է այդ Եղիշէի և ուրիշ պատմագիրների կողմից, բայց դորա համար Հռոմ գնալու կարիք չկար:

Կոստանդիանոսի, ինչպէս բոլոր քրիստոնէայ եկեղեցւոյ, այնպէս նաև մեր Եկեղեցւոյ համար մեծ նշանակութիւն ունեցող մի գործն այն եղաւ, որ նա 325 թ. Ա Տիեզերական ժողովը գումարեց Նիկիայում: Յայտնի է, որ այդ ժողովում

Արիստի մոլորութեան դէմ մարդեղութեան խորհրդի ճշմարիտ վարդապետութիւնը հաստատուեցաւ, և կազմուեցաւ առաջին անգամ հաւատոյ մի հանգանակ, որ Ընդհանրական եկեղեցու միութեան ոգին և բոլոր քրիստոնեաների մաքուր հաւատը պէտք է արտայայտէր: Ըստ մեր պատմութեան, որ և հաստատուում է Նիկիոյ ժողովին մասնակցող եպիսկոպոսների մեզ հասած ցանկով, այդ ժողովին մասնակցելու համար ուղարկուեցաւ Ս. Արիստակէս, որ իւր հետ բերաւ հաւատոյ հանգանակը և ժողովի մէջ հաստատուած 20 կանոնները: Այդ կանոնների վերայ իբր Լուսաւորիչ նորերն է աւելացրել և գործադրել իւր եկեղեցու մէջ: Այնուհետև իբր Լուսաւորիչն այլևս ժողովրդի մէջ չի երևացել, այլ Սեպուհ լերան վերայ ճգնելով՝ վախճանուել է անյայտութեան մէջ: Հովիւներն առանց ճանաչելու թաղել են, յետոյ Գառնիկ ճգնաւորի տեսիլքով գտել, տարել, թաղել են Թորդան գիւղում: Սակայն այս ամէնը, ինչպէս և Արիստակէսի մասին պատմուածքը, թէ Ս. Լուսաւորչի իսպառ հրաժարելուց յետոյ 7 տարի հայրապետական իշխանութիւն է վարում, նահատակուում Չորրորդ Հայոց Արքեպոստոս իշխանի ձեռքով և թաղուում Թիլն աւանում, թէ նոյն տարին մեռնում է նաև Տրդատ՝ նախարարներից թունաւորուելով, թէ նորա մարմինը մեծ շքով բերում են Թորդան և Լուսաւորչի մօտ թաղում, և յետոյ փոխադրում է Հոգևոց վանք, Խորենացու պատմածներն են և ուշ ժամանակի անվստահելի աւանդութիւններ: Ազաթանգեղոս Լուսաւորչի, Տրդատի և Արիստակէսի վերջին օրերի մասին ոչինչ չէ պատմում, և մենք այդ մասին ստոյգ պատմական տեղեկութիւններ չունինք: Ստոյգ միայն կարող ենք համարել Ս. Արիստակէսի խոստովանական մահը, որ Փաւստոս նոյնպէս յիշում է: Նոյնիսկ Ազաթանգեղոսի պատմած վերջին անցքերը զանազան տեսակետից կասկածելի են: Արդէն Նիկիոյ ժողովի ժամանակ ամենայն հաւանականութեամբ ո՛չ Լուսաւորիչ և ո՛չ Տրդատ կենդա-

նի չէին: Նորագոյն ուսումնասիրութիւնների հիման վերայ Տրդատի մահը ոմանք դնում են 317 թուին. եթէ Լուսաւորիչ նորանից առաջ է վախճանուել, ուրեմն Ս. Արիստակէս Նիկիոյ ժողովում մասնակցել է ոչ իբրև նորա փոխանորդը, այլ իբրև Հայոց իսկական կաթողիկոս և ինքնիշխան Հայրապետ է եղել եօթ տարուց աւելի, որչա՞փ և մինչև ե՞րբ՝ դժբախտաբար յայտնի չէ: Յամենայն դէպս Ս. Լուսաւորիչ անյայտութեան մէջ վախճանուած և նորա նշխարները Գառնիկ ճգնաւորի միջոցաւ Զենոն կայսեր ժամանակ Ե դարի վերջերին գտնուած լինել չեն կարող, քանի որ Փաւստոս Բիւզանդացուն քաջ յայտնի է, որ նա թաղուել է սկզբից և եթ թորդանում, և Ս. Վրթանէսի մահուան ժամանակ նորա գերեզմանը յայտնի էր, որ որդուն տարան նորա մօտ թաղեցին: Իսկ Ե դարու կէսերին նորա նշխարներն ամենայն հաւանականութեամբ Դուին են տարուել, և նոցա վերայ կառուցուել է Հայոց հայրապետութեան երկրորդ աթոռանիստի կաթողիկէ Ս. Գրիգոր եկեղեցին:

ԳԼՈՒԽ Ե

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՅԻՆ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ ԵՒ ՏՐԴԱՏԻ ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԻ ՕՐՈՎ

Ա. Ս. Վրթանէսի հայրապետութիւնը: Ս Լուսաւորչի յաջորդների և նոյն ժամանակի Հայոց եկեղեցու վիճակի մասին մենք շատ քիչ պատմական տեղեկութիւններ ունենք: Դժուար է նաև այդ շրջանի ժամանակագրութիւնը ճշտել, որովհետև Խորենացու և նորա թուերն անվստահելի են: Խորենացու ասելով՝ Ս. Վրթանէս տասն և հինգ տարի կաթողիկոսութիւն է արել: Այդ թիւը մօտաւորապէս ճիշտ կարելի

է համարել այն դէպքում, եթէ ընդունենք, որ Ս. Արիստակէս Նիկիոյ ժողովից անմիջապէս յետոյ կամ 326-327 թուականներին վախճանել է, իսկ Ս. Վրթանէս, նորան յաջորդելով, մինչև 340 թիւը եղել է Հայրապետական Աթոռի վերայ: Այսպէս ընդունելուն համապատասխանում է այն հանգամանքը, որ Ս. Վրթանէս ժամանակակից էր Երուսաղէմի Մակար եպիսկոպոսին, իսկ սա Նիկիոյ ժողովին մասնակցող Հայրերից է, թէպէտ յետոյ էլ բաւական ժամանակ կենդանի է մնացել: Ապա նոյնը հաստատում է և այն տեղեկութիւնը, որ Ս. Վրթանէս կաթողիկոս եղաւ, ըստ Փաւստոսի, Խոսրով Բ թագաւորի օրով: Փաւստոս մի կարևոր դէպք է յառաջ բերում Ս. Վրթանէսի կեանքից, որ բաւականաչափ լոյս է սփռում այն ժամանակուայ Հայոց քրիստոնէութեան և տիրող բարքերի վերայ: Ս. Վրթանէսը Տարօնի Մայր եկեղեցում պաշտօն էր մատուցանում, ինչպէս սովոր էր տարէցտարի կատարել: Այդ ժամանակ այդտեղ և շրջակայքում մնացած հեթանոսները դաւադրութիւն են կազմում, որի մէջ մասնակից է լինում և թագուհին: Նոյնիսկ Պատարագի միջոցին կամենում են Ս. Վրթանէսին դուրս քաշել և նահատակել, բայց նա հրաշքով ազատւում է: Այս դէպքը, ինչպէս և Փաւստոսի պատմած այն մեծ կոտորածները, որոնք տեղի են ունենում Որդունեաց, Բզնունեաց և Մանաւագեանց նախարարական տների մէջ, Մանածիհ Ռշտունւոյ վարմունքը Յակոբ Մծբնայ Հայրապետի հետ և ուրիշ նման գործեր ցոյց են տալիս, թէ քրիստոնէութիւնը որչափ քիչ ազդեցութիւն ունէր դեռ որոշ շրջանների վարք ու բարքի վերայ, թէ ինչպէս ամբոխի մէջ, նոյնիսկ իշխանական տներում իշխող էին մնում հեթանոսական սովորութիւններ, մնում էր դեռ հեթանոսական կեանքն ընդարձակ չափով. հաւանականաբար շատ տեղեր ծածուկ կատարւում էր նաև հեթանոսական պաշտամունք:

Փաւստոս իւր պատմութեան (Դպրութիւն Գ) ԺԳ գլխում գեղեցիկ կերպով նկարագրում է այս շրջանի Հայոց ցաւալի

կենցաղը և վարք ու բարքը: Իսկ եկեղեցւոյ ներքին վիճակի մասին փոքրիշատէ գաղափար տալու համար առանձին արժէք ունի վերոյիշեալ Մակար Երուսաղէմացու թուղթը՝ ուղղուած առ «եպիսկոպոսապետ Տ. Վրթանէս և համօրէն եպիսկոպոս և քահանայս Հայոց», որի վաւերականութեան դէմ կասկածելու առանձին պատճառ չկայ, և որ Հայոց կողմից եղած մի դիմումին պատասխանելով՝ կանոններ և հրահանգներ է տալիս Մկրտութեան ու Հաղորդութեան խորհուրդների պատշաճաւոր կարգերով կատարելու համար: Երևում է այստեղից, թէ որչափ անորոշ էր դեռ Հայոց Եկեղեցւոյ դիրքն այսպիսի խնդիրներում, և որչափ նախնական ձևով էին կատարւում մեր մէջ զանազան ծէսեր: Շատ հետաքրքրական է նաև երկու Հայ եպիսկոպոսների մասին յիշատակութիւնը, որոնք արիոսականութեան էին յարել և ըմբոստացել եկեղեցւոյ օրինական վարչութեան դէմ: Դժբախտաբար այս և նման աղօտ յիշատակութիւններից ոչինչ որոշ եզրակացութիւն հանել չենք կարող, թէ ինչ դեր են կատարել աղանդաւոր շարժումներ Հայոց Եկեղեցու այս սկզբնական շրջանում:

Ս. Վրթանէսի օրով, ըստ Բիւզանդի, երկու կարևոր պատերազմներ են տեղի ունեցել Հայոց և Պարսից մէջ: Առաջինի առիթը տուել է Աղձնեաց Բակուր բղջիսի ապստամբութիւնը Հայոց թագաւորից, և այդ պատերազմում Հայերը յաղթող են հանդիսացել, իսկ երկրորդում երկու կողմից մեծ կոտորածներ են եղել, և ընկել է պատերազմի դաշտում Հայոց նշանաւոր սպարապետ Վաչէ Մամիկոնեանը: Ինքը՝ Ս. Վրթանէսը, այդ պատերազմին ազգային կրօնական նշանակութիւն է տուել: Ուշադրութեան արժանի են Բիւզանդի բերած այն խօսքերը, որոնցով մխիթարում է Ս. Վրթանէս ունեցած մեծ կորստի համար: Վաչէ և իւրայինք ներկայանում են իբրև Վարդանանց նախատիպ նահատակներ, «որ յաղագս աշխարհի և եկեղեցեաց և աստուածագործ օրինաց ազատութեան մեռան», ուստի Հայոց Հայրապետը սահմա-

նում է, որ նոցա յիշատակին տօն կատարուի տարէցտարի և նոցա անունը յիշուի Ս. Պատարագի մէջ: Իսկ Վաչէի փոխարէն սպարապետ է կարգուում մանուկ Արտաւազդը՝ Մամիկոնեանց փեսաների խնամակալութեան ներքոյ: Այնուհետև վախճանուում է Խոսրով Բ, որին Բիւզանդ, հակառակ Խորենացու, «Քաջարանց և աշխարհաչէն» է անուանում, և որ ուրեմն թագաւորած պիտի լինի առնուազն մինչ 337 թիւը, որովհետև այդ թուականից առաջ լուրջ պատերազմ վարել պարսից դէմ անկախ հռովմայեցիներէից նա չէր կարող: Շատ չանցած մեռնում է նաև Ս. Վրթանէսը և թաղուում Թորդան աւանում՝ «Առ մեծ հայրապետին Գրիգորի»:

Բ. Հայոց Եկեղեցին Ս. Լուսաւորչի թոռների օրով: Ս. Վրթանէս ունէր երկու որդի, ըստ Բիւզանդի, նորա ծերութեան օրերի պտուղ, որոնցից անդրանիկը՝ Ս. Գրիգորիոս, եպիսկոպոս էր կարգուած «Կողմանց Աղուանից և Վրաց»: Խորենացին նորան Փայտակարան նահանգի եպիսկոպոս էր համարում, որ չի հակասում նախորդ որոշման: Բայց աւելի ուշ ժամանակների հանած եզրակացութիւնը, թէ եղել է Վրաց և Աղուանից կաթողիկոս, պատմական փաստերով չի արդարանում: Յիրաւի, քանի աւելի է պարզուում այն ժամանակի պատմութիւնը, նոյնքան նոր նշաններ են երևում, որ սերտ կապ է եղել Հայոց դարձի և այս հարևան ազգերի քրիստոնէութիւն ընդունելու մէջ, և որ Ս. Լուսաւորչի առաքելական գործունէութիւնը տարածուել է մասամբ նոցա վերայ, սակայն թէ ինչ է իսկապէս տեղի ունեցել և ինչ յարաբերութիւններ են ստեղծուել դորանով, դժուար է առայժմ որոշել, և Հայոց Գիւտ կաթողիկոսը Ե դարում Աղուանից Վաչէ թագաւորին գրած նամակում պարզ ասում է, որ Ս. Լուսաւորիչ նոցա համար ձեռնադրել է Հռովմ քաղաքացի մի եպիսկոպոս. ուրեմն ոչ Գրիգորիսին: Բիւզանդը պատմում է, թէ ինչպէս Ս. Գրիգորիս քարոզել է կովկասեան աւազակաբարոյ ժողովուրդներից մէկին Մագքթաց մէջ, որոնց թագաւորը

մի Արշակունի էր՝ Սանէսան անունով, և այդ հանգամանքը երևի դիւրութիւն էր տալիս նորան արքունիքում մուտ գործելու: Սկզբում նա յաջողութիւն է ունենում, բայց ժողովուրդն զգում է, որ իրեն անյարմար է Աւետարանի պատուիրանների համաձայն կեանք վարել, թագաւորին գրգռում են Գրիգորիոսի դէմ, և սա կնքում է իւր կեանքը Վատնեան դաշտի մէջ ձիաքարչ նահատակութեամբ: Նորա մարմինը թաղում են Ամարասում, որ այնուհետև դառնում է մեծ ուխտատեղի: Նորա մասին պատմածները վկայում են, որ այս սկզբնական ժամանակներում հայերը փորձել են քրիստոնէական առաքելութիւնը յառաջ տանել հարևան վայրերի ժողովուրդների մէջ և ծանր արգելքների են հանդիպել:

Ս. Վրթանէսի երկրորդ որդին էր Յուսիկ, որ իւր տղայական հասակում կնութեան էր առել Տիրան արքայորդու դուստրը և ունեցել էր երկու որդի՝ Պապ և Աթանագինէ: «Սուրբ երանելի մանուկ» է անուանուում նա այն ժամանակ ևս, երբ իւր հօր տեղ Հայոց հայրապետ է ընտրուում արդէն իւր աներ Տիրան թագաւորի օրով, որի կողմից և ուղարկուում է մեծ իշխանների ուղեկցութեամբ Կեսարիա՝ եպիսկոպոս ձեռնադրուելու: Փաւստոս շատ մութ գոյներով է նկարագրում Տիրանի թագաւորութիւնը, խստիւ պախարակում է մանաւանդ նորա վերաբերմունքը դէպի եկեղեցին: Մինչդեռ Խոսրովի իշխանութեան առաջին տարիները խաղաղութեամբ անցան, և միայն վերջերը մի քանի պատերազմներ եղան, որոնց մէջ նա ըստ մեծի մասին յաջողութիւն ունէր: Տիրանի թագաւորութեան գրեթէ ամբողջ շրջանը վրդովուած էր Պարսից և Յունաց մէջ տեղի ունեցող անընդհատ պատերազմներով: Եւ որովհետև յոյները միևնոյն ժամանակ շարունակ պատերազմ ունէին իրենց երկրում հւիսիսային ազգերի հետ և Արևելքում չէին կարող յաջողութեամբ գործն առաջ տանել, ուստի Պարսից թագաւորին յաջողուում էր գրգռել Հայոց նախարարների, նոցա իրենց թագաւորի դէմ հանել

և ամեն կերպ նեղը ձգել վերջիններին: Ինքը՝ Տիրան, ստիպուած էր ուրեմն հաճոյանալ պարսից, և այդ է պատճառը երևի, որ առանձին բարեհաճութիւն ցոյց չէր տալիս դէպի եկեղեցին: Հաւանականաբար իւր վարք ու բարքով ու ներքին յատկութիւններով էլ նա իւր նախորդների արժանաւոր ժառանգը չէր հանդիսանում, և նորա գործած անիրաւութիւնները պէտք է չափից անցած լինէին, որ երիտասարդ կաթողիկոսը իրաւունք է համարում բացարձակապէս նորա դէմը ելնել և արգելել նորան եկեղեցի մտնելու: Գուցէ այս դէպքում դեր էր խաղում նաև այն հանգամանքը, որ, ըստ Փաւստոսի, Յուսիկին ակամայ բռնադատել էին Տիրանի դստեր հետ ամուսնանալու, և նա կարճ ժամանակից յետոյ բաժանուել էր կնոջից: Այդպիսով կարող էր նոցա մէջ ընտանեկան գոտուկիւն յառաջ եկած լինել: Կարող էին նաև քաղաքական ու ցեղական ուրիշ նկատումներ իրենց նշանակութիւնն ունենալ: Ուշագրութեան արժանի է այնուամենայնիւ, թէ որչափ բարձր գիտակցութեան էր հասել արդէն Հայոց կաթողիկոսը իւր կոչման մասին, երբ այսպիսի համարձակ քայլ է անում: Ինչևիցէ թագաւորը չի կարողանում տանել այդ ծանր անարգանքը և բրածեծ անելով նահատակել է տալիս եկեղեցու սրբութեան քաջ պաշտպանին: Խորենացին այդ դէպքի առիթը համարում է այն, որ իբր թէ Տիրանը կամեցել է Յուսիկինու ուրացողի պատկերը եկեղեցում դնել: Սակայն դա ժամանակագրական մեծ սխալ է, որովհետև ստոյգ գիտենք, որ Յուսիկինու կայսր լինելուց (362) շատ առաջ արդէն կուրացրած Տիրանի Արշակ որդին էր Հայոց թագաւոր (350):

Յուսիկի մահուանից յետոյ, որովհետև նորա որդիներից ոչ մէկն արժանի չէր համարուում կաթողիկոսութեան, թագաւորն ու նախարարները մտածում են եկեղեցու վերակացութիւնը յանձնել Դանիէլ անունով ասորի քորեպիսկոպոսին, որ համարուում է Ս. Լուսաւորչի աշակերտ, նորանից ձեռնադրութիւն ընդունած և Տարօնի Մայր եկեղեցույ և

եկեղեցական կալուածների կառավարիչ կարգուած: Հեթանոսների մէջ քրիստոնէութիւն քարոզած լինելուն և իւր մաքուր վարքի համար նա մեծ համբաւ էր վայելում: Գուցէ այսպիսի մի հեղինակաւոր օտարականի Կաթողիկոսական Աթոռ բարձրացնելով՝ Տիրան նպատակ ունէր Լուսաւորչի սերունդից խլելու ժառանգական դարձած հայրապետական իշխանութիւնը և նորա արագ կերպով աճող հեղինակութիւնը նուաստացնելու: Յիշատակելի է այստեղ մի կողմնակի երևոյթ ևս: Փաւստոս, ինչպէս ուրիշ առիթներում, նոյնպէս և այս անգամ մեծ գովասանքներ ու պատուանուններ է շռայլում Տարօնի Մեծ և նախառաջին Մայր եկեղեցու համար, և այդ պատճառ է եղել նոր ժամանակներս շատերին պնդելու, թէ Հայոց հայրապետական Մայր եկեղեցին սա էր սկզբներում և այստեղ՝ Աշտիշատում էր Հայոց հայրապետների աթոռանիստը: Մինչդեռ այն հանգամանքն իսկ, որ այս եկեղեցին յատուկ վերակացու ունէր՝ յանձին Դանիէլի, հակառակն է ապացուցանում: Թող որ Դ դարի մեր եկեղեցույ ամբողջ պատմութիւնը ցոյց է տալիս, թէ հայրապետի աթոռանիստն այնտեղ միայն կարող էր լինել, ուր էր թագաւորի մայրաքաղաքը, և բոլոր այն փաստերը, որոնք բերուում են հակառակ Վաղարշապատի Մայր եկեղեցու հեղինակութեան և ի նպաստ Արտաշատի, գորութիւնն չունեն:

Երբ թագաւորը, նշանաւոր նախարարներ ուղարկելով Դանիէլի ետևից, բերել է տալիս նորան արքունիք, սա, փոխանակ զգացուելու եղած պատուից, սաստիկ յանդիմանում է նորան իւր անիրաւութեանց, մանաւանդ վերջին չարագործութեան համար և թագաւորի հրամանով տեղնուտեղը խեղդամահ է լինում: Նորա երկու աշակերտները՝ Եպիփան և Շաղիտա, տանում, թաղում են նորա մարմինը Տարօնի Հացեաց դրախտում:

Գ. Լուսաւորչի փոխմին չպապկանող հայրապետները: Դանիէլի մահով կրկին հարց է առաջ գալիս, թէ ով պիտի լինի

կաթողիկոս: Փորձում են մի անգամ ևս Յուսիկի որդիներին մէկնումէկին բռնադատել այդ բարձր պաշտօնը յանձն առնելու և նոցա իրենց կամքի հակառակ սարկաւազ են ձեռնադրել տալիս, բայց նոքա արհամարհում են աստուածային շնորհը և շատ չանցած՝ պատժուում անակնկալ զարհուրելի մահով:

Թէ ինչքան հաստատ էր հայոց մէջ այն գաղափարը, որ եպիսկոպոսական աթոռը յաջորդութեամբ որդէցորդի պիտի անցնի, այդ երևում է Փաւստոսի շատ վկայութիւններից: Մենք տեսնում ենք, որ ոչ միայն կաթողիկոսութիւնն է Լուսաւորչի տան համար ժառանգական, այլ նաև ուրիշ եպիսկոպոսական աթոռներ ժառանգմամբ որդէցորդի են անցնում: Օրինակի համար Ներսէս Մեծի նշանաւոր տեղապահ Խաղ եպիսկոպոսը, արու գաւակ չունենալով, իւր Աթոռը թողնում է իւր փեսային ժառանգութիւն: Այսպէս վարուելու գլխաւոր պատճառն այն էր անշուշտ, որ իւրաքանչիւր Աթոռի հետ ընդարձակ կալուածներ և մեծ եկամուտներ էին կապուած, և երկրում տիրող կարգերը թոյլ չէին տալիս, որ նոքա ամեն անգամ պատահական մարդոց ձեռք անցնեն: Դորանով բացատրւում է, թէ ինչու նաև այժմ նախարարները պնդում են, որ նոր կաթողիկոս անպատճառ Լուսաւորչի ցեղից լինի, և ահա ընտրւում է Փառէն ոմն երէց՝ «ի գաւառէն Տարօնայ, ի մեծէ մարգարէանոցէն Յովաննու»: Փաւստոսի խօսքերի կապակցութիւնը ցոյց է տալիս, որ այս Փառէնը Լուսաւորչի տան հետ մի մերձաւոր, մի ազգակցական կապ պիտի ունենար: Գուցէ այն պատճառով, որ նա անմիջական ժառանգ չէր, այլ կողմնակի մի ազգական, կամ որ նա իւր նախորդների նման արիաբար թագաւորի դէմ ելնել և նորան յանդիմանել չէր համարձակուում, «Բայց միայն զիւր անձն սուրբ պահէր և ի հարկէ ընկերէր անօրէն թագաւորին և ըստ նորին կամացն երթեալ Հնացանդեալ», Բիւզանդ և նորա հետևողներն արժանի չեն համարել նորան որոշ կերպով Լուսաւորչի շառաւիղների շարքում դնել: Իսկ Փառէնի՝ Ս. Լուսաւորչին

որևէ կերպով ցեղակից լինելը երևում է նաև նրանից, որ նորա մահից յետոյ «Իբրև ոչ ոք գոյր ի տանէ Գրիգորի այնմ (կաթողիկոս) արժանի. ապա նմանեցուցին զՇահակ ոմն անուն ի տոհմէ գաւակին Աղբիանոս եպիսկոպոսին»: Աղբիանոս, ինչպէս տեսանք Լուսաւորչի ժամանակ, ամենից նշանաւոր եպիսկոպոսն էր և նորա տոհմից, որ պատուով երկրորդ տեղ էր բռնում, յանձն առան կաթողիկոս ընտրել, երբ Լուսաւորչի ցեղից այլևս ոչ ոք չկար յարմար այդ կոչման:

Այդ Շահակը Մովսէս Խորենացու և հետևող պատմագիրների մօտ չէ յիշուում, բայց Փաւստոս այնպէս որոշ կերպով դնում է նորա կաթողիկոսութիւնը Փառէնից յետոյ և Ներսէսից առաջ եղած, որ կասկածելու տեղիք չկայ, մանաւանդ Յովիանոս կայսեր գրած մի ժողովական թղթում (363 թիւ) յիշուում է նաև Իսահակոս Հայոց եպիսկոպոս, որ անշուշտ այդ Շահակն է: Այս կարևոր յիշատակութիւնը մեզ միջոց է տալիս՝ կրկին ժամանակագրութեան վերայ լոյս սփռելու: Փաւստոս, ըստ երևոյթին, թէ՛ Փառէնի և թէ՛ Շահակի կաթողիկոսութիւնը դնում է Տիրանի օրով, բայց գոնէ վերջինիս համար այդ հաւանական չէ, որովհետև ոչ միայն Յովիանոսի նախորդ Յուլիանոս կայսեր օրով Հայոց թագաւորն Արշակն էր, այլ արդէն Կոստանդինոս կայսեր օրով նա մի քանի անգամ յիշուում է Յունաց պատմութեան մէջ: Յայտնի է, որ Կոստանդինոս նորան աւելի սերտ կապելու համար իւր կայսերութեան հետ, կնութեան է տալիս նորան Ողոմպիա անունով մի ազնուական օրիորդ (որն առաջ Կոստաս Կեսարի նշանածն էր), և այդ ամուսնութիւնը պէտք է տեղի ունեցած լինի 355 թուին: Ապա նոյն Կոստանդինոս 360 թ. Կեսարիայում տեսնուել է Արշակի հետ, սիրով ընդունել և դաշն կապել նորա հետ: Հաւանականաբար Արշակը թագաւոր եղաւ մօտ 350 թուին, որովհետև այդ թուին է տեղի ունեցել Կոստանդինոս կայսեր այն յաջող պատերազմը Պարսից Շապուհ թագաւորի դէմ, որի հետևանք վերջինս, ինչպէս և

Փաւստոս նկարագրում է, միայն անուներ և դէպքեր շփոթելով, ստիպուած եղաւ մի քանի տարի առաջ նենգութեամբ կալանաւորած և կուրացրած Տիրանին ազատ թողնելու և նորա որդի Արշակին գահ բարձրացնելու: Փաւստոս, այս պատերազմում մասնակցող Պարսից թագաւորին ներսէզ անուանելով, ամենայն հաւանականութեամբ կէս դար առաջ ներսէզի և Գաղերիոս Կեսարի մէջ տեղի ունեցած պատերազմի յաջողութիւնները բերում, խառնում է այս ժամանակուայ դէպքերի հետ: Նա անտեղի կերպով բերում, Արշակի անուան հետ է կապում նաև Շապուհի հանած մեծ հալածանքը քրիստոնեաների դէմ՝ դորա պատճառը համարելով այն, որ Արշակ երդմամբ հաւատարմութեան դաշն է կապել նորա հետ և յետոյ դրժել: Յիրաւի, Շապուհի օրով մեծ հալածանք տեղի ունեցաւ: Բայց սկսուել էր արդէն 345 թուին, երբ Արշակ չկար բոլորովին մէջտեղ, այլ պատերազմ էր ծագել հռովմայեցւոց դէմ, և Շապուհ շուտով նկատեց, որ իւր պետութեան մէջ գտնուած քրիստոնեաները յայտնի կերպով համակրութիւն են ցոյց տալիս թշնամիներին: Մանաւանդ երբ մայրաքաղաքի Սիմէօն եպիսկոպոսը հրապարակաւ թշնամանք արտայայտեց թագաւորի դէմ, նա հալածանքն աւելի սաստկացրեց, և նորա թագաւորութեան ամբողջ ընթացքում (մինչև 379 թիւը) քրիստոնեաների արիւն էր թափուում: Թէև նորա հալածանքն աւելի քաղաքական նպատակով էր, բայց մոգերն օգուտ քաղեցին թագաւորի տրամադրութիւնից և մեծ արիւնահեղութիւն գործել տուին: Քրիստոնեաներն անթիւ նահատակներ ունեցան, որոնցից շատերի համար հետաքրքրական վկայութիւններ կան Փաւստոսի մէջ: Յամենայն դէպս եթէ Տիրան, ինչպէս հաւանական է, գահից զրկուել է արդէն մօտ 346 թուին, ապա նորա թագաւորութեան օրերում տեղ է մնում միայն Յուսիկի կաթողիկոսութեան համար, որին խորենացին վեց տարուայ իշխանութիւն է վերագրում, և կարելի է ենթադրել, որ Յուսիկի և Դանիէլի

մահից յետոյ Հայրապետական Աթոռն առժամանակ թափուր մնաց, վերայ հասաւ նաև Տիրանին հասած փորձանքը, և միայն Արշակի գահ բարձրանալուց յետոյ կաթողիկոս ընտրուեց Փառէն: Իսկ եթէ ընդունենք, որ սա Դանիէլի մահից անմիջապէս յետոյ ընտրուել է և կաթողիկոս եղել «սակաւ ժամանակ» նոյն խառը տարիներում, ապա գոնէ Շահակի կաթողիկոսութիւնը, որ առնուազն մինչև 363 թիւը տևել է, Արշակի օրով պիտի դնենք:

ԳԼՈՒԽ Զ

Ս. ՆԵՐՍԷՍ ՄԵԾ (364-373)

Ա. Ս. Ներսէսի ժամանակը, ընտրութիւնն ու ձեռնադրութիւնը: Ս. Լուսաւորչից յետոյ մեր Եկեղեցու պատմութեան մէջ ամենից աչքի ընկնող անձնաւորութիւնը, անշուշտ, Մեծն Ներսէսն է, որի կաթողիկոսութեամբ, կարելի է ասել, եկեղեցական կեանքը մեզանում մի նոր ընթացք է ստանում, և որի օրով իսկապէս քրիստոնէութիւնը սկսում է հայոց ժողովրդի կրօնը լինել, նորա զանազան խաւերի մէջ մուտք գտնել և յառաջ բերել այն արդիւնքները, որ յաջորդ շրջանում կրօնական պատերազմների ժամանակ երևան եկան: Զարմանալին այն է, որ նորա՝ այս հետևանքներով հարուստ գործունէութիւնը շատ կարճ ժամանակի մէջ տեղի ունեցած պիտի լինի: Գրեթէ մեր բոլոր ժամանակագիրները նորան երեսուն և չորս տարի կաթողիկոս եղած են համարում, բայց այդ թիւը բոլորովին անհամաձայն է ճշգրիտ պատմութեան հետ: Փաւստոսի պատմելով՝ նա ձեռնադրուեցաւ Կեսարիոյ Եւսեբեոս եպիսկոպոսից, որ Աթոռ էր բարձրացել 362 թ., ուրեմն այդ թուից առաջ չէր կարող ձեռնադրուած լինել, մանաւանդ, ինչպէս տեսանք, 363 թուին կաթողիկոս էր դեռ Շա-

Հակ: Միևս կողմից Ներսէս վախճանուել է Պապ թագաւորից առաջ, որը սպանուեցաւ 374 թ., և որովհետև Պապը Ներսէսի մահից յետոյ միջոց ունեցաւ դեռ բաւական մեծ փոփոխութիւններ մտցնելու նորա բարենորոգութեանց մէջ, ուրեմն նա գոնէ մի տարի առաջ մեռած պիտի լինէր: Այսպիսով, եթէ Աթոռ բարձրացած համարենք նորան 364 թուին, նորա կաթողիկոսութեան համար մնում է հազիւ մօտ 9 տարի ժամանակ: Իսկ այս ժամանակամիջոցի մէջ ամփոփել այն բոլորը, ինչ որ Փաւստոսն ու ուրիշները պատմում են նորա մասին, դժուար կլինի:

Շատ հետաքրքիր է նորա ընտրութեան նկարագիրը, որ տալիս է Բիւզանդ: Այստեղ իմանում ենք, որ նա իւր մանկութեան օրերն անց է կացրել Կեսարիայում և այնտեղ է իւր կրթութիւնն ստացել «ընդ հաւատարիմ վարդապետօք»: Ապա նա Արշակ թագաւորի սենեկապետն էր դարձել և դեռ երիտասարդ հասակում էր, երբ Շահակի մահից յետոյ թագաւորի մօտ ժողովուած նախարարները պահանջեցին, որ կաթողիկոս լինի անպատճառ Լուսաւորչի տնից, յատկապէս Աթանազիոսի և Տիրան թագաւորի քոյր (?) Բամբիչից ծնուած Ներսէսը: Սա սկզբում խիստ ընդդիմանում է այդ պահանջին, անարժան է համարում իրեն այդպիսի բարձր պաշտօնի համար, մեղադրում է իրեն զանազան յանցանքների մէջ, սպառնալիքներ է տալիս, բայց ոչինչ չի օգնում: Ինքը՝ թագաւորը, խլում է նորա ձեռքից սուրը, որն իբրև իւր պաշտօնի նշան բռնած կանգնել էր, և ծերունի Փաւստոս եպիսկոպոսին պատուիրում բռնութեամբ սարկաւազ ձեռնադրել նրան: Այնուհետև ուղարկում է Կեսարիա՝ Եւսեբիոս եպիսկոպոսից ձեռնադրուել «ի կաթողիկոսութիւն հայոց Մեծաց»:

Այս առթիւ Փաւստոսը մի հրաշք է պատմում, որ շատ խորհրդաւոր է Ներսէսի գործունէութիւնը բացատրելու համար: «Ձեռնադրութեան միջոցին,~ ասում է նա,~ ներկայ եղող Բարսեղ երէցի գլխին մի աղաւնի է երևում, որը յետոյ

բարձրանում, Ներսէսի գլխին է նստում»: Այդ ցոյց է տալիս անշուշտ այն սերտ կապը, որ կար Ս. Ներսէսի ու Ս. Բարսեղի կեանքի ու գործունէութեան մէջ: Այս Բարսեղ Մեծը կամ Բարսեղ Կապադովկացին, որ յետոյ Կեսարիոյ մետրապօլիտ եղաւ, իւր բազմակողմանի գործունէութեան ուրիշ արդիւնքների թուում շատ նշանաւոր է նրանով, որ Արևելքում կրօնաւորական կեանքին սկիզբ և նոր ուղղութիւն տուաւ և մշտական կանոններ հաստատեց: Արդէն Գ դարում յառաջ էր եկել կրօնաւորութիւնը և քանի գնում ընդարձակ տեղ էր բռնում եկեղեցու մէջ: Նորա առաջին կանոնաւորողն ու ընդարձակ ծաւալ տուողը եղաւ Դ դարու սկզբներին Ս. Անտօնը Եգիպտոսում: Ս. Բարսեղ, որ աշխարհական կրթութիւն էր ստացել Աթէնքում, տուն վերադառնալուց յետոյ իւր Մակրինա քրոջ ու այրիացած մօր ազդեցութեան ներքոյ ընկաւ, որոնք քաշուել էին քաղաքից դուրս՝ մի առանձին տեղ, և վարում էին ճգնական կեանք: Այնուհետև ճանապարհորդեց Ասորիք, Պաղեստին, Եգիպտոս, ուր արդէն կրօնաւորական կեանքը ծաղկեալ վիճակի մէջ էր, և վերադառնալուց յետոյ սկսեց կանոնաւոր վանքեր հաստատել, որոնք կարճ միջոցում աճեցին, մեծ ոգևորութիւն յառաջ բերին շրջակայքում և ընդարձակ ծաւալ ստացան:

Ս. Բարսեղ առանձին բարեկարգութիւն մտքրեց կրօնական կեանքի մէջ՝ նկատելով այն մեծ վտանգը, որ կարող էր առաջ գալ վանքերում պարապութիւնից՝ աշխատանքը՝ թէ՛ ձեռքի և թէ՛ մտաւոր, պարտաւորեցուցիչ դարձնելով կրօնաւորների համար: Փոխանակ Ասորիքում և Եգիպտոսում ընդհանրացած առանձնական ճգնաւորական կեանքի՝ նա վանական կեանքը նախադասեց և կանոնաւոր կազմակերպութիւն տուաւ նորան:

Նորա հաստատած վանական կանոնները տւական նշանակութիւն ունեցան արևելեան եկեղեցու համար, որտեղ գրեթէ մինչև այժմ բոլոր վանքերն այդ կանոններով են առաջնոր-

դուռում: Բնական է, որ այսպիսի աչքի ընկնող մի անձնա-
ւորութիւն իւր մտքրած բարեփոխումներով մեծ տպաւորու-
թիւն գործէր Ս. Ներսէսի նման փայլուն ընդունակութիւն-
ների տէր մի անձի վերայ և ազդեցութիւն ունենար հարեան
Հայոց Եկեղեցու վերայ:

Մեծն Ներսէս, իրօք, ըստ ամենայնի հետևող եղաւ Ս. Բար-
սեղի և Հայաստանում մտքրեց գրեթէ նոյն բարեկարգութիւ-
նը, ինչ որ տեսել էր Կապադովկիայում:

**Բ. Աշտիշատի ժողովն ու Ս. Ներսէսի բարեկարգութիւն-
ները:** Ս. Ներսէս Կեսարիայից իբրև կաթողիկոս վերադառ-
նալուց յետոյ մի ժողով է գումարում Աշտիշատում, որ պատ-
մութիւնից մեզ յայտնի առաջին ազգային եկեղեցական ժո-
ղովն է (364 կամ 365 թուին)* և հիմնական նշանակութիւն է
ունեցել անշուշտ յետագայ ժամանակի եկեղեցական կեանքի
համար: Այդ ժողովի մէջ, ըստ Փաւստոսի, նախ ընդունուում
ու գործադրութեան մէջ են դրւում առաքելակարգ կանոննե-
րը, որով պէտք է հասկանալ գուցէ այն բոլոր ժողովրդական
կարգերն ու որոշումները, որոնք մինչև այդ ժամանակ հաս-
տատուել էին Ընդհանրական եկեղեցու մէջ, բայց հայերի
կողմից հարեանցի ուշադրութիւն միայն գտել: Բ) որոշուում
է տնանկների և զանազան հաշմանդամների համար աղքա-
տանոցներ և հիւանդանոցներ շինել, նոցա ապրուստի մի-
ջոցները հայթայթել և թոյլ չտալ այլևս, որ տնէտուն շրջեն,
մուրացկանութիւն անեն: Գ) Արգելում է մեռելների վերայ
կոծ անելը, որ, ինչպէս երևում է, շատ տարածուած ու մշա-
կուած էր Հայոց մէջ և սերտ կապուած էր հեթանոսական
սովորութիւնների հետ: Դ) կարգաւորում է ամուսնութեան
օրէնքն Ընդհանրական եկեղեցու մէջ տիրող կարգերի հի-
ման վերայ: Այս նկատմամբ ևս, ինչպէս պատմական այլևայլ
վկայութիւններից երևում է, շատ զեղծումներ եղած պիտի
լինէին հայոց մէջ: Արդէն Ներսէսի նախորդները մաքառել

* Աշտիշատի ժողովը տեղի է ունեցել 364 թվականին:

էին այդ զեղծումների դէմ, և դոցա առաջն առնելու համար
նորա ջանքերն էլ քիչ յաջողութիւն են գտնում: Ե) Հաստա-
տում է կանոններ կերակրի և կենցաղավարութեան մէջ ցոյց
տուած անխտրականութեան և զանազան անբարոյական սո-
վորութիւնների դէմ, միջոցներ ձեռք առնում՝ քրիստոնէա-
կան սիրոյ, արդարութեան, ողորմածութեան և ճշմարտասի-
րութեան սկզբունքներն ընդհանրացնելու համար: Բայց ժո-
ղովի խորհրդածութեան կենդրոնը կազմում էր անշուշտ վա-
նական կեանքը, և նորա հետ զուգընթաց աղքատանոցներ,
հիւանդանոցներ, որբանոցներ, ապաստարաններ հիմնելու
կարիքը, ինչպէս և ժողովից յետոյ Ս. Ներսէսի գլխաւոր հո-
գացողութեան առարկան եղաւ վանքեր ու բարեգործական
հաստատութիւններ հիմնելը Հայաստանի զանազան մասե-
րում: Վանքերին կից հաստատում էին նաև դպրոցներ, ուր
հայ մանուկները յոյն ու ասորի դպրութիւն պիտի սովորէին:
Այսպիսի բարեկարգութիւններով ահա քրիստոնէութիւնը
հետզհետէ մատչելի է դառնում հայ ժողովրդին, որ պէտք է
ենթադրել, ըստ մեծի մասին, դեռ միմիայն անունով քրիս-
տոնեայ էր, և կային հեռու ընկած գաւառներ, ինչպէս հա-
րաւային լեռնոտ կողմերը, որոնք շատ քիչ էին ենթարկուել
քրիստոնէական ազդեցութեան: Վանքերը մեծ ծառայութիւն
են մատուցանում՝ թէ՛ այդպիսի տեղերի համար քարոզիչ-
ներ պատրաստելով և թէ՛ իրենց շրջապատի վերայ ազդելով,
քրիստոնէական աշխարհայեցողութեան ծանօթութիւններ և
սկզբունքներ տարածելով բոլոր դասակարգերի մէջ: Փաւս-
տոս յանուանէ յիշում է երկու կրօնաւորների՝ Եպիփան ու
Շաղիտա, որոնք, ինչպէս երևում է, արդէն Ներսէսից առաջ
կրօնաւորական կեանք էին վարում և կապ ունէին Դանիէլ
Ասորու հետ. նորա աշակերտներն էին: Ներսէսի մահից յե-
տոյ սոցանից մէկը վանքեր է հաստատում, մեծապէս նպաս-
տում քրիստոնէութեան զօրանալուն Կորդուաց մէջ, իսկ
միւսը՝ Ծոփաց ու Աղձնեաց աշխարհներում: Այսպիսի ու-

րիչ հետևողներ ևս, անշուշտ, Մեծն Ներսէս ունեցել է, որոնց գործունէութեան շնորհիւ մասամբ Հայոց Եկեղեցին նախապատրաստուեց այն լինել, ինչ որ ներկայացնում է նորա որդի Ս. Սահակի օրով:

Գ. Ս. Ներսէսի մասնակցութիւնը քաղաքական գործերում: Դժուար է պատմութեան հետ հաշտեցնել այն դէպքերը, որոնց նկարագրութեամբ Բիւզանդ և ուրիշ ազգային պատմիչներ ցոյց են տալիս Ներսիսի մասնակցութիւնը քաղաքական խնդիրների մէջ: Ներսէս Արշակ թագաւորի կողմից պատգամաւոր ուղարկուած է համարուում Վաղէս կայսեր մօտ, նորա ձեռքով աքսոր ուղարկուած, ապա նորա մահից յետոյ վերադարձած, մասնակից եղած Կ. Պօլսի Տրեզերական ժողովին, յետոյ Հայաստան գալով՝ երկար ժամանակուայ գործունէութիւնից յետոյ վախճանած, մինչդեռ ինչպէս ասացինք, նա վախճանած պիտի լինի Պապից առաջ՝ ամենաուշը 373 թուին, իսկ Վաղէս կայսրը մեռել է 379 թ., և Կ. Պօլսի ժողովը եղել է 381 թուին: Գոնէ մի դէպքի համար, ուր Ս. Ներսէս յանձն չի առնում արիոսական Վաղէսի մանկանն օրհնութեամբ բժշկել և դորա մահուան պատճառով աքսորուում է, կարող ենք ասել, որ յայտնի չփոթութիւն է Ս. Բարսեղին պատահած նոյնպիսի մի դէպքի հետ և այդտեղից եզրակացնել, որ նման պատմութիւններ ևս առնուած են Ս. Բարսեղի և ուրիշների մասին եղած վկայաբանութիւններից: Յայտնի է, որ Վաղէս կայսրը 372 թ. Արևելք ճանապարհորդելիս եղել է Կեսարիայում, և հաւանական է, որ այդ միջոցին Ս. Ներսէսը ևս այնտեղ գտնուած լինէր, որովհետև 372 թ. Կեսարիայում գումարուած մի ժողովի եպիսկոպոսների ցանկի մէջ յիշուում է նորա անունը: Գուցէ մի այդպիսի ժողովի յիշողութիւնն է, որ մեր պատմիչները չփոթել են Կ. Պօլսի մեծ ժողովի հետ, և այս ժամանակ Վաղէս կայսեր հետ ունեցած որևէ բանակցութիւն հիմք է ծառայել նորա՝ պատգամաւորութեան մասին պատմուած երկար գրոյցներին: Բայց որովհետև Արշակը

367 թ. գերի է տարուել, այդպիսի դէպք կարող էր տեղի ունեցած լինել միայն սորա որդի Պապի օրով:

Չնայած որ Արշակի թագաւորութեան ժամանակ ընկնում են միայն Ս. Ներսէսի կաթողիկոսութեան առաջին երեք տարիները՝ Փաւստոս տասնեակ տարիների պատմութիւն է տեղաւորել այդ շրջանում: Դորա պատճառն այն է երևի, որ Արշակի արկածալից թագաւորութիւնը ժողովրդական վէպերի նիւթ դարձաւ յետոյ: Իսկ եկեղեցական հեղինակներն այդ վէպերից զանազան միջնադէպեր վերցրել, կապել են իրենց առանձնապէս սիրելի ժամանակակից մեծ մարդու անուան հետ: Այդ միջնադէպերից աւելի մօտ է ճշմարտութեան և խիստ բնորոշ Հայր Մարգարէտի՝ Աշտիշատում Ս. Ներսէսին այցելելու պատմութիւնը, ուր նա չար նախանձ է ցոյց տալիս դէպի հայրապետի շրջապատող ճոխութիւնը և յետոյ արժանի պատիժը կրում: Հետաքրքրական է այստեղ այն արհամարհական հայեացքը, որ ժամանակի իշխաններն ունէին հոգևորականութեան վերայ, և կաթողիկոսական կալուածների յիշատակութիւնը, որից երևում է, թէ ինչպիսի մեծ նիւթական միջոցներ ունէին եկեղեցական իշխանաւորներն իրենց տրամադրութեան ներքոյ: Ամբողջ գաւառներ՝ Այրարատ, Դարանաղի, Եկեղեաց, Տարօն, Բցնունիք, Ծոփք և այլն, համարուում են միայն կաթողիկոսական կալուածքներ հարկաւ այն մտքով, որ նորանից որոշ հասոյթներ էին ստացուում, և կամ կաթողիկոսարանը նոցա մէջ ընդարձակ հողեր և գիւղեր ունէր իբրև սեպհականութիւն: Բուն վիպական նիւթ է և հաւանականօրէն արհեստական կերպով Ս. Ներսէսի կեանքի հետ կապուած Գնէլի սպանման և նորա կին Փառանձեմին Արշակ կնութեան առնելու պատմութիւնը: Քանի որ Պապը Փառանձեմի որդին է, իսկ նա արդէն հասակն առած կտրիճ մարդ էր, երբ Ներսէսը վախճանուեցաւ, նորա մայրը չէր կարող Արշակի հետ ամուսնացած լինել Ներսիսի կաթողիկոսութեան օրով, որով նա ամենավաղը 365 թուին ծնուած և

374 թուին վախճանուած պիտի լինէր: Հաւանականն այն է, որ Արշակ սկզբում ապօրինի կենակցութեան մէջ էր Փառանձեմի հետ և Պապի ծնուելուց յետոյ էլ այդպէս մնաց, մինչև որ այդ փառասէր կինը թագուհի լինելու ցանկութեամբ զարհուրելի միջոցի դիմեց և թունաւորեց Արշակի հարազատ կնոջը՝ Ողոմպիա թագուհուն, որ գլխաւոր պատճառը եղաւ երևի Արշակի և Ս. Ներսէսի մէջ ծագած գոտութեան, և դորանից յետոյ էր, որ վերջինս հեռացաւ արքունիքից, ըստ Փաւստոսի՝ մինչև Արշակի մահը քաշուած կեանք վարեց: Նորա այս անգամուայ միջամտութիւնն Արշակի ընտանեկան գործերում պատճառ է եղել երևի նորա անունը խառնելու Փառանձեմի ամբողջ վիպական պատմութեան մէջ: Բոլորովին ձգելու համար Ս. Ներսէսին հայրապետութիւնից՝ Արշակը նորա փոխարէն կամենում է ձեռնադրել տալ Չունակ անունով մէկին, բայց եպիսկոպոսները յանձն չեն առնում՝ բացի Աղձնեաց ու Կորգուաց եպիսկոպոսներից, որոնցից և նա եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն է ընդունում, բայց նորա իշխանութիւնը Փաւստոսի ասելով մնում է սահմանափակ, որովհետև մեծամասնութիւնը հաւատարիմ էր Ս. Ներսէսին: Սորա կողմնակիցների գլուխն էր երևի Խազ՝ Բագրեանդի և Արշարունեաց եպիսկոպոսը, որին Փաւստոս տեղապահ է անուանում հայրապետի բացակայութիւնների ժամանակ և մեծ գովասանքով է խօսում նորա սրբութեան և ղէպի թագաւորը ցոյց տուած համարձակութեան մասին: Գուցէ իրօք Ներսէսի կողմնակիցները նորան ճանաչում էին իբրև տեղապահ թէ՛ այս ժամանակամիջոցում և թէ՛ Արշակի մահից յետոյ, երբ Ս. Ներսէս հաւանականաբար երկար ժամանակ բացակայ մնաց Աթոռից: Չունակը վերջը ի՞նչ եղաւ՝ յայտնի չէ: Ս. Ներսէսի և Արշակի գոտութեան առիթ կարող էր եղած լինել նաև այն հանգամանքը, որ Արշակ իւր թագաւորութեան վերջին տարիներում Պարսից կողմն է հակուում: Յունլիանոս կայսրը պարսից ղէմ վարած պատերազմում կոպտու-

թեամբ և անարգանքով էր վերաբերուել ղէպի Արշակ, ուստի սպասած օգնութիւնը նորանից չէր ստացել և սպառնացել էր պատերազմից յետոյ պատժել նորան, բայց սպանուեց պատերազմում և նորա յաջորդը՝ Յովիանոս, 363 թ. պարսիկների հետ դաշն կապելով, յօժարուեց ձեռք քաշել Հայաստանից: Այդ ժամանակուանից ի վեր Արշակ աշխատում էր երևի հաճոյանալ Պարսից թագաւորին, և դորա հետեանքն է Փաւստոսի երկու անգամ յիշելը, թէ նա բարեկամութեան դաշն է կապել Շապուհի հետ, մինչև իսկ յունաց ղէմ պատերազմի ելել: Յամենայն դէպս Արշակի երկդիմի դիրքը և կայսեր օգնութիւնից զրկուելը շատ ծանր պիտի նստէր նորա թագաւորութեան: Բարեկամական յարաբերութիւնները պարսից հետ երկարատև լինել չէին կարող, սոքա պիտի աշխատէին 363 թուի դաշնադրութիւնից յետոյ անպատճառ տիրել Հայաստանին, և եթէ սկզբում յաջող էին Արշակի պատերազմները պարսից ղէմ, որ աներևակայելի չափազանցութիւններով ճոխացրած պատմում է Փաւստոս, դժբախտ վախճանն անխուսափելի էր այնուամենայնիւ: Բայց այն, որ պատերազմի մէջ կռուող ոյժերն անհաւասար էին, Շապուհի համար դիւրին էր հայոց նախարարներին Արշակի ղէմ գրգռել և նորա զօրութիւնը զանազան միջոցներով ջլատել: Յանուանէ յիշուում են Վահան Մամիկոնեան, Մեհրուծան Արծրունի և գրեթէ բոլոր սահմանապահ իշխանները՝ իբրև ապստամբ Արշակից և Պարսից թագաւորին նորա ղէմ դրդող: Նախարարներին թագաւորից հեռացնելու մի պատճառ մեր պատմիչները համարում են Արշակաւանի շինութիւնը, որն արագ կերպով բնակեցնելու և մեծացնելու համար Արշակ ազատ էր կացուցել այնտեղ ժողովուրդներին իրենց նախկին յանցանքների, պարտքի և դատերի պատասխանատուութիւնից և այդպիսով մեծ անկարգութիւններ և դժգոհութիւններ առաջ բերել ժողովրդի մէջ: Աւելի ճիշտն այն է թերևս, որ Արշակ ձգտում էր իւր երերուն գահն ամրացնել և Հայոց

Թագաւորի թուլութեան և հարեան զօրեղ պետութիւնների ձեռքին խաղալիք լինելու գլխաւոր պատճառը համարելով իւր երկրի բազմաթիւ կիսանկախ նախարարութիւնների մէջ բաժանուած լինելը՝ աշխատում էր մի զօրեղ կենդրոնական իշխանութիւն ստեղծել, բայց հայ նախարարները, միայն իրենց անձնական շահերի ետեւից ընկած և կարճատեսութեամբ, ինչպէս սովորական է այսպիսի դէպքերում, պատրաստ էին ամենաչնչին հաշիւներով թէ՛ միմեանց դէմ ելնելու և թէ՛ թագաւորին դաւաճանելու: Եւ երբ պատմիչը Արշակին դատապարտում է Կամսարականներին կոտորելու և ուրիշ նախարարների սպանութեան համար, իսկ նորա պապ Խոսրովին անմեղադիր է կացուցանում, որ Մանաւազեանց, Որդունեաց, Բզնունեաց նախարարութիւնները բնաջինջ էր անել տուել, անշուշտ, արդարութեան զգացումը չի խօսում նորա մէջ: Երկու թագաւորներն էլ երևի նոյն քաղաքականութեան էին հետևել, բայց Արշակ, թէպէտ աւելի մեծ ձիրքերով օժտուած, դժբախտ օրերի հանդիպեց և չկարողացաւ իւր հայրերի քաղաքականութիւնը գլուխ հանել: Քաղաքական այն պայմանների մէջ, որ նա էր գտնուում, զարմանալի չէ, եթէ ի վերջոյ իրեն բոլորովին առանձնացած և լքուած տեսաւ և ստիպուած եղաւ Շապուհին անձնատուր լինել 367 թուին, որի կողմից պատուով ընդունելուց յետոյ Անյուշ բերդն աքսորուեցաւ: Ըստ Փաւստոսի՝ Ներսէս Մեծ աշխատում էր այս անգամ ևս համաձայնեցնել նախարարներին, որ իրենց թագաւորին պաշտպանեն և օտար ձեռքը չտան երկիրը, բայց չէ աջողում:

Գ. Ս. Ներսէսի կաթողիկոսութիւնն Արշակի մահից յետոյ և մահը: Արշակի գերութիւնից յետոյ Հայաստանում մեծամեծ աղէտներ են տեղի ունենում: Փառանձեմ թագուհին Պապ արքայորդոյ հետ Արտագերս ամուր բերդն է ապաւինում և երկար ժամանակ արիաբար պաշտպանւում, յետոյ թագաժառանգին ուղարկում է, որ յունաց կողմից օգնութիւն

գտնէ, և սպասում է: Այդ ժամանակ օտար մի պատմիչի ասելով Շապուհի կողմից Հայոց աշխարհի վերակացուներ էին կարգուած Արտաւան և Գղակ, որոնք թագուհու կողմն են անցնում, և երբ Պապ օգնութիւն է գտնում յունաց կողմից և Հայաստան է մտնում, գնում, նիզակակից են լինում նորան, բայց սա, քիչ ժամանակ յետոյ նոցա դէմ եղած ամբաստանութեանց հաւատալով, դաւադրութեամբ սպանել է տալիս նոցա: Այս Արտաւանն ու Գղակը մի քանի գծերով հեռաւոր նմանութիւն ունին Փաւստոսի յիշած Վարդան Մամիկոնեանի ու Դղակ մարդպետի հետ, և եթէ դոքա նոյն անձինք են եղել, երևում է դորանից, թէ որչափ շփոթ են մեր տեղեկութիւնները ժամանակի անցքերի մասին՝ չնայելով, որ երկու արժանահաւատ պատմիչներ նկարագրում են այն: Մինչ այս Փառանձեմ թագուհին զուր տեղը իւր որդուց մօտ տասն և երեք ամիս օգնութիւն սպասելուց յետոյ ստիպուած է լինում անձնատուր լինել պարսից, գերի է տարւում Պարսկաստան և անպատուած մահով սպանւում: Հայաստանի գլխաւոր քաղաքները և շատ բերդեր քարուքանդ են լինում, գանձերը կողոպտւում, և բազմաթիւ ժողովուրդ, որի մէջ նաև հրէաներ, գերի տարւում: Այդ գերիներից մէկն էր Արտաշատի Զուխթ երէցը, որ իւր հաւատը չուրանալուն համար նահատակւում է Շապուհի հրամանով:

Սակայն Վաղէս կայսրը վերջապէս Տերենտիոս զօրավարին Ադէ Կոմսի առաջնորդութեամբ զօրք է տալիս Պապին օգնութեան, որ գնայ, տիրէ իւր երկրին: Ըստ Փաւստոսի՝ Հայոց սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնեան՝ Արշակի նշանաւոր զօրավար Վասակի որդին, հայ առաջապահ գնդով կանխում, երկիրը մաքրում է պարսիկներից, բերդերը գրաւում, պարսից շինած կրակատունները կործանում, այնպէս որ Պապ անարգել գալիս է, իւր գահի վերայ հաստատուում: Այնուհետև հայոց հետ ունեցած երեք նշանաւոր ճակատամարտերի մէջ ևս Մուշեղ մեծամեծ քաջութիւններ է անում: Պարսիկ-

ներն ստիպուած են լինում բոլորովին ազատ թողնել Հայաստանը: Պարսից պատմութիւնից էլ յայտնի է, որ 370 թուին Պարսից թագաւորը իւր զօրքը յետ է կանչել Հայաստանից: Այդ լինում է, անշուշտ, Փաւստոսի յիշած պատերազմներից և ճակատամարտից յետոյ:

Պապ արդէն իւր երկրում ոտ դրած օրից հետամուտ էր եղել Ս. Ներսիսին գտնելու և դիմելով նրան՝ խնդրել էր հայր և հովուապետ լինել դարձեալ ջլատուած հօտին, և նա ամեն կերպ գործակից էր երկրի մէջ կարգ ու խաղաղութիւն վերականգնելու: Իսկ Զիրաւի փառաւոր ճակատամարտի միջոցին նա, Մովսէս մարգարէի նման Նպատ լեռան վերայ բազուկները տարածած, ըստ պատմիչի՝ աղօթում էր և այդպէս իւր քաջութիւններով գլխաւոր օժանդակողը դարձաւ յաղթութեան: Սակայն նորա համաձայնութիւնը Պապի հետ երկար չի տևում: Փաւստոս ամենագոյնի գոյներով է նկարագրում Պապի վարած անբարոյական կեանքը, բայց այդ բոլորովին համաձայն չէ ժամանակակից Ամմիանոս պատմիչի տուած աւելի հաւաստի նկարագրին, ուր Պապը իւր հօր անզուսպ ոգու կտրիճ ժառանգ է ներկայանում և մի տաղանդաւոր իշխան, որ կարճ ժամանակամիջոցում կարողացաւ քայքայուած պետութիւնը ոտքի կանգնեցնել: Վստահելի չէ նաև Փաւստոսի մեղադրանքը, թէ Ս. Ներսիսի մահուան պատճառը Պապն է եղել, որը չէ կարողացել տանել նորա յանդիմանութիւնները և նենգութեամբ ընթրիքի կանչելով՝ թունաւորում է նորան: Ս. Ներսէսի յանկարծական մահը նորա կենդանութեամբ և մանաւանդ մահից յետոյ Պապի բռնած խոտորնակ ընթացքը յառաջ են բերել այդ կասկածը հոգևորականութեան մէջ: Երբ նա մեծ հանդիսով թաղուած է ժառանգական Թիւր աւանում, ինքը՝ Պապը, ասած է, մասնակցում էր հանդիսին և ամեն յարգանք ցոյց տալիս: Հարկ չկայ ընդունելու, որ վերջինս իւր չարագործութիւնը ծածկելու համար էր այդպէս վարուում:

Ե. Պապի ընթացքը Ս. Ներսիսի մահից յետոյ, նորան յաջորդող կաթողիկոսները: Հայրապետի մահից յետոյ անմիջապէս Պապ ձեռնարկեց, յիրաւի, յեղաշրջել նորա հաստատած կարգերը: Նոր կաթողիկոս ընտրուած է Աղբիւնոսի տնից Յուսիկ Բ, որին կրկին խորենացին և իւր հետևողները չեն յիշում, և որովհետև նա այլևս Կեսարիա չէ ուղարկուած ձեռնադրուելու, Փաւստոսի պատմելով իբրև թէ Կեսարիոյ մետրոպօլիտը, որ այն ժամանակ Ս. Բարսեղն էր, զայրանում է, ժողով է գումարում Կեսարիայում և անվաւեր ճանաչում Յուսիկի կաթողիկոսութիւնը, արգելում Հայոց կաթողիկոսներին եպիսկոպոս ձեռնադրել, հարկադրում այսպիսով, որ Հայոց Եկեղեցու համար պէտք եղած եպիսկոպոսները գան ու Կեսարիայում ձեռնադրութիւն ընդունեն: Բայց զարմանալին այն է, ինչպէս ակնարկեցինք, որ ինքը՝ Ս. Բարսեղ, այսպիսի մի կարևոր կարգադրութեան մասին ոչ մի յիշատակութիւն չի թողել իւր գրուածների մէջ: Թող որ եթէ լինէր իսկ այդպիսի կարգադրութիւն, Պապի նման մի թագաւոր և Հայոց Եկեղեցու նման մի ինքնուրոյն հաստատութիւն ոչ մի դէպքում անկասկած չէին համակերպի նորան, և մենք ո՛չ Փաւստոսի և ո՛չ յետագայ շրջանի՝ Ս. Ներսէսի ժառանգ Մեծ Սահակի պատմութեան մէջ ոչ մի պատմական հետք չենք գտնում, որ այսպիսի մի կարգադրութիւն երբևիցէ գործադրուած լինէր: Բայց Ս. Բարսեղի նամակների մէջ յիշուած է մի ուրիշ վէճ, որ տեղի է ունեցել ինչ-որ Փաւստոս եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան պատճառով: Սա Պապի յանձնարարականով Ս. Բարսեղի մօտ էր գնացել ձեռնադրուելու, բայց նա յանձն չէ առնում ինչ-ինչ մութ պատճառներով նորան ձեռնադրել, ուստի Փաւստոս գնում, ձեռնադրուած է Տիանայի եպիսկոպոսից և դորանով Ս. Բարսեղի անզօր դժգոհութիւնը յառաջ բերում: Ամենայն հաւանականութեամբ այստեղ խօսքը Յունաց սահմաններում գտնուած մի թեմի մասին է, որ ենթարկուած է եղել Կեսարիայի մետրոպօլիտի

իրաւասութեան, բայց այնքան անորոշ կերպով, որ հարեան վիճակի մետրոպօլիտը կարող էր իւր սահմանի մէջ համարել, իսկ Պապ նոցա դիմել էր այն պատճառով, որ այդ թեմը Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս էր: Գուցէ և այս դէպքը հիմք է ծառայել այդ տարօրինակ աւանդութեան, թէ Ս. Ներսէսից յետոյ բոլոր հայ եպիսկոպոսները Կեսարիայում են ձեռնադրութիւն ընդունել: Յամենայն դէպս այս և նման պատմութիւնները, որոնցով Փաւստոս աշխատում է սերտ կապ ցոյց տալ Հայոց հայրապետութեան և Կեսարիոյ Աթոռի մէջ, ակնյայտնի արդիւնք են ինչ-որ միտումաւոր ձգտումների, և նոցա բացատրութիւնը պիտի որոնել աւելի այն առանձնա-յատուկ պայմանների մէջ, որոնք յառաջ եկան մեր Եկեղեցում Ս. Սահակից յետոյ Ե դարի կէսերին՝ Փաւստոսի գրքի խմբագրութեան ժամանակ:

Յուսիկից յետոյ նոյն կարգով յաջորդում են իրար երեք կաթողիկոսներ՝ Զաւէն, Շահակ և Ասպուրակէս՝ հաւանականաբար երեքը ևս Աղբիանոսի տնից, թէպէտ Շահակը Կորճեայ է անուանուում գուցէ նորա համար, որ նախքան կաթողիկոսութիւնը Կորճէից եպիսկոպոս է եղել: Փաւստոս բացառաբար յիշում է սոցա կաթողիկոսութեան տարիները: Զաւէնի համար՝ 3, իսկ Շահակի համար՝ երկու տարի, և որովհետև Ասպուրակէսի համար էլ ասում է, թէ իշխանութիւն էր վարում Խոսրովի օրով, ուստի կաթողիկոս եղած պիտի լինի առնուազն մինչև 390 թիւը: Այդ շրջանը եկեղեցու համար Ներսիսի կաթողիկոսութեան հետ համեմատելով՝ Փաւստոս նկարագրում է իբրև յետադիմութեան շրջան: Թէպէտ վերջին ժամանակներս մեր պատմութեամբ հետաքրքրուող եւրոպացի գիտունները Պապի առաջին իսկ քայլը, Յուսիկ Երկրորդի կաթողիկոս նստելն առանց Կեսարիա գնալու համարում են դարագլուխ մեր Եկեղեցւոյ պատմութեան համար և սկիզբ մեր Եկեղեցական ինքնուրոյնութեան, բայց այդպէս կլինէր, եթէ իրօք ապացուցուէր,

որ մինչև այդ ժամանակ մեր Եկեղեցին ենթարկուած էր Կեսարիոյ Աթոռին, մինչդեռ պիտի կրկնենք՝ ո՛չ Փաւստոսն է այդ ասում և ո՛չ մեր ազգային կամ արտաքին պատմութեան մէջ որևէ արժէքաւոր փաստ կարելի է գտնել՝ այդ ենթադրութեան վերայ պնդելու համար: Ստոյգն այն է միայն, որ Պապ Ս. Ներսիսի մահից յետոյ աշխատել է ըստ երևոյթին կտրել ամեն յարաբերութիւն յոյների հետ և իւր ժողովրդին ազատել յունական եկեղեցական այնպիսի ազդեցութիւնից, որ մեղկացնող և օտարացնող էր համարուում, փոխարէնը ոյժ տալ ազգային ոգուն և ազգային սովորութիւններին: Ինչպէս յիշեցինք, նա աշխատում է Ներսիսի հաստատած բարեկարգութիւնները վերացնել, վանքերն աւերել, վանականներին ու կոյսերին ցրել, բարեգործական հաստատութիւնները քանդել է տալիս, հոգևորականութեան ոյժը ջլատելու համար փակում է նորա եկամուտների աղբիւրը, պտուղ ու տասանորդ տալն արգելում է, Տրդատի նշանակած 7 մաս հողից 5-ը խլում է և միայն 2-ը թողնում, վերականգնում է մի քանի հեթանոսական սովորութիւններ, ինչպէս մեռելնե-րի վերայ կոծ անելը և այլն: Հաւանականաբար նորա մահից յետոյ հալածանքը հոգևորականութեան դէմ չի շարունակուում այլևս, բայց Փաւստոսի վկայութեամբ Զաւէնն ու իւր յաջորդներն աշխարհական հակումն ունեցող անձինք էին, մինչև իսկ հոգևորական տարազի ձևը փոխել, կարճ հագուստներ էին հագնում՝ երևի դարձեալ Ս. Ներսիսի մտցրած յունական կրօնաւորական սքէմի փոխարէն վերանորոգելով հնում հայերի մէջ եղած, գուցէ և հեթանոս հոգևորականներից մնացած տարազը: Սոցանից գոնէ առաջինը իւր կենցաղաւարութեամբ ևս հոգևորականին անարժան դիրք էր բռնել: Իսկ այն ամէն տարօրինակութիւնները, որ Փաւստոս պատմում է Փառէն կաթողիկոսի որդի Յովհաննէս եպիսկոպոսի՝ իբրև մի պալատական խեղկատակի և իւր կոչումն ու եպիսկոպոսական աստիճանն անտանելի կերպով ի չար

գործ դնող հոգևորականի մասին, ցոյց է տալիս, թէ ինչպիսի ծանր զեղծումներ էին տեղի ունենում այս խառը ժամանակներում: Սակայն միևնոյն ժամանակ Գինթ վանահօր ու նորահեռուները առաքինութեանց մասին պատմածներն ապացույց են, որ Ներսիսի բարենորոգութեան հետքերն էլ բոլորովին չընջուեցան, և մի աւելի բարեբաստիկ ժամանակ պէտք էր, որ նոքա վերակենդանանանային և ընդարձակութիւն ստանային:

Մինչ այս Պապը սպանւում է յոյների դաւաճանութեամբ 374 թուին: Նորանից յետոյ առժամանակ թագաւոր է լինում Վարազդատ անունով մի Արշակունի, որին Մանուէլ Մամիկոնեանը հալածում է Հայաստանից հաւանականաբար 376 թ., երբ ըստ օտար վկայութեանց՝ յոյներն իրենց զօրքերը բոլորովին հեռացնում են Հայաստանից: Ապա նա իշխում է Հայաստանի վերայ, ըստ Փաւստոսի, 7 տարի, որին համաձայն են նաև արտաքին վկայութիւնները: Նա հանդիսանում է խնամակալ Պապի Արշակ ու Վաղարշակ որդւոց, որոնցից առաջինին ամուսնացնում է իւր դստեր հետ և պարսից օգնութեամբ թագ դնում նորա գլուխը, պատուով պահում է Պապի կնոջ՝ Զարմանդուխտ թագուհուն, երբ պարսից կողմից դաւադրութիւն է լինում իւր դէմ, նոցա զօրքերին էլ դուրս է քշում Հայաստանից և իւր զօրեղ ու խոհեմ կառավարութեամբ այնպիսի անկախութիւն և անդորրութիւն տալիս երկրին, որպիսին վաղուց տեսնուած չէր: Մանուէլը պէտք է վախճանած լինի 383 թուին, որից յետոյ Արշակն անկախ թագաւոր եղած մինչև 390 թիւը (Վաղարշակի վախճանի մասին ոչինչ յայտնի չէ), երբ պարսից ու յունաց մէջ համաձայնութիւն է յառաջ գալիս՝ Հայոց երկիրը միմեանց մէջ բաժանելու: Արշակն անցնում է յունաց կողմը, իսկ երկրի մեծագոյն մասը մնում է պարսից ձեռքում, որոնք առանձին թագաւոր են նշանակում Խոսրով անունով մի Արշակունի արքայազնի:

Շ Ր Զ Ա Ն Գ

ՀԱՅՈՅ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԲԱՐԳԱԲԱՃՈՒՄԸ ԳՐԵՐԻ ԳԻՏԻ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ԵՒ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՄԷՋ

ԳԼՈՒԽ Է

Ս. ՍԱՀԱԿ ԵՒ Ս. ՄԵՍՐՈՊ, ՆՈՅԱ ՎԵՐԱՆՈՐՈՎՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԴՊՐՈՅԸ

Ա. Տայոց նշանագրերի գիւպը: Հայերէն գիրը հնարողի՝ Ս. Մեսրոպի կամ (որ աւելի հին ու վաւերական անունն է) Ս. Մաշթոցի վարուց պատմիչը՝ Կորիւն, իւր գրքի վերջում մի քանի կարևոր թուեր է ընծայում, որոնք որոշում են Ս. Մեսրոպի գործունէութեան կարևոր կէտերը և միջոց են տալիս ժամանակակից դէպքերը մօտաւոր ճշտութեամբ դասաւորելու: Դժբախտաբար Ս. Սահակի կաթողիկոսութեան տարին անյայտ է մնում: Սակայն քանի որ, ինչպէս տեսանք, Ասպուրակէս իշխանութիւն էր վարում դեռ Խոսրովի օրով, Ս. Սահակ, որ նորա անմիջական յաջորդն էր, պէտք է իւր հայրերի Աթոռը բարձրացած լինի 390 թուից յետոյ և հաւանականաբար ոչ ուշ, քան 395 թուականը: Իսկ այս շրջանի ամենակարևոր դէպքը՝ գրերի գիւտը, ըստ Կորիւնի, տեղի է ունեցել Յազկերտի թագաւորութեան Ը տարին և Ս. Մեսրոպի վախճանից 35 տարի առաջ, ուրեմն միջին հաշուով 405 թուին:

Թէ՛ Կորիւնի և Թէ՛ Ղազար Փարպեցու պատմութեան մէջ Ս. Սահակն առաջին անգամ հանդէս է գալիս գրերի գիւտի առթիւ: Ամենից վստահելի և նախնական պատմիչն է Կորիւն, որ այսպէս է առաջ բերում գրերի գիւտի պատմութիւնը: Ս. Մաշթոց, «ի Տարօնական գաւառէ ի Հացեկաց գեղջէ, որդի առն երանելոյ Վարդան կոչեցելոյ», մանուկ հասակից յունարէն լեզու էր սովորել և կրթութիւն ստացել, ապա արքունական դիւանում պաշտօնեայ եղել (ըստ Փարպեցու՝ Հայոց Խոսրով Թագաւորի օրով): Յետոյ նա թողնում է պաշտօնը, կրօնաւորական կեանք յանձն առնում և ուրիշ ընկերներ ժողովելով՝ անցնում է Գողթն գաւառը՝ քարոզելու: Կորիւնի մի փոքր-ինչ մութ յիշատակութեան համաձայն՝ այդ պէտք է եղած լինի 395 թուին:

Գողթն գաւառում հեթանոսական մնացորդներ շատ կային: Ս. Մաշթոց Շաբաթ իշխանի օգնութեամբ յաջողում է Աւետարանի քարոզութիւնը հաստատուն հիմունքների վերայ դնել, հեթանոսական պաշտամունքն արմատախիլ անել և այդ պաշտամունքին հաւատարիմ մնացած քուրմերին հալածել դէպի Մարաց կողմերը: Այս քարոզութեան միջոցին նա առաջին անգամ զգում է հայերէն գրերի պակասութեան մեծ կարիքը, գալիս է Սահակ կաթողիկոսի մօտ մի ելք գտնելու, որ նոյնպէս իւր սրտին շատ մօտ է ընդունում այդ խնդիրը և դիմում Վռամշապուհ Թագաւորի օգնութեան: Վերջինս, լսած լինելով, որ Ասորի Դանիէլ եպիսկոպոսի մօտ հայոց նշանագրեր կան, Վահրիճ անունով մէկին արքայական հրովարտակով ուղարկում է, որ Հաբէլ երէցի միջնորդութեամբ այդ գրերն առնում, նորանից բերում է (403 թուին):

Ս. Մաշթոց այնուհետև մանուկներ է ժողովում, մօտ երկու տարի աշխատում է այդ գրերով վարժեցնել և հայերէն դպրութեան սկիզբ դնել, բայց հետզհետէ համոզուում է, որ նոքա բաւական չեն հայերէն լեզուի նրբութիւններն արտայայտելու համար: Պատճառն այն էր երևի, որ այդ գրերը

փոխ էին առած սեմական ազգերից, որոնք ձայնաւորներ չեն ճանաչում և միայն 22 բաղաձայն տառ գործածելով՝ զուրկ են մեր մի շարք նմանահնչիւն տառերից: Ապա Ս. Մաշթոց, հետը մի քանի աշակերտ առնելով, Միջագետք է գնում՝ նախ երեսիս և յետոյ Ամիդ քաղաքները՝ գիտուն մարդկանցից իւր առաջադրած խնդրի համար խորհուրդ հարցնելու: Վերջը պատրաստուում է Սամոսատ գնալու: Այդ ժամանակ նորա հանապազորդ աղօթքները կատարումն են ընդունում, և մի երկնատուր հրաշքով ընբռնում է, թէ ինչպէս պիտի լինին հայերէն գրերը: Ապա Սամոսատ է գնում և Հռոփանոս անունով յունարէն գրութեան վարժ մի անձի օգնութեամբ ձևակերպում է հայերէն գրերը և անմիջապէս սկսում է փորձի համար գործ դնել իւր Յովհան Եկեղեցացի և Յովսէփ Պաղնացի աշակերտների օգնութեամբ Աստուածաշունչի թարգմանութեան վերայ՝ սկսելով Առակաց գրքից, որի առաջին բառերը՝ «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ», գեղեցիկ կերպով բնորոշում են գրի գործածութեան նպատակը: Փորձը յաջողութեամբ է պսակուում: Յետոյ դառնում է Ս. Սահակի և Թագաւորի մօտ, որոնց կողմից ընդունւում է մեծ հանդիսով և ուրախութեամբ:

Բ. Ս. Մեսրոպ Մաշթոցի լուսաւորիչ գործունէութիւնը Նայասպանում և հարևան երկրներում: Ըստ Փարպեցու՝ Ս. Սահակ մեծապէս նպաստել է հայերէն այբուբենը կարգաւորելու «Ըստ անսայթաքութեան յունին»՝ մեծ գիտութեան տէր լինելով, հմուտ մանաւանդ ժամանակակից երաժշտական և հռետորական արուեստին և փիլիսոփայութեան: Նորա հովանաւորութեամբ և եռանդուն մասնակցութեամբ երկրի ամեն կողմերում դպրոցներ են բաց անում, նաև իշխանական տներից շատ մանուկների կրթում, որոնց թուում յիշուում են յանուանէ Մամիկոնեանք և յատկապէս Աւարայրի հերոսը՝ Ս. Վարդան: Իսկ Ս. Մաշթոց, աւետարանական առաքելութեան հետ միացնելով գիր և ուսում տարա-

ծելու ջանքը, առժամանակ գործում է Մարաց խուժադուժ կողմերում, ապա իւր Տիրայր Խորձենացի և Մուշէ Տարօնացի աշակերտների հետ գնում է քարոզելու «ի սփիւռս հեթանոսաց» և մտնում է նախ իւր առաջին առաքելութեան վայրը՝ Գողթն, ուր ինչպէս Շաբաթ իշխանը, այնպէս և նորա որդի Գիտը մեծապէս նպաստում են նորան՝ իւր առաքելական գործունէութիւնն առաջ տանելու և նոր ուսման համար դպրոցներ հաստատելու: Այնտեղից Սիւնեաց երկիրն է անցնում, ուր կրկին տեղւոյն Վաղինակ և ապա Վասակ իշխանների օգնութեամբ շատ արդիւնաւոր գործունէութիւն է ցոյց տալիս, Անանիա անուկով մէկին վերահսկող է կարգում և անցնում Վրաստան: Առանձին ուշադրութեան արժանի է, որ Կորիւն այս առթիւ մեծ գովասանքով է խօսում տարիներ յետոյ Վարդանանց պատերազմներում այնչափ տխուր հռչակ ստացած Վասակ մարզպանի մասին՝ նորան «քաջ», «խորհրդական և հանճարեղ» անուանելով:

Վրաց համար ևս Ս. Մաշթոց նշանագրեր է յօրինում և, ներկայանալով Բակուր թագաւորին և Մովսէս եպիսկոպոսին, առաջարկում է գործ դնել այդ նշանագրերը: Ջաղայ անուկով մի ուսումնական անձի ձեռքով վրացերէն թարգմանութիւններ է անել տալիս և դպրոցներ բանում, ապա մի շարք աշակերտներ թողնելով, որոնց մէջ նշանաւոր էին նոյն ինքը Կորիւն՝ նորա կենսագրութեան պատմիչը, և Սամուէլ եպիսկոպոսը, վերադառնում է կաթողիկոսի մօտ:

Այստեղ նորա հետ մտածում են հայերէն դպրութիւն տարածել նաև յունաց բաժնի հայերի մէջ: Ս. Մաշթոց անցնում է Յունաց կողմը, ուր կառավարիչ էր Անատոլիոս անուկով մի իշխան: Սա Թէոդոս Բ կայսրին իմաց է տալիս Ս. Մաշթոցի ձեռնարկութեան մասին, որ ի նշան իւր հաճութեան՝ շնորհում է նորան Ակուսիտ կոչումը: Ս. Մաշթոց այնուհետև Մելիտինէ է գնում, ուր աշակերտներ է թողնում՝ երևի յունարէն դպրութիւն ուսանելու համար, որոնց գլխաւորն էր յայտնի

Ղևոնդը, և հետն ունենալով Դերջանի Գինթ եպիսկոպոսին՝ անցնում, գնում է Կ. Պօլիս, ներկայանում անձամբ կայսրին և Ատտիկոս պատրիարքին, պատիւ ու մեծարանք ընդունում, ապա թղթեր առնելով, որ իրեն անարգել թոյլ տրուի հայերի մէջ դպրոցներ բանալու, նոր գրերը գործ դնելու և հեթանոսութեան մնացորդներն արմատախիլ անելու, վերադառնում է Հայաստան: Յունաց բաժնում եղած ժամանակ նա գործ է ունենում բարբարիանոս կոչուած աղանդի հետ, որ Խորենացին բորբորիտոն է անուանում, և դժուար է որոշել, թէ մեզ յայտնի քրիստոնէական աղանդներից որի մասին է խօսքը: Բորբորիտոն անուկով աղանդաւորներ յայտնի են ընդհանուր եկեղեցու Դ-Ն դարու պատմութիւնից, որոնց ծագումն ու բնաւորութիւնը մութ են, և դժուար թէ սոցա մասին լինի Կորիւնի յիշատակութիւնը, այլ աւելի հաւանական է, որ նորա յիշած աղանդը սերտ առնչութիւն ունենայ այն մծղնէութեան հետ, որով, ինչպէս կտեսնենք, ստիպուած էին զբաղուել արդէն Ս. Մաշթոցի անմիջական աշակերտները, և որ կարևոր դեր խաղաց մեր Եկեղեցու պատմութեան մէջ: Ս. Մաշթոց փորձում է նախ քարոզութեամբ այս աղանդաւորներին ճշմարիտ ճանապարհի վերայ բերել և երբ չի յաջողում, աքսորել ու հալածել է տալիս երկրից:

Այս ժամանակ նորա մօտ է գալիս Աղուանից երկրից Բենիամին անուկով մէկը, որի օգնութեամբ նշանագրեր է յօրինում նաև Աղուանից համար, ապա իւր Ենովք և Դանան աշակերտներին Յունաց բաժնում թողնելով՝ ինքը գալիս է կրկին Վաղարշապատ: Այստեղ արդէն Հայոց թագաւորն էր Արտաշէս՝ Վռամշապուհի որդին: Ուրեմն 20 տարուց աւելի էր տևել գրերի գիւտից յետոյ Ս. Մաշթոցի վերոյիշեալ կրթական-առաքելական գործունէութիւնը: Նա անցնում է այնուհետև Աղուանք՝ Բենիամինի ձեռքով սկսած գործը շարունակելու, այնտեղ ևս դպրոցներ է բաց անում և Երեմիա եպիսկոպոսի միջոցաւ թարգմանութիւններ է անել տալիս: Նման

աշխատութիւն գործ է դնում Բաղասական կողմերում Մուշեղ եպիսկոպոսի օժանդակութեամբ և իւր աշակերտներից մի քանիսին Յովնաթան անուն պալատական երէցի առաջնորդութեամբ թողնելով՝ անցնում է Գարդմանից ձորը, մեծարանք և օժանդակութիւն է գտնում Խուրս իշխանի կողմից և իւր գործունէութիւնն այստեղ ևս շարունակում: Այցելում է ապա կրկին Վրաստան և Տաշրաց Աշուշայ իշխանի հրաւերով նորա մօտ գալիս, այնտեղ իւր առաքելական գործն առաջ տանում: Յետոյ վերադառնում է Ս. Սահակի մօտ:

Գ. Նայասրանի քաղաքական դրութիւնը Ս. Սահակի և Ս. Մաշթոցի օրով: Հայաստանի երկու մասին բաժանումը 390 թուին* պէտք է նորա քաղաքական անկախութեան վախճանը և հայոց-պարթևական թագաւորութեան իսկական անկումը համարել: Արշակ թագաւորը Յունաց բաժինն անցնելուց յետոյ հաւանականաբար ոչ մի քաղաքական դեր չխաղաց այլևս ու անուամբ միայն թագաւոր էր. գուցէ նոյնիսկ նորա կենդանութեամբ արդէն յոյն կուսակալ կարգուեցաւ այստեղ, և այդ բաժինը կառավարուեցաւ այնուհետև միշտ կուսակալներով՝ իբրև կայսերութեան նահանգներից մէկը: Իսկ Պարսից բաժնում հաստատուելուած Խոսրով թագաւորն ու իւր յաջորդները կուսակալից աւելի իշխանութիւն չունէին, Պարսից թագաւորի հլու հպատակներն էին, և միայն Վուամշապուհ կարողացել է իւր խոհեմութեամբ հանգիստ ու պատուաւոր իշխանութիւն վարել, իսկ գիւտի և տարածման գործում իւր ցոյց տուած աջակցութեամբ մեր պատմութեան մէջ կարևոր տեղ գրաւել:

Յիրաւի, Խորենացին ինչ-որ պատմութիւններ է անում իբր Խոսրով ու Արշակ թագաւորների մէջ տեղի ունեցած թշնամական յարաբերութիւնների, պատերազմների, հայ նախարարաց շարժումների մասին, մինչև իսկ Վուամշապուհ-

հին թագաւոր եղած է ցոյց տալիս երկու բաժինների վերայ ևս ու այդպիսով Հայաստանի քաղաքական միութիւնը մի տեսակ վերականգնած, սակայն նորա պատմածները հնարաւոր բաներ չեն և պատմական հիմունքներից զուրկ լինելով՝ ամբողջապէս մտացածին պիտի համարուին: Նոյնը պէտք է ասել նաև նորա յետին մտքերով յերիւրած այն պատմութիւնների մասին, որոնցով նկարագրում է Ս. Սահակի միջամտութիւնը քաղաքական գործերի մէջ: Այս դէպքում նա չի քաշուում ոչ պատուաբեր դեր տալու այն Մեծ Սահակին, որին ուրիշ անգամ ըստ արժանւոյն գովաբանելու համար խօսք չի գտնում: Ս. Հայրապետը մէկ հանդէս է գալիս իւր փեսայ Համազասպին սպարապետ դարձնելու, մէկ իւր թոռ Վարդանի համար ստրատելատութեան պատիւ ձեռք բերելու նպատակով, և ամեն անգամ որևէ ընտանեկան հոգսով, խոր մտածմունքների մէջ՝ առաջին տեղը տալով իւր մերձակորդների շահը պաշտպանելուն: Անկասկած Ս. Սահակ ո՛չ ընդունակ է եղել և ո՛չ կարիք է ունեցել այդպիսի դեր կատարելու, այլ այստեղ պարզ կերպով աչքի է ընկնում Խորենացու պատմութեան գլխաւոր միտումը՝ ցոյց տալ, թէ իբր Մամիկոնեանք մինչև Ե դարի սկզբները մի աննշան նախարարական տոհմ են եղել և միայն Ս. Սահակի շնորհիւ նախարարութեանց շարքում հինգերորդ տեղն ստացել ու սպարապետութեան իշխանութիւն ձեռք բերել՝ խլելով կարծես այդ իշխանութիւնը Բագրատունիներից: Մինչդեռ ստոյգ պատմական իրողութիւնն այն է, որ Մամիկոնեանք ժառանգական սպարապետ էին արդէն Տրդատ Մեծի օրով և նոյնը մնացին նորա յաջորդների ժամանակ, որ ինչպէս Ե, Զ և Է դարերում, այնպէս և Դ դարում նոքա առաջնակարգ դիրք ունէին, հայրենիքի համար կռուող հերոսների մի ամենափառահեղ շարք են տուել, և, օրինակ, մի Մանուէլ Մամիկոնեան աւելի ընդարձակ և զօրեղ իշխանութիւն է գործ դրել, քան հայ-պարթև թագաւորներից շատերը: Ընդհակառակը,

* Իրականում Նայասրանի առաջին բաժանումը րեղի է ունեցել 387 թվականին (ծնթ. խմբ.):

Բագրատունիք պատմութեան ասպարիզի վերայ կարևոր դերերում երևում են Ե դարի վերջերից սկսած միայն, է դարի սկզբից դառնում են Մամիկոնեանց զօրեղ մրցակիցները և հետզհետէ յաջողում դուրս մղել նոցա ասպարիզից ոչ շատ պատուաւոր միջոցներով, որոնց մէջ աննշան տեղ չի բռնում անցեալ պատմութիւնը կեղծել տալը: Ս. Սահակի ժամանակակից դէպքերի համար միակ արժանահաւատ աղբիւրն է Կորիւն, որի պատմածներն զգուշութեամբ լրացնել կարելի է միայն Ղազար Փարպեցու և արտաքին պատմութիւնից: Փարպեցին իւր պատմութիւնն սկսում է այնտեղից, ուր վերջացրել է Փաւստոս, և եկեղեցական խնդիրներում Կորիւնին հետևելով՝ ըստ քաղաքականին աւելացնում է այնչափ, որչափ յայտնի էր մի սերունդ անցնելուց յետոյ՝ իւր ժամանակայսպիսով, աւելորդ տեղ նիւթ չի թողնում այլևս Խորենացու և յետագայ պատմիչների համար:

Խոսքով թագաւորը, ըստ Փարպեցու, հայ նախարարների բանասարկութեանց շնորհիւ գահից ձգուեցաւ և աքսոր ուղարկուեցաւ, ապա նոյն նախարարների խնդրանք Պարսից թագաւորը նորա տեղ թագաւոր հաստատեց նորա եղբայր Վռամշապուհին: Կորիւնի վկայութեանց վերայ հիմնուելով՝ Վռամշապուհի թագաւորութիւնը պէտք է դնել 399 թուին. ուրմեն Խոսրովի գահից զրկուելը ևս նոյն կամ նախորդ թուականին տեղի ունեցաւ հաւանականաբար: Իսկ Վռամշապուհ վախճանած պէտք է լինի 414 կամ 415 թ., որովհետև նորա մահից յետոյ Խոսրով աքսորից վերադառնում է և կրկին անգամ 8 ամիս թագաւորելով Հայաստանում՝ վախճանում է, ապա Յագկերտ Ա 416 թ. թագաւոր է նստեցնում իւր որդի Շապուհին: Սա, լսելով իւր հօր ծանր հիւանդութիւնը, 420 թ. թողնում է Հայաստանի գահը և շտապում Պարսկաստան՝ հօրը յաջորդելու համար, բայց նպատակին չհասած՝ սպանուում է: Դորանից յետոյ Պարսից բաժնի Հայաստանը երկու տարուայ չափ մնում է գրեթէ անիշխան և

շատ խառնակ վիճակի մէջ: Ինչպէս երևում է, հայերը, օգտուելով այն հանգամանքից, որ Պարսկաստանում միաժամանակ թէ՛ ներքին կռիւներ էին յառաջ եկել գահի համար և թէ՛ արտաքին պատերազմ յունաց դէմ, մտածում էին պարսից լուծը թօթափել և անկախութիւն հաստատել, բայց նախարարների անհամաձայնութեան պատճառով ոչինչ գլուխ չեկաւ, և սոքա երկիրը խաղաղացնելու համար Պարսից թագաւորին դիմեցին և թագաւոր խնդրեցին: Վռամ Դ խոհեմութիւն համարեց նոցա դարձեալ մի հայազգի թագաւոր տալ՝ յանձին Վռամշապուհի որդի Արտաշէսի (422 թ.):

Սակայն Արտաշէս, փչացած վարքի տէր մի ապիկար պատանի լինելով, շատ շուտ զգուեցրեց ամենքին իւր շուայտ կեանքով: Նախարարները Ս. Սահակին դիմեցին և խնդրեցին իրենց հետ միաբանել Պարսից թագաւորին բողոքելու և Արտաշէսին Հայաստանից հեռացնելու համար, բայց մեծ հայրապետը, ընդունելով հանդերձ, որ նորա ասածները մանուկ թագաւորի անարժան ընթացքի մասին շատ ճշմարիտ էին, հոգևոր իմաստութեան և խղճի հակառակ էր գտնում իւր «մոլորեալ ոչխարին» անհաւատների ձեռքը տալը և յորդորում էր մի ևս ժամանակ տանել նորա վատ արարքները և աշխատել ուղղութեան բերելու: Նա, անշուշտ, նախատեսում էր, թէ ինչպիսի անդարձ կորուստ պիտի լինէր հայ թագաւորին օտարի ձեռք մատնելը և յօժարութեամբ պարսիկ իշխանաւոր իրենց գլուխ նստեցնելով՝ Հայաստանի քաղաքական ինքնուրոյնութեան վերջին ստուերն անգամ անյայտացնելը, ուստի երբ տեսաւ, որ չի կարողանում նախարարներին համոզել, բացարձակապէս հրաժարուեց գոնէ նոցա անխորհուրդ գործի մէջ մասնակցութիւն ունենալուց, և նոքա զայրացած որոշեցին՝ ինչպէս Արտաշէսին գահից, այնպէս և Ս. Սահակին հայրապետութիւնից զրկել տալ: Երբ նախարարների բողոքը Պարսից թագաւորին հասաւ, նա հրամայեց, որ ինչպէս Արտաշէս, այնպէս և Ս. Սահակ արքունիք երթան՝ իրենց դէմ եղած ամբաս-

տուլթեանց պատասխանը տալու: Այստեղ ևս ջանք գործ դրուեցաւ Ս. Սահակին դրդելու, որ Արտաշէսի ամբաստանողներին կողմն անցնի, և երբ անդրդուելի մնաց, հրաման ելաւ, որը կաթողիկոսական իշխանութիւնից զրկուած համարուի, և կաթողիկոսարանը յարքունիս գրաւուի: Իսկ Արտաշէսի գահընկեց լինելով Արշակունեաց թագաւորութիւնը դադարեց բոլորովին 428 թուին: Հայաստանը դարձաւ Պարսից նահանգներից մէկը, և նորա կառավարութեան համար այնուհետև պարսիկ մարզպաններ ուղարկուեցան:

Դ. Ս. Սահակի դիրքը հայրապետական իշխանութիւնից զրկուելուց յետոյ: Միջանկեալ հակաթոռ կաթողիկոսներ: Զարմանալի է, որ Կորիւն, ոչինչ չպատմելով ժամանակակից քաղաքական անցքերի մասին և անուշադրութեան առնելով այնպիսի մի կարևոր հանգամանք, որպիսին էր Հայոց թագաւորութեան դադարումը, նոյնիսկ Ս. Սահակի Հայրապետական Աթոռից զրկուելը, չի յիշում: Այդ բացատրուում է գլխաւորապէս նորանով, որ Կորիւն իրեն նպատակ էր դրել Ս. Մեսրոպի վարքը նկարագրել և տալիս էր այն միայն, ինչ որ իւր հայեացքով անմիջական կապ ունէր այդ նպատակի հետ, բայց պէտք է աւելացնել անշուշտ, որ Արշակունեաց անկումն այն նշանակութիւնը չունէր երևի ժամանակակիցների աչքում, ինչպիսին մենք ենք տալիս: Հայոց բուն քաղաքական զօրութիւնն այս և յաջորդ դարերում ներկայացնում էին նախարարութիւններին իրենց ներքին կառավարութեամբ և իրենց այրուձիով, ոչ թէ կենդրոնական իշխանութիւնը, որ մի անգամ պարսից հպատակութեան տակ լինելուց յետոյ շատ զգալի չէր այլևս այս կամ այն նահանգի համար՝ հա՞յ կլինէր արդեօք երկրի ընդհանուր իշխանաւորը, թէ՞ պարսիկ, թագաւո՞ր տիրողոսով, թէ՞ հասարակ մարզպան: Ուրիշ կերպ սկսան նայել հարկաւ այդ խնդրի վերայ յաջորդ շրջաններում, երբ հայ ժողովրդեան հոգեւոր միութիւնը հաստատուեցաւ, և դորա հետ զօրանալով ընդ-

հանուր հայրենիքի գաղափարը՝ ամէնքի համար պարզուեց, թէ այդ գաղափարական միութիւնը պահպանելու համար իսկ մեծ կարևորութիւն ունէր ամբողջ երկրի կամ գոնէ նորա Պարսից բաժնում եղած նշանաւոր մասի մի հայկական իշխանութեան ներքոյ քաղաքականապէս միացած լինելը: Սակայն նախախնամութեան անհաս տնօրինութիւնն էր արտաքուստ իբրև պատմութեան քմահաճ հոսանքի մի խաղը երևացող այն տարօրինակ հանգամանքը, որ Հայաստանի քաղաքական միութիւնը թագաւորութեան անկմամբ երկրորդ ամենածանր հարուածն ստացաւ նոյն ժամանակ, երբ Ս. Սահակի և Ս. Մաշթոցի բազմարդիւն գործունէութեամբ նորա հոգեւոր ու գաղափարական միութիւնն էր հաստատուում անխորտակելի հիմքերի վերայ: Ինչ խօսք, որ շատ ցանկալի պիտի լինէր, եթէ հոգեւոր զարգացման հետ պահպանուէր և զօրանար բնիկ քաղաքական իշխանութիւնը երկրի կենտրոնում, բայց երբ վերջինիս բախտն արդէն վճռուած էր, աւելի է գնահատելի դառնում այն մեծ մարդոց աշխատութիւնը, որ ներքին զօրութեան համար հոգալով՝ միջոց տուին մեր ազգին՝ ամենաանպատ պայմանների մէջ անգամ իւր ինքնութիւնը պահպանելու: Ուստի որոշ տեսակէտից արդար է Կորիւն, եթէ իւր վարդապետերի գործն այնքան մեծ է երևում իւր աչքում, որ ժամանակի նոյնիսկ խոշոր քաղաքական դէպքերը սորա առաջ նսեմանում են և յիշատակութեան չեն արժանանում:

Ս. Մաշթոցի և Ս. Սահակի վերջին գործերը նա այնպէս է պատմում, որ դժուար է որոշ սահման դնել 428 թուից առաջ և յետոյ տեղի ունեցածների մէջ: Այսպէս, չի պարզուում, թէ երբ վերադարձաւ նա Վրաց և Տաշրաց կողմերից, և արդեօք Ս. Սահակ նորա համար մեծ աշխատութիւն ցոյց տուա՞ւ դորանից յետոյ, ինչպէս երևում է, առանձին եռանդով առաջ տարուած թարգմանչական գործունէութեան մէջ, որ արդէն հայրապետական իշխանութիւնից զրկուած լինելով՝ ազատ

միջոց աւելի ունէ՞ր: Մենք իմանում ենք, որ այդ ժամանակ երկու աչքի ընկնող աշակերտներ՝ Յովսէփ Պաղնացին և Եզնիկ Կողբացին, Եղեսիա ուղարկուեցան, որպէս զի ասորերէնից հայերէն թարգմանեն նշանաւոր եկեղեցական հայրերի գրուածներ: Իսկ նոքա այդ յանձնարարութիւնները որոշ չափով կատարելուց յետոյ Յունաց կողմերն անցան և յունարէն լեզուին հմտանալով՝ դարձան թարգմանիչներ նաև այդ լեզուից: Նոքա Կոստանդնուպոլսում էին, երբ նոցա մօտ են գալիս երկու ուրիշ աշակերտներ՝ Ղևոնդ, և ինքը՝ Կորիւն, որոնք ևս նոյն ուղղութեամբ աշխատում էին միառժամանակ, և ապա բոլորը միասին վերադառնում են հայրենիք՝ իրենց հետ առած Սուրբ Գրքի ընտիր օրինակներ, Ս. Հարց գրուածներ և իմիջիպայոց «Նիկիական և եփեսոսական» կանոններ: Վերջին յիշատակութիւնը ցոյց է տալիս, որ նոցա վերադարձը եղաւ 431 թուից, ուրեմն և թագաւորութեան անկումից տարիներ յետոյ, որովհետև այդ թուականին է գումարուել Եփեսոսի Գ Տիեզերական ժողովը: Յիրաւի, այս հանգամանքները պատմելիս Կորիւն Ս. Սահակին այլևս «Կաթողիկոս» կամ «Եպիսկոպոս» պատուանունը չի տալիս, բայց ինչպէս նորա նկարագրութիւնը, այնպէս և մեր ձեռքը հասած մի թանկագին թղթակցութիւն, որ եղել է Ս. Սահակի և Ս. Մաշթոցի և Եփեսոսի ժողովի երկու ներկայացուցիչ հայրերի մէջ, պարզում են, որ իւր հաւատարիմներն ու քրիստոնեայ աշխարհը 428 թուից յետոյ ևս շարունակում էին Ս. Սահակին համարել Հայոց իսկական հայրապետ, և նա որոշ հովուապետական պարտականութիւններ կատարում էր հայ հօտի նկատմամբ:

Փարպեցու և հետևողների պատմութիւնից յայտնի է, որ Պարսից արքունիքի առաջ Արտաշէսին և Ս. Սահակին ամբաստանող նախարարների գործակիցն էր Սուրմակ Արծկեցի մի երէց, և սորան հասաւ կաթողիկոսական իշխանութիւնը՝ Ս. Սահակի Աթոռից զրկուելով: Բայց շուտով նորա

արարքներից զգուած՝ նախարարները Պարսից դուռը դիմեցին: Վրամ թագաւորը նոցա մօտ ուղարկեց Բրքիչոյ անունով մի ասորու: Սորանից ձանձրացած՝ խնդրեցին փոխել և ուրիշին ուղարկել: Նա էլ ուղարկեց մի ուրիշ ասորու՝ Շամուէլ անունով: Բայց սա ևս իւր նախորդների ընթացքը շարունակեց, և այդ ժամանակ նախարարները զգացին, թէ որչափ մեծ տարբերութիւն կար օտար վարձկանների և հարազատ անձնադիր մեծ հովուապետի մէջ. զղջմամբ և աղաչանօք դիմեցին դարձեալ Ս. Սահակին և խնդրեցին, որ շարունակէ առաջուայ պէս հովուել իրենց, սակայն նա, անյիշաչարութեամբ ներելով նոցա ապերախտ վարմունքը իւր դէմ, ոչ մի պայմանով չկամեցաւ հայրապետական իշխանութիւն վարել: Այդ որոշ չէ՛ արդեօք երեք հակաթոռ կաթողիկոսների փոփոխութիւնն այնպէս արա՞գ կատարուեցաւ, որ 435-436 թուերին արդէն Ս. Սահակ մենակ էր մնացել ասպարէզի վերայ և քաղաքական գործերի չխառնուելով՝ եկեղեցական խնդիրներում հայրապետական իրաւասութիւն էր գործ դնում, թէ՞ այսպիսի իրաւասութիւն պահպանել էր նաև այն ժամանակ, երբ յիշեալ հակաթոռ կաթողիկոսներն էին իշխում, որոնք, քաղաքական իշխանութեան կողմից միայն ճանաչուած լինելով, բարոյական հեղինակութիւնից զուրկ էին և հայ ու օտար եկեղեցականների կողմից իբրև յափշտակիչներ էին նկատուում: Կան նաև մութ յիշատակութիւններ, որոնցից եզրակացնել կարելի է, թէ այդպիսի երկուութիւն հայրապետական իշխանութեան մէջ եղել է ոչ միայն Ս. Սահակի կենդանութեամբ, այլ նոյնիսկ նորա մահից յետոյ, երբ նորա և Ս. Մաշթոցի աշակերտներն իբրև տեղապահներ շարունակել են եկեղեցւոյ ներքին գործերը վարել, իսկ Սուրմակ Արծկեցին կամ մի ուրիշն անուանական կաթողիկոս են եղել քաղաքական աշխարհի առաջ: Յամենայն դէպս վերև յիշուած թղթակցութիւնը, որ իբրև մի կարևոր փաստաթուղթ յառաջ է բերուել այդպէս կոչուած Ե Տիեզերական

ժողովի մէջ (553 թ.) և դորանով պատմական նշանակութիւն ստացել, ապացոյց է իմիջիայլոց, թէ Հայաստանի երկու մեծ վարդապետերը որպիսի հռչակ էին ստացել իրենց ժամանակի քրիստոնեայ աշխարհում, և եթէ Կ. Պօլսոյ Պրովզ պատրիարքը նոցա պարզապէս աւետարանիչներ է անուանում և իբրև կենդանի սուրբերի նոցա առաջ խոնարհուում, լոկ բիւզանդական քաղաքավարութիւնից չէ՞ր անշուշտ, ա՞յլ որ տեղեակ էր նոցա արդարև աւետարանչական գործունէութեան:

Սորա և Մելիտինէի Ակակիոս եպիսկոպոսի գրած թղթերի նպատակն է հայերին զգուշացնել անտիոքացիների գործունէութիւնից, որոնք իրենց կողմնակից Նեստորի Եփեսոսի Ս. ժողովում բանադրելուց յետոյ աշխատում էին իրենց երկու մեծ ուսուցիչներին՝ Դիոգոր Տարսոնացու և Թէոդորոս Մոպսուեստացու կամ Մամեստացու գրուածքները տարածել և այդպիսով Քրիստոսի մէջ երկու դէմ, երկու բնութիւն որոշող աղանդի կողմնակիցներ գտնել մանաւանդ քրիստոնեայ Արևելքում: Նոցա գրութեանց պատասխանների մէջ ասուած է, թէ այդ ուսման հետևողներ դեռ չեն երևացել Հայաստանում, իսկ եթէ երևան, ամէն ջանք գործ կընեն՝ հեռացնելու նոցա իրենց միջից՝ պաշտպանելով եկեղեցւոյ ուղղափառ դաւանութիւնը և մնալով միաբան ընդհանուր քրիստոնէութեան հետ: Յիրաւի, Կորիւն իւր պատմութեան վերջում յիշում է, որ Հայաստան են բերուել «Գիրք սուտապատումք, ընդունայնախօս աւանդութիւնք առն ուրումն հոռոմի, որում Թէոդիոս անունը», իսկ Ս. Սահակ և Ս. Մաշթոց լսելով անմիջապէս միջոցներ են ձեռք առել՝ դուրս հանելու, հալածելու նոցա հետևողներին իրենց աշխարհից: Խօսքն այստեղ, անշուշտ, Թէոդորոս Մամեստացու գրուածքների մասին է, որ Անտիոքի դպրոցի ամենագորեղ ներկայացուցիչն էր, և որի հետևողներն ուրեմն Հայաստան են եկել յիշեալ թղթակցութիւնը փոխարկուելուց յետոյ, ինչպէս և Կորիւն նշանա-

կում է այդ իբրև Ս. Սահակի վերջին գործ: Այս գործը շատ նշանաւոր է մեր եկեղեցւոյ պատմութեան համար ունեցած հետեւանքներով: Ս. Սահակ և Ս. Մաշթոց, Եփեսոսի ժողովի որոշումներն ու դաւանութիւնն ընդունելով, ընդունած և իւրացրած եղան նաև այն ամէն դաւանական ու կանոնական որոշումները, որոնք Նիկիոյ ժողովից յետոյ ընդհանուր եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ շատ կարևոր տեղ գրաւող մի դարաշրջանում դուրան ընդունուած ու հաստատուած էին, իսկ իսպառ մերժելով անտիոքացիներին Հայաստանից՝ իրենց աշակերտների և յետագայ ժամանակների առաջ գծեցին այն ուղին, որով պէտք է ընթանար այնուհետև մեր եկեղեցին դաւանական խնդիրներում: Յենուելով մեծ վարդապետերի հեղինակութեան վերայ՝ նա շարունակեց ուղիղ և վաւերական համարել այն միայն, ինչ որ ընդունուել էր մինչ Եփեսոսի ժողովն ու այդ ժողովով՝ մերժել իբրև օտարամուտ և խորթ այն ամէնը, ինչ որ հակառակ էր այդ ժողովի քարոզած դաւանութեան:

Ե. Ս. Սահակի և Ս. Մաշթոցի թարգմանչական գործունւութիւնը, եկեղեցական բարեկարգութիւններն ու շինութիւնները, վախճանը: Փարպեցին Սուրբ Գրքի ամբողջական թարգմանութիւնը Ս. Սահակին է վերագրում՝ նկարագրելով, եթէ ինչպէս գրերի գիւտից յետոյ հայ քահանաներն ու նախարարներ Ս. Մաշթոցի և Վռամշապուհ թագաւորի հետ մեծ հանդիսաւորութեամբ նորան են դիմում և խնդրում իւր վերայ վերցնել այդ ամենակարևոր գործը՝ իւր մեծ նախահօր՝ Ս. Գրիգորի նման դառնալ երկրորդ լուսաւորիչ Հայաստանեայց, որովհետև ուրիշ ոչ ոք ձեռնհաս չէր Սուրբ Գրքի պատասխանատու թարգմանութիւնը գլուխ հանելու: Եւ նա յանձն է առնում ու ամենայն յաջողութեամբ կատարում: Սակայն Փարպեցին այստեղ, անշուշտ, չափազանց տարուել է իւր հռետորական արուեստով ու Ս. Սահակին փառաւորելու ցանկութեամբ: Ստոյգը դարձեալ Կորիւնի պատմաձը

պէտք է համարուի, որի գրելով, ինչպէս տեսանք, Ս. Մաշ-
թոց դեռ Ասորիքում եղած միջոցին փորձեց նորագիւտ նշա-
նագրերը Սուրբ Գրքի թարգմանութեան վերայ փորձել և
իւր աշակերտների հետ սկսեց թարգմանել Առակաց գիրքը:
Անկասկած այդ թարգմանութիւնն ասորերէնից էր. Ս. Մաշ-
թոցի աշակերտները տասնեակ տարիներ յետոյ նոր սկսեցին
յունարէն սովորել և գործածել: Մենք շատ պատճառներ ու-
նինք ընդունելու, որ նոյնիսկ գրերի գիւտից առաջ Սուրբ
Գրքի եթէ ոչ ամբողջ մատեաններ, գոնէ փոքր և ընդարձակ
հատուածներ ամենագործածական մասերից՝ Աւետարան-
ներից, Սաղմոսներից, Առակաց գրքից, Հնգամատեանից և
այլն, հայերէն լեզուով բերնէբերան անցնում էին՝ փոխադ-
րուած լինելով նոյնպէս ասորերէնից: Ամենայն հաւանակա-
նութեամբ «Թարգմանիչ» կոչումով եկեղեցականներ գրերի
գիւտից առաջ ևս կային, որոնք ասորերենէն Սուրբ Գրքի
վերայ կարգացածը եկեղեցում տեղնուտեղը թարգմանում,
պարզում էին ժողովրդին և այդպիսով մշակել էին արդէն մի
որոշ բարբառ, որ նշանագրերի գիւտից յետոյ գործադրուե-
ցաւ մինչև այն ժամանակ բերանացի աւանդածն անմիջպէս
գրի առնելու: Պէտք է ենթադրել, թէ այս կերպով Աստուա-
ծաշնչի կարևորագույն բաժինն առաջին իսկ տարիներում
թարգմանուել ու գործածութեան մէջ էր մտել, և հետզհետէ
աւելանում էին նոր մասեր: Իսկ երբ Կ. Պօլիս գնացած աշա-
կերտներն իրենց հետ բերին, ինչպէս յիշուեցաւ, յունարէն
Աստուածաշնչի ընտիր օրինակներ, Ս. Սահակ, մինչև այդ
ժամանակ եղած «յանկարծագիւտ փութանակի» թարգմա-
նութիւնները յունարէնի հետ համեմատելով, սրբագրեց և մի
ընդհանուր խմբագրութեան ենթարկեց՝ գլխաւոր օգնական
ուսնեալով այդ գործում Եզնիկ Կողբացուն, որի մեր ձեռ-
քը հասած «Եղծ աղանդոց» ինքնուրոյն գրուածքը Աստուա-
ծաշնչից յետոյ դասական հայերէնի ամենաընտիր օրինակն է
ներկայացնում: Աստուածաշնչի այժմ գտնուած հայերէն ձե-

նագրերի մանրագննին բաղդատութիւնն ու ուսումնասիրու-
թիւնը ցոյց է տալիս նոյնպէս, որ նորա սկզբնականը թարգ-
մանուել է յիբաւի ասորերէնից և ապա խնամքով սրբագրուել
յունարէնի համեմատութեամբ, բայց այս սրբագրութիւնը
միայն Ս. Սահակի ձեռքով չի կատարուել, այլ յետոյ ևս շատ
ձեռքեր վերան շարժել են՝ աշխատելով միշտ աւելի ու աւելի
մօտեցնել յունարէնին, այնպէս որ հնագոյն ձեռագրերի մէջ
աւելի շատ են նախնական՝ ասորերէնից եղած թարգմանու-
թեան հետքերը:

Կորիւն պատմում է, որ Ս. Սահակ Աստուածաշնչի
խմբագրութեան ձեռնարկելուց առաջ յունարէնից հայերէն
էր փոխադրել «Զեկեղեցական գրոց գումարութիւնն», որ
նշանակում է, անշուշտ, մեր այժմեան ժամագրքի, Պատա-
րագամատոյցի, թերևս Մաշտոցի ու հին Տօնականի հիմնա-
կան մասերը, այսինքն՝ այն ամէնը, ինչ որ Ե դարում մեր
Եկեղեցւոյ ամենօրյա և տօնական ժամերգութեան մէջ էր
մտնում: Դորա վերայ աւելացնում է նա շատ սուրբ հայրերի
«գճմարիտ գիմաստութիւնն»՝ կամենալով երևի Ս. Եփրեմի,
Ոսկեբերանի, Բարսեղ Կեսարացու և այլ եկեղեցական հայ-
րերի ձառերն ու յորդորականները մատնանիչ անել, որոնցից
շատերն իրենց ոճով էլ իբրև Ե դարու թարգմանութիւն են
նկատուում, և մի մասը մինչև այժմ մեր Եկեղեցւոյ տօնական
ընթերցուածների շարքում կարգացուում է: Ապա Ս. Սահակ
աշակերտներով մէկտեղ թարգմանել է նոյն հայրերի մի քա-
նի մեկնաբանական գրուածները՝ իբրև մի տեսակ յաւելուած
Ս. Գրքի թարգմանութեան, որի ընթերցուածների հետ գու-
գընթացաբար գուցէ մի ժամանակ կարգացուում էին եկեղե-
ցում այդ մեկնութիւնները: Այս գործերով Մեծ Հայրապե-
տը հանդէս է գալիս իբրև բուն պարագլուխն ու ղեկավարը
թարգմանիչների այն մեծ դպրոցի, որ մեր ազգային գրակա-
նութեան հիմքը դրաւ: Այդ գրականութիւնը, ի բաց առեալ
մի քանի այնպիսի գրուածներ, ինչպէս վերև յիշուած Կորիւ-

նի և Եզնիկի երկասիրութիւնները, իւր նախնական՝ «ոսկեղէն» կոչուած շրջանում գրեթէ ամբողջովին թարգմանական է և եկեղեցական բնաւորութիւն ունի, յառաջ է եկել մեծ մասամբ Ս. Սահակի ձեռքի տակ կամ նորա հսկողութեան ներքոյ, աւելի նորա կեանքի վերջին տասնամեակում, երբ հայրապետական իշխանութեան հոգսերից ազատ լինելով՝ իւր ծերութեան օրերը կարող էր հանգիստ առտնին աշխատութեան նուիրել:

Ս. Մաշթոց, ընդհակառակը, իւր կեանքն անցրել է մինչև վերջը դուրսը՝ ժողովրդի մէջ, Հայաստանի հետ նաև հարևան քրիստոնեայ երկրներում՝ Աղուանքում և Վրաստանում՝ շրջելով առաքելութեան այդ ընդարձակ ասպարիզի վերայ գործերով իբրև աւետարանիչ, քարոզիչ և ուսուցիչ, ուստի նորա գրական գործունէութիւնը ևս կապուած է եղել այդ ասպարէզի հետ: Կորիւնի ասելով՝ նա յօրինել է «Ճառս յաճախագոյնս, դիւապատումս, շնորհագիրս», ուրիշ խօսքով իւր բերանացի քարոզութիւնների հետ թողել է նաև մի շարք գրաւոր քարոզներ: Այդպիսի քարոզների ժողովածուն են համարում մի քանի նշանաւոր հայագէտներ աւանդաբար Ս. Լուսաւորչին վերագրուած «Յաճախապատումը», որի՝ Ս. Մաշթոցի գործ լինելն անշուշտ շատ աւելի հաւանական է, քան Ս. Լուսաւորչի: Բացի այդ՝ Ս. Մաշթոցին ընծայել են շատ ուշ ժամանակի աւանդութիւնների հիման վերայ մեր հնագոյն որոշ կարգի շարականներ: Ինչպէս և Ս. Սահակ աւելի հաստատուն վկայութիւններով մի քանի յայտնի շարականների հեղինակ է նկատուում՝ ըստ Փարպեցու վերև յիշուած վկայութեան՝ առանձին հմտութիւն ունենալով երաժշտական արուեստի մէջ: Սակայն հաւանականաբար Ս. Մաշթոցին վերագրուած շարականներից մի քանիսը՝ օրինակ՝ Ապաշխարութեան Համբարձիները, Ե դարից աւելի հին են և երգուել են Սաղմոսների հետ՝ իբրև նոցա «կցորդ»-ներ կամ քրիստոնէական յաւելուածներ, որից և սովորութիւն է

մնացել մեր Եկեղեցում ամէն շարական կցել «փոխ»-ի ձևով ասուող սաղմոսին: Յայտնի է, որ ասորոց եկեղեցին շատ հարուստ է եղել եկեղեցական երգերով, իսկ Մեր Եկեղեցին, իւր կազմակերպութեան առաջին երկու դարերում շատ կողմերով ենթարկուած լինելով ասորական ազդեցութեան, այս մասում ևս երևի փոխառութիւններ է արել հարևան ծաղկած եկեղեցուց: Դորա փոխարէն Ս. Սահակ, յունական կրթութիւն ստացած լինելով, մի նոր հոսանք է մտցրել, որով սկսել են մեզանում յունական ուղղութեան հետևել, և գուցէ դորանից է, որ Ս. Սահակի անուամբ մնացած շարականներն իրենց կազմութեամբ և ոգևով տարբերուում են այն միւս հնագոյն շարականներից: Յամենայն դէպս թէ՛ այս և թէ՛ գրական ուրիշ ճիւղերում որոշելու համար, թէ որն է Ե դարու մեծ վարդապետերի ինքնուրոյն աշխատութիւնը և որը փոխառութիւն օտարներից, որը նախնական և ազգային ոգևոյ ծնունդ, որը եկամուտ և արտաքին ազդեցութեամբ յառաջ եկած, մանրամասն ուսումնասիրութիւն է հարկաւոր, որ դժբաղդաբար դեռ չի եղել: Մի բան ակնհերև է, որ Ս. Սահակ և Ս. Մաշթոց իրենց աշակերտներով մէկտեղ շատ մեծ աշխատութիւն են գործ դրել՝ մեր Եկեղեցույ ժամապաշտութիւնը կարգաւորելու, մաքուր կրօնական զգացումը և ճշմարիտ քրիստոնէական բարոյականութիւնը զօրացնելու, Սուրբ Գիրքը և եկեղեցական վարդապետութիւնը ժողովրդին մատչելի դարձնելու համար: Անցեալի մնացածը նոքա գտել և կարգաւորել են, իրենք շատ բան աւելացրել՝ որոշ սահման չդնելով երևի ինքնուրոյնի ու փոխառութեան մէջ, այլ աշխատելով միայն ըստ կարելոյն առատ և հայ ժողովրդեան ըմբռնելի կրօնական խորհրդածութեան ու ոգևորութեան նիւթ տալ: Այդպիսով գտել են այն շրջանակը, որի մէջ մնաց մեր Եկեղեցին դարերի ընթացքում՝ ընդունելով, յիրաւի, նորանոր փոփոխութիւններ ու յաւելումներ, բայց առանց կորցնելու Ե դարից ժառանգած ընդհանուր պատկերը:

Կորիւնի այն յիշատակութիւնը, թէ Կ. Պօլիս գնացած աշակերտները վերադարձան «նիկիական և եփեսոսական կանոնօք», հաւանականաբար այն իմաստն ունի, որ սոցա միջոցով Հայոց Եկեղեցին մուտ գործեցին Նիկիոյ ժողովից մինչև Եփեսոսի ժողովն ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ ընդունելութիւն գտած ինչպէս դաւանական, այնպէս և կանոնական որոշումները: Բացի այդ՝ մեզ հասել են Ս. Սահակի անունով 55 գլուխ կանոններ, որոնք որոշում են եկեղեցւոյ զանազան պաշտօնեաների իրաւասութեանց սահմանները, նոցա հասանելիք տուրքերի տեսակն ու չափը և այլն անվաւերականութեան երևոյթ ամենեւին չունեն, ուստի և կարող են իբրև փաստ ծառայել, թէ ինչպէս այս մեծ Հայրապետի օրով մեր Եկեղեցւոյ վարչական կազմակերպութիւնն էլ կարգ ու կանոնի տակ դրուեցաւ, արտաքին ու ներքին յարաբերութեանց համար հաստատուն կանոններ սահմանուեցան, և երևի ջանք գործ դրուեցաւ՝ ըստ կարելոյն յարմարուելու ընդհանուր եկեղեցական կարգերին: Ինչպէս կտեսնենք, Ս. Սահակի և Ս. Մաշթոցի մահից մի քանի տարի յետոյ արդէն նոցա աշակերտները հիմնուում էին նոցա հաստատած կանոնական դրութեան վերայ՝ զանազան զեղծումներ վերացնելու համար, և նոցա այդ հեղինակութիւնը մնաց դարեր շարունակ:

Կորիւնի նկարագրութեամբ կրօնաւորական կեանքը ևս նոր զարկ է ստացել և խիստ զօրացել այս շրջանում յատկապէս Ս. Մաշթոցի ջանքերով, որ Հայաստանի այլևայլ կողմերում մենաստաններ էր հիմնում, եղած միայնակեացների հետ առանձնանում էր այս կամ այն քարանձաւում, իւր բարի վարքով նոցա առաքիլութեան օրինակ հանդիսանում, իւր վարդապետութեամբ նոցա կրթում, և քաջալերում՝ հոգեշահ ընթերցուածներով, երգերով ու աղօթքներով անցկացնելու ժամանակը: Իսկ Ս. Սահակի համար Զ դարու մի վստահելի յիշատակարան պատմում է, որ վերանորոգել և սրբատաշ քարերով կառուցել է Վաղարշապատում Ս. Կուսանաց վկա-

յարաններն ու Կաթողիկէ Մայր տաճարը, այլև ուրիշ շատ տեղերում նորոգութիւններ է արել և եկեղեցիներ կառուցել:

Այսպէս Հայաստանի երկու մէծ վարդապետներն իրենց բազմակողմանի և բազմարդիւն գործունէութեամբ մի դար առաջ պաշտօնապէս ընդունուած քրիստոնէական կրօնը դարձրին իրենց ժողովրդի համար կենդանի գործօն ոյժ, Հայոց Եկեղեցին պայծառացրին ներքուստ և արտաքուստ, նորա ինքնուրոյն կազմակերպութիւնը պահպանելով՝ աւելի հաստատուն նեցուկների վերայ դրին և նոր բովանդակութիւն և նոր միջոցներ ընձեռեցին իւր արտայայտութեան իւրաքանչիւր կողմի՝ քարոզութեան, ուսուցման, բարոյական հրահանգութեան, կարգապահութեան, պաշտամունքի համար և այլն: Հայ ժողովրդին դրին հոգևոր բարգաւաճման, լուսաւորութեան և քաղաքակրթութեան ճանապարհի վերայ՝ գրի զօրաւոր զէնքը նորա ձեռքը տալով, որով հնարաւորութիւն պէտք է ունենար այլևս իւր զգացումներն ու մտքերը, իւր հոգևոր կեանքի այլևայլ շարժումներն ազատօրէն արտայայտելու, ապագայ սերունդներին իւր գլխից անցածը և իւր բարոյական ժառանգութիւնն աւանդելու, օտար ազգերի և որ առանձին կարևորութիւն պիտի ստանար, քրիստոնեայ Արևմուտքի հետ հոգևոր հաղորդակցութեան մէջ մտնելու: Իսկ այս վերջին կէտը Ս. Սահակի յատուկ երախտիքը պէտք է համարուի, քանի որ նորա ազդեցութեան ներքոյ Հայոց գիրը իւր կազմութեան և Ե դարու գրականութիւնը իւր ուղղութեամբ ու բովանդակութեամբ արևմտյան-յունական բնաւորութիւն ընդունեցին, և այդպիսով Հայ ժողովուրդը իւր ներքին կեանքով ընդմիջտ կապուեցաւ, իւր յարատև տառապանքներին չնայած՝ կենդանի յարաբերութեան մէջ մնաց դէպի քաղաքակրթութիւն ձգտող քրիստոնեայ Արևմուտքի հետ: Նորա երկարամեայ հայրապետութիւնը մեր ազգային-եկեղեցական պատմութեան ամենափառաւոր շրջանն է, մեր հոգևոր վերածնութեան դարագլուխը, և իւր անզուգական

գուգահցի՝ Ս. Մաշթոցի հետ նոքա երկուսը, յիրաւի, մեր ազգի երկրորդ լուսաւորիչները և առաջին մեծ վարդապետները եղան: Ս. Սահակ իւր արգասաւոր կեանքը կնքեց 438 թ.* Բագրաւանդ գաւառի Բլրոցաց գիւղում: Կորիւնի յիշելով՝ նա վախճանուել է նոյն օրը, որ օրը ծնուել էր՝ Նաւասարդ ամսի վերջին (մօտ սեպտեմբեր 10), առաւօտեան: Նորանով դադարեց ժառանգական հայրապետութիւնը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի մեծագոյն տոհմի մէջ, որովհետև նա արուզակ չունէր, այլ մի դուստր միայն, որ և ամուսնացած էր Համագասպ Մամիկոնեան իշխանի և սպարապետի հետ: Այդ օրհնեալ ամուսնութիւնից յառաջացան Մեծն Վարդան և իւր քաջարի եղբայրները՝ Ս. Հմայեակ և Համագասպեան: Իսկ Վարդանի կին Դուստրին էր վիճակուած Մեծ Հայրապետի երկրաւոր նշխարներն ամփոփելու պարտքը, որ նորա երեմիա անուն և ուրիշ պաշտօնեաների հետ Տարօն տարաւ և Աշտիշատի սեփական կալուածում հանդիսաւոր յուզարկաւորութեամբ թաղեց: Իսկ նորա շիրմի վերայ քիչ ժամանակ յետոյ վայելուչ տաճար շինուեցաւ, որ այժմ կիսակեր դրութեան մէջ է: Նորա տոհմական մեծ կալուածները դարձան այնուհետև ժառանգութիւն Մամիկոնեան տան, որ մինչև այդ ժամանակ երևի կալուածատէր նախարարութեանց շարքում չէր և հայրենիքի պաշտպան սուրն էր թողնում սերունդէ սերունդ՝ իբրև բուն ժառանգական հարստութիւն:

Ս. Մաշթոց իւր մեծահոգի հովանաւորից և գործակցից յետոյ 6 ամիս միայն կեանք ունեցաւ, որ գործադրեց՝ միայնակ տանելով անխնամ մնացած ժողովրդի հովուութեան ծանր լուծը և անպաշտօն արթնութեամբ հսկելով նորա եկեղեցական կեանքի վերայ: Նա վախճանեց Վաղարշապատում 439 թ. Մեհական ամսի 13-ին (մօտ 20 մարտի) և Վահան Ամատունի հազարապետ իշխանը Հմայեակ Մամիկոնեանի և նորա գլխաւոր աշակերտների հետ տարաւ նորա մարմինը իւր

* Պետք է լինի 439 թվականին (ծնթ. խմբ.):

տոհմանակ կալուածը՝ Օշական, և մեծ հանդիսով թաղելով այնտեղ՝ մի քանի տարի յետոյ փառաւոր տաճար կանգնեց նոր շիրմի վերայ: Այժմ այդ Ս. շիրմը Գէորդ Դ երջանկայիշատակ հայրապետի ջանիւք կառուցած նորակերտ պայծառ տաճարի հովանու ներքոյ է և վերջին ժամանակ հետզհետէ ուխտաւորների աւելի ու աւելի մեծ բազմութիւն է գրաւում իւր մօտ:

ԳԼՈՒԽ Ը

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՅԻՆ Ս. ՍԱՀԱԿԻ ԵՒ Ս. ՄԱՇԹՈՑԻ ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ԱՇԿԵՐՏՆԵՐԻ ՕՐՈՎ: Ա ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆ ՈՒ ՆՈՐԱ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

Ա. հայրապետական Աթոռի վիճակը Ս. Սահակից և Ս. Մաշթոցից յետոյ: Կորիւն պատմում է, որ Ս. Մաշթոցի թաղման առթիւ ժողովուած իշխաններն ու բազմութիւնը հանգուցեալ երկու մեծ հայրերի փոխարէն Հայոց Եկեղեցու «գլխաւոր վերակացու և տեղապահ» կարգեցին նոցա աշակերտներին, «որոց առաջինն Յովսէփ՝ գլխաւոր ժողովոյն»: Նոյն Ս. Յովսէփի համար Փարպեցին ասում է պարզապէս, թէ Ս. Մաշթոցի հրամանաւ Հայոց աշխարհի հայրապետութեան յաջորդը եղաւ, և մի ուրիշ տեղ աւելացնում է, որ. «Որ թէպէտ և երէց էր ըստ ձեռնադրութեան, այլ գկաթողիկոսութեան Հայոց զաթոռն ունէր ի ժամանակին»: Իսկ Եղիշէ՝ Վարդանանց պատմութեան հեղինակը, թէպէտ Արտաշատի ժողովին մասնակցողների շարքում նորան առաջին տեղը դնելով՝ «եպիսկոպոս Այրարատայ» է անուանում, բայց ուրիշ տեղերում նորա մասին խօսելիս զգալ է տալիս, որ, յիրաւի, երէց էր ձեռնադրութեամբ, ինչպէս Ս. Ղևոնդ և

այլ ընկերներ: Վերջապէս ժ դարու պատմագիր Յովհաննէս կաթողիկոսը յիշում է, որ մինչև Ս. Յովսէփ տեղապահութեամբ յաջորդեց Հայրապետական Աթոռը, Յագկերտի հրամանով Սուրմակն էր ձեռնադրութիւն կատարում վեց տարի, ապա թէ ամբողջ իշխանութիւնն անցաւ Ս. Յովսէփին: Այս տեղեկութիւններն ի մի ամփոփելով՝ պէտք է նկատենք նախ, որ եթէ Ս. Յովսէփ ժառանգել է միայն Ս. Մաշթոցի ունեցած իշխանութիւնը, այդ չէր կարող լրիւ հայրապետական իշխանութիւն լինել, որովհետեւ ինքը՝ Ս. Մաշթոց, բառի բուն մտքով հայրապետ չէր եղել: Ընդհակառակը, բոլորովին անհաւանական չէ Յովհաննէս պատմագրի յիշատակութիւնը Սուրմակի մասին, որից կարելի էր եզրակացնել, թէ ինչպէս Ս. Սահակի կենդանութեամբ, այնպէս և յետոյ միառժամանակ աշխարհական իշխանութեան կողմից ճանաչուած անուանական կաթողիկոսներ կային, և եթէ Սուրմակ իրօք երկրորդ անգամ կաթողիկոս եղաւ և նոյնն է, ինչ որ Արտաշատի ժողովականների շարքում յիշուած Սուրմակ Բզնունեաց եպիսկոպոսը, ապա նա չի կարող ճ տարի իշխանութիւն վարելուց յետոյ մեռած լինել, այլ գուցէ տեսնելով, որ ոչ ոք իւր վերայ ուշադրութիւն չի դարձնում, Ս. Սահակի և Ս. Մաշթոցի աշակերտներն անպայման հեղինակութիւն են վայելում, և եկեղեցական խնդիրներում ամէնքը նոցա են դիմում, հրաժարուեց իւր անուանական իշխանութիւնից կամ նախարարների ճնշման տակ մի կողմ քաշուեցաւ և կաթողիկոսական բոլոր գործերի տնօրէնութիւնը Ս. Յովսէփին թողեց: Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ Ս. Սահակի մահուամբ Լուսաւորչի տան ժառանգական կալուածները Մամիկոնեանց ձեռք անցնելուց յետոյ Հայոց հայրապետանոցի նիւթական կարողութիւնն ու արտաքին ճիւղութիւնը պիտի չափազանց նուազէին ըստ ինքեան: Մեզ համար պարզ չէ՝ արդեօք այդպիսով հայրապետութիւնը բոլորովին զրկուո՞ւմ էր նիւթական սեփականութիւնից, արդեօք Դ դարում ինչ-

պէ՞ս Լուսաւորչի տան կաթողիկոսներն իրենց ժառանգական կալուածների հասոյթներով էին կառավարում, այնպէս և Աղբիանոսի տան կաթողիկոսներն իրենց կալուածների հասոյթներով, թէ՞ կային նաև այնպիսի կալուածներ և հասոյթներ, որոնք հայրապետութեան հետ կապուած էին և իւրաքանչիւր նոր հայրապետի ձեռքն էին անցնում՝ անկախ, թէ որ տոհմից կլինէր նա: Չգիտենք՝ որչա՞փ էին այդ կալուածներն ու հասոյթները, որոնք կային հաւանականաբար: Յայտնի չէ նաև, որ եթէ Ս. Սահակի Աթոռից զրկուելուց յետոյ 428 թ. «կաթողիկոսական տունը» յարքունիս գրաւուեցաւ, ի՞նչ էր իսկապէս գրաւուածը, պարսից մօտ մնա՞ց արդեօք, յանձնուեցա՞ւ Պարսից թագաւորի կողմից կարգուած կաթողիկոսներին, թէ՞ կրկին Ս. Սահակին վերադարձուեց և յաջորդաբար Ս. Մաշթոցի ու Ս. Յովսէփի տնօրէնութեան ներքոյ դրուեցաւ: Թուում է սակայն, որ վերջինիս և իւր ընկեր Յովհանի Ս. Մաշթոցի թաղումից յետոյ «գլխաւոր վերակացու» յայտարարուելը մի աղօտ յիշատակութիւն է այդ մասին, թէ Ս. Սահակի և Ս. Մաշթոցի մօտ հայրապետանոցին պատկանած գոյք, սպասներ և հարստութիւններ կային, որոնց վերահսկողութիւնը նոցա ամենամերձաւոր աշակերտներին յանձնուեցաւ, և այդ երեւի մեծապէս նպաստում էր նոցա հեղինակութիւնը բարձրացնելուն՝ հակաթոռ կաթողիկոսներին աւելի ևս զրկելով որևէ հեղինակութիւնից: Հաւանականաբար պարսից իշխանութիւնը ևս լռելեայն համակերպեցաւ այդ դրութեանը և նկատելով, որ ընդհանուրի համակրութիւնը Ս. Սահակի և Ս. Մաշթոցի աշակերտների կողմն է, թոյլ տուաւ, որ նոքա հաստատուին կաթողիկոսական իշխանութեան մէջ:

Այդ իշխանութեան հետ անքակտելի կերպով կապուած էր Այրարատի եպիսկոպոսութիւնը: Նախնական եկեղեցւոյ մէջ առանց Աթոռի և թեմի եպիսկոպոսներ չկային, իսկ ընդհանրական հայրապետը, եպիսկոպոսների գլուխ լինելով հան-

դերձ, ունենալ իւր առանձին թեմը, ինչպէս Արշակունի թագաւորները, ամբողջ Հայաստանի իշխան լինելով, ունէին իրենց առանձին նահապարհ: Այրարատեան աշխարհն էր այդ նահապարհը, որ կաթողիկոսական թեմ դարձաւ հայերի քրիստոնէութիւն ընդունելուց յետոյ, ինչպէս որ նախարարական իշխանութեանց սահմաններում հաստատուեցան մի-մի եպիսկոպոսական աթոռներ: Արշակունեաց թագաւորութեան վերանաւրով այդ նահանգի ներքին կառավարութիւնը պէտք է անցած լինի մարզպանների ձեռքը, և ուրեմն կարելի էր ենթադրել, թէ թեմական իշխանութիւնը ևս հակաթոռ կաթողիկոսների ձեռքը կանցնէր, բայց երբ Ս. Յովսէփի առանց եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան Այրարատի եպիսկոպոս է յիշուում, կնշանակէ, եթէ ոչ Ս. Մաշթոցի մահուամբ անմիջապէս, գոնէ մի քանի տարի յետոյ կաթողիկոսական իշխանութեան հետ նորան տրուեցաւ նաև այդ կարևորագոյն թեմը: Իսկ թէ ինչու նա մինչև վերջը երէց մնաց՝ փոխանակ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ընդունելով լրիւ վարելու թեմական ու հայրապետական իշխանութիւնները, դորա պատճառը՝ որչափ և չբացատրուած մեր պատմիչների կողմից, կարելի է գտնել ժամանակակից Հայոց եկեղեցւոյ վարչական դրութեան մէջ: Մինչ այդ, ինչպէս տեսանք, հայրապետական իշխանութիւնը ժառանգաւորաբար անցել էր Ս. Լուսաւորչի և Աղբիսնոսի տանց ներկայացուցիչներին: Լուսաւորչի տնից այժմ ժառանգ չէր մնացել. ուրեմն հանդէս պիտի գային դարձեալ Աղբիսնոսի ժառանգները, և որ նոքա ձեռք չէին քաշել իրենց իրաւունքից, հաստատում է Փարպեցու պահած այն թանկագին տեղեկութիւնը, թէ Ս. Յովսէփից յետոյ կաթողիկոս են լինում յաջորդաբար երկու Մանազկերտցիներ կամ Աղբիսնոսեաններ՝ Մելիտէ և Մովսէս: Ամենայն հաւանականութեամբ նոքա առաջ էլ ձգտել էին կաթողիկոսութեան և ընդդիմադրութեան հանդիպել Ս. Սահակի և Ս. Մաշթոցի աշակերտների կողմից, որ, ի մօտոյ ծանօթացած լինելով յու-

նական եկեղեցւոյ կարգերին և հոգևով յարած, չէին կարող հաշտուել այլևս այն անտեղութեան հետ, որ եկեղեցւոյ հովուապետ լինէր ոչ թէ արժանաւորագոյնը նորա պաշտօնեաների, այլ մի պատահական, գուցէ ամենևին այդ վեհ պաշտօնի համար ո՛չ շնորհք, ո՛չ պատրաստութիւն, ո՛չ հակում ունեցող անձ և ժառանգնէր Առաքելական Աթոռը՝ ինչպէս մի հայրական կալուածք: Միւս կողմից, եթէ Պարսից թագաւորի նշանակած մի կաթողիկոս կար, որին վերապահուած էր ձեռնադրութեան իրաւունքը, ապա հասկանալի է, թէ ինչու Ս. Յովսէփի և իւր ընկերներն աւելի գերադասում էին երէց մնալ, քան նորա ապօրինի իշխանութիւնը ճանաչելով՝ նորանից եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ընդունել: Հաւանականաբար հէնց այդ էր պատճառը, որ երբ նոքա խմբովին Պարսկաստան տարուեցան Վարդանանց պատերազմից յետոյ՝ իբրև Հայոց եկեղեցւոյ ամէնից աչքի ընկնող ներկայացուցիչներ և ապստամբութեան դրդիչներ: Այդ խմբի մէջ միայն մի ծերունի եպիսկոպոս կար՝ երևի արդէն Մեծն Սահակ Պարթևից ձեռնադրութիւն ընդունած Սահակ Ռշտունեաց եպիսկոպոսը:

Այսպէս ուրեմն, Ս. Յովսէփի, վայելելով անշուշտ Մամիկոնեանց, Ամատունեաց և ուրիշ ազգեցիկ նախարարների հովանաւորութիւնը, որոնցից շատերը, ինչպէս տեսանք, Ս. Սահակի և Ս. Մաշթոցի դպրոցից էին անցել, կարողացաւ իւր ձեռքում պահել հայրապետական իշխանութեանը պատկանած էական իրաւասութիւններն ու ստացուածքը, իւր ընկերների հետ միասին առաջնակարգ տեղ բռնել եկեղեցական ժողովներում և վարել իրապէս եկեղեցւոյ ներքին կառավարութեան վերաբերեալ բոլոր գործերը, բայց արտաքին ոտնձգութիւնների և հնացած ժառանգական իրաւունքների դէմ նա խուլ կռիւ մղել միայն կարող էր և պէտք է թոյլ տար, որ նորա գաղափարները ժամանակի ընթացքում մոտաք գտնեն և նոր կարգերի՝ իմիջիայլոց Հայրապետական Աթոռն

արժանաւորագրուելին ազատ ընտրութեամբ ժագանգել տալու սկզբունքի համար ճանապարհ հարթեն: Թուում է, թէ ինչպէս առաջ ակնարկել ենք, նոյն այս մաքառման արձագանքները պիտի համարուին որոշ էջեր Փաւստոս Բիւզանդացու պատմութիւնից, որ հաւանականաբար վերջնական կերպով խմբագրուեցաւ Վարդանանց պատերազմից յետոյ՝ Մանազկերտցի կաթողիկոսների օրերում: Արդեօք Ս. Ներսէսի կենդանութեամբ և նորա մահից յետոյ թագաւորների կողմից կարգուած Չունակ և Յունիկ Բ կաթողիկոսների ձեռնադրութեան իրաւունքը նորա համար չէ՞ ժխտուում այդ պատմութեան մէջ, որ ապացուցուի Ս. Սահակի կենդանութեամբ և նորա մահից յետոյ Պարսից թագաւորի կարգած Սուրմակ և այլ կաթողիկոսների ձեռնադրութեանց ապօրինի լինելը, արդեօք նոյն ինքը՝ Մելիտէ Մանազկերտցին, որ իբրև Մանազկերտի եպիսկոպոս յիշուում է Արտաշատի ժողովականների շարքում, սոցանից չէ՞ր ընդունել իւր ձեռնադրութիւնը և նորա ապօրինի ձեռնադրութեան դէմ նոյնպիսի բողոք չի՞ եղել, ինչպիսին նկարագրուում է Դ դարու Մանազկերտցիների համար, արդեօք Զաւէն և Աղբիանոսի տնից եղած այլ կաթողիկոսներ նորա համար չե՞ն ամենամութ գոյներով նկարագրուում Փաւստոսի մօտ, որ այդ տոհմը վարկաբեկ լինի, և ցոյց տրուի, թէ Լուսաւորչի գաւակներն աւելի իրենց անձնական արժանիքներով և մէկը միւսից յետոյ թողած մեծ երախտիքով են Հայրապետական Աթոռի օրինական ժառանգ հանդիսացել, մինչ Աղբիանոսի ցեղը, այդ բոլոր առաւելութիւններից զուրկ լինելով, ոչ մի հիմնաւոր իրաւունք չունէր նոյն Աթոռի համար: Յամենայն դէպս Ս. Սահակի և Ս. Մաշթոցի դպրոցի ու հին սերունդի մէջ մի գորեղ մաքառում, ինչպէս յետոյ կտեսնենք, տեղի ունեցել է, և բոլոր նշանները ցոյց են տալիս, որ նախքան Վարդանանց պատերազմը, առաջինի կողմն էր գերակշռող, հետեւեալ խառը ժամանակամիջոցում երկրորդը զօրացաւ, բայց յետոյ դարձեալ առաջինը տարաւ վերջնական յաղթանակ:

Բ. Շահապիվանի ժողովն ու մծղնութիւնը: Փարպեցին, Ս. Յովսէփի Հայոց հայրապետութեան յաջորդ կարգուելը յիշելով, աւելացնում է. «Եւ ի բարեխօսութենէ սուրբ հանգուցելոցն արանց (Ս. Սահակայ և Ս. Մաշթոցի) շնորհեցաւ աշխարհիս Հայոց պաշտօն ուղղափառ հաւատոց՝ մինչև ցամն երկոտասաներորդ Յազկերտի արքային Պարսից, որդւոյ Վռամայ»: Այս նշանակում է պարզապէս, որ Ս. Յովսէփը մինչև 450 թ. խաղաղութեամբ կառավարել է եկեղեցին, և որևէ հալածանք հաւատոյ դէմ, մի աչք ընկնող յեղաշրջում եկեղեցական կեանքի մէջ տեղի չի ունեցել: Բոլորովին հակառակ մի պատկեր են կազմել շատերն այս ժամանակամիջոցի նկատմամբ Խորենացու Ողբի ազդեցութեան ներքոյ, որ ներկայանալով իբրև Ս. Սահակի և Ս. Մաշթոցի Յունաստանից վերադարձող ուսումնական աշակերտներից մէկը՝ խիստ մռայլ գոյներով է նկարագրուում երկու մեծ վարդապետերի մահուամբ իբր անտեր մնացած Հայոց Եկեղեցու և ժողովրդի վիճակը: Սակայն ինչպէս նորա ուրիշ այն նկարագրութիւնները, որոնք ժամանակով աւելի մօտ պատմիչների գծած շրջանից ելնում են և ըստ երևոյթին նոցա աւանդածը հերքող կամ լրացնող նիւթ տալիս, զուրկ են պատմական արժէքից, այնպէս և այս: Ըստ ինքեան հասկանալի է, որ Ս. Յովսէփի և նորա ընկերների գործունէութեան օրերն անկման օրեր չէին Հայոց Եկեղեցու համար, այլ ներքին շինութեան, զօրացման և բարեկարգութեան ամենարդիւնաւոր օրեր, երբ մեծ վարդապետերի սկսած գործն ամենայն եռանդով առաջ տարուեցաւ, և աննկուն հաւատոյ այն կենդանարար ոգին հայ ժողովրդեան մէջ արծարծուեցաւ, որի փառաւոր արտայայտութիւնն են Վարդանանց և Վահանանց պատերազմները: Իսկ արտաքին պատմութիւնից յայտնի է, որ մեր երկիրը խաղաղութիւն և համեմատաբար բարօրութիւն է վայելել այն ժամանակամիջոցում: Յազկերտ Բ դաժան բռնաւորը իւր թագաւորութեան սկզբին մի յաջող պատերազմ

վարեց Միջագետքում Բիւզանդական կայսրութեան դէմ և մնացած ամբողջ ժամանակը զբաղուած էր հեփթաղների դէմ վարած պատերազմներով. Հայաստանի ներքին գործերի վերայ առանձին ուշադրութիւն դարձնելու միջոց չունէր, միայն թէ Հայոց այրուձին, հեռաւոր երկիր շարունակ գէնքի տակ մնալով, շատ ընտանիքների զրկում էր իրենց հովանաւորից ու սիրելուց: Նոյնիսկ հայ մարզպան ունեցաւ մեր աշխարհն այս ժամանակ յանձին Վասակ Սիւնու, ունէր հայ հազարապետ՝ յանձին Վահան Ամատունու, և առհասարակ հայ նախարարներն այնպիսի ոյժ էին կազմում և այնպիսի անկախութիւն վայելում ներքին կառավարութեան մէջ, որ եկեղեցին ու ժողովուրդը երևի շատ չէին զգում, թէ մի օտար հեթանոս թագաւոր է իշխում իրենց վերայ:

Այսպիսի կացութեան մի նշանաւոր վկան է Շահապիվանի ազգային-եկեղեցական ժողովը, որ տեղի պիտի ունեցած լինի 445 թուին: Առաջին ժողովն է այդ մեր ազգային-եկեղեցական ժողովների շարքում, որի 20 կանոնները պահուած են մեր կանոնագրքերի մէջ, իսկ սոցա կցուած կայ մի նախաբան, որը թէպէտ ժամանակակցի գործ չէ և զանազան ձեռագրերում զգալի տարբերութիւններով է աւանդուած, այնուամենայնիւ հետաքրքրական տեղեկութիւններ է տալիս ժողովի մասին: Նշանաւոր է նախ այն հանգամանքը, որ եպիսկոպոսների ու վարդապետների հետ ժողովին մասնակցում են հայ նախարարներն ու իշխանները, և դորանով հաստատուում է, որ մեր ժողովներն սկզբից ևեթ խառը ժողովներ են եղել, ու աշխարհական ներկայացուցիչները նոցա մէջ իրենց պատուաւոր տեղն են ունեցել: Ապա տեսնում ենք, որ ժողովի համար կանոնական հեղինակութիւն են Ս. Գրիգոր և Ս. Ներսէս, Ս. Սահակ և Ս. Մաշթոց, որոց դրած կարգերը վերահաստատելը համարում է նորա գլխաւոր նպատակը: Սակայն որչափ այստեղ ևս կրկնուում է, թէ վերջին ժամանակ շատ զեղծումներ են մուտք գործել եկե-

ղեցւոյ մէջ, և կարգ ու կանոն խանգարուել է, ժողովի կանոններն ի նկատի ունին ընդհանրապէս այն տեսակ չարիքներ, որոնք առաջ էլ, անշուշտ, եղել են և գուցէ աւելի ընդարձակ չափով, բայց իբրև սովորական երևոյթներ տարուել են: Այդպէս է միշտ՝ մարգարէների օրերից ի վեր, ժամանակի վատութեան ու զեղծումների աւելանալու դէմ ամէնից շատ բողոքներ լսուում են հէնց այն դէպքում, երբ մարդոց բարոյական գիտակցութիւնը զօրացել է, և հետևաբար պակասած չարիքն իսկ աւելի աչք է ծակում ու մեծ երևում: Ս. Սահակի և Ս. Մաշթոցի աշակերտները, որոնք անկասկած ժողովի բուն կազմակերպողներն ու վարիչներն էին, աւելի պարզ հասկացողութիւն ունէին եկեղեցւոյ պաշտօնեաների և ժողովրդեան բարոյական պարտականութեանց մասին, քան ասորիների մօտ աշակերտած իրենց նախորդները, և կամենում էին այդ հասկացողութեան համեմատ շատ բարեփոխել նոցա փոխադարձ յարաբերութիւնները: Ժողովի կանոններից մի քանիսը, յիրաւի, վերահաստատում են Ս. Ներսէսի օրով ամուսնական կեանքի անկանոնութիւնների, մեռելոց կոծի, հմայութեանց և այլ այսպիսի հեթանոսական սովորութեանց դէմ սահմանուած կարգերը, որոնք երևի սկզբից ևեթ ընդարձակ գործադրութիւն չէին գտել, բայց աւելի խստացնում են և յատկապէս պատիժներ որոշում եպիսկոպոսների, երէցների և նոցա մերձաւորների բարոյական զեղծումների համար: Մի քանի ուրիշ կանոններ վերաբերում են եպիսկոպոսների, երէցների ու վանականների հոգևոր կեանքին ու պաշտօնական յարաբերութիւններին: Սակայն ինչպէս երևում է, ժողովի գումարման բուն պատճառը եղել է այն աղանդը, որի մասին խօսք է լինում ԺԴ, ԺԹ և Ի կանոնների մէջ:

Մծղևէ են կոչուում այն աղանդի հետևողները, և նոյնն են անշուշտ, ինչ որ ընդհանուր եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ յայտնի մեսալեանները՝ երկու բառը ևս աղաւաղումը լինելով ասորենէն «աղօթող» կոչման: Այս աղանդի ծագումը

մինչև այժմ ծածկուած է մնացել խոր մթութեան մէջ. նոյնիսկ ամենահին աղբիւրներն այդ մասին ոչ մի որոշ ծանօթութիւն չունին, և գարմանալի է, որ գրեթէ նոյն խօսքերով են նկարագրում, ինչպէս մեր Փարպեցին իւր ժամանակ Հայաստանում եղած աղանդներին, որ ամենայն հաւանականութեամբ նոյն աղանդի հետևողներն էին, «Իսկ Հայոց աշխարհի աղանդ անանուն է ըստ վարդապետի և անգիր ըստ բանի»։ Որոշ աղանդապետի անուն չի կրում սա, ինչպէս արիոսականութիւնը, նեստորականութիւնը, մոնտանականութիւնը և այլ քրիստոնէական աղանդներ, չունի իւր որոշ վարդապետութիւնը և այդ վարդապետութիւնը պարունակող գրուածներ, այլ մի նորանշան երևոյթ է քրիստոնէութեան մէջ։ Ենթադրում են, որ նա յառաջ է եկել Դ դարում՝ իբրև հակակշիռ օրաւոր դարգացող կրօնաւորութեան։ Վերջերս արտայայտուել է նաև այն կարծիքը, եթէ նորա մէջ վերակենդանացած պէտք է տեսնել Բ, Գ դարերի որդեգրական աղանդը։ Անհաւանական չէ իսկապէս, որ թէ՛ այդ և թէ՛ Միջագետքում բուն դրած ուրիշ հին աղանդներ (Մարկիոնեանք, Բարդեժանեանք և այլն), միևնոյն հալածական վիճակում գտնուելով, հետզհետէ միմիանց հետ ձուլւում էին, և երբ եկեղեցւոյ մէջ առանձին կարևորութիւն ստացան մի կողմից դաւնական խնդիրները, միւս կողմից կրօնաւորական կենանքն ու ծիսական բարեպաշտութիւնը, այդ աղանդաւորները հանդէս գային իբրև Նատագով այնպիսի պարզ քրիստոնէութեան, որ գլխաւոր տեղը տալիս է կրօնական զգացմունքին և ոչ թէ վարդապետական նրբութիւններին, որ բարդ վարչական կազմակերպութիւն, սրբազնագործ պաշտօնէութիւն և ճոխ պաշտամունք չի ընդունում, ճգնութիւնից հրաժարուում է և անխտիր հաղորդակցութիւն է պահանջում տղամարդոց և կանանց մէջ, պահանջում է մի խօսքով այնպիսի կրօնական կեանք, որ հաւասարապէս մատչելի լինի գիտունին և տգէտին, մեծին ու փոքրին, այր մարդուն

և կնոջ, աստիճան ու բաժանում չընի կրօնական համայնքի անդամների մէջ։ Ինչպէս կտեսնենք գոնէ յաջորդ դարերում, նոյն աղանդի հետևողներն այդ տեսակ ուղղութիւն բռնեցին, և դորանից հասկանալի է դառնում, թէ ինչու նա մեծ հրապոյր ունէր ամէն կարգի և մանաւանդ ստորին դասակարգի մարդոց համար, որ նա աւելի տարածուած էր Արևելքում, ուր զգացմունքը գերակշռում է դատողութեան և յունական եկեղեցւոյ բարդ կարգերին, ու բազմազան պաշտամունքին համակերպելու տրամադրութիւնը պակասում էր։ Հասկանալի է ապա, թէ ինչու Հայաստանում մաքառումն է սկսում այդ աղանդի դէմ նոյն այն ժամանակ, երբ բարենորոգում էր մտնում մեր եկեղեցու մէջ յունական ոգւով։ Առաջ յիշել էինք արդէն, որ ամենայն հաւանականութեամբ այս աղանդին էին պատկանում Գորիւնի ասած բարբարիանոսները, և որ հետևաբար Ս. Մաշթոցի հանած հալածանքով նոքա չջնջուեցան, այլ որչափ նորա աշակերտները նախանձախնդրութիւն էին ցոյց տալիս նոր կարգեր հաստատելու, այնչափ և սոքա օգուտ էին քաղում հնի կողմնակիցների խուլ դժգոհութիւնից և զօրացնում իրենց աղդեցութիւնը ժողովրդեան մութ խաւերում, մինչև իսկ հարկ եղաւ Շահապիվանի ժողովը գումարել և արտակարգ խիստ միջոցներ ձեռք առնել նոցա դէմ։

Եփեսոսի Տիեզերական ժողովն արդէն բանադրել էր իմիջիայլոց մեսալեաններին։ Իսկ Հայոց եկեղեցին, ինչպէս տեսանք, Ս. Սահակի և Ս. Մաշթոցի միջոցաւ ընդունել այդ ժողովի դաւանական սկզբունքներն ու սահմանած կանոնները և նոցա վերայ հաստատ մնաց մինչև վերջը։ Ուրեմն Շահապիվանի ժողովը նորոգեց միայն Եփեսոսի Ս. ժողովի որոշումը՝ դատապարտելով մծղնէութիւնը, և մի քանի գործնական միջոցներ ձեռք առաւ այդ աղանդը բնաջինջ անելու համար։ Նոցա վերև յիշած կանոններն աղանդի էութեան մասին շատ բան չեն ասում, բայց տալիս են մի քանի բնորոշ գծեր,

որ, համաձայն օտար աղբիւրների, յատուկ էին մեսաղեաններին: ԺՊ կանոնն արգելում էր եկեղեցականներին այդպէս կոչուած «տան տիկին» պահել, «որպէս սովորութիւն է մծղնէից»: ԺԹ կանոնը ուրիշ ծանր պատիժների շարքում սահմանում է հասակաւոր մծղնէների ոտքի շղերը կարել և գողենոց տանել, իսկ այդպէս պատժելու պատճառն այն էր հաւանականօրէն, որ մծղնէները կրօնական ոգևորութիւն յառաջ բերելու համար դերուիշների, հին սեմական նաբիներին կամ այժմեան ռուս պրիգունների նման մոլեկան պարեր էին կազմում: Միւս ծանր պատիժն էր բռնուած աղանդաւորների ճակատին աղուեսադրոշմ դնելը, որի բուն նպատակն էր, անշուշտ, նշանակել և ամէնքին յայտնի կացուցանելով նոցա ինչ լինելը՝ զգուշացնել նոցա մօտենալուց և վարակուելուց, բայց արտայայտում էր գուցէ միւսնոյն ժամանակ նոցա աղուիսային խորամանկութեամբ մարդիկ որսալու սովորութիւնը և այս աղանդի ներկայացրած վտանգը՝ իւր թագուն և կեղծ բնաւորութեամբ: Ընդհանրապէս այս պատիժների խստութիւնից երևում է, որ աղանդի տարածումը մեծ երկիւղ էր ազդում, և այն հանգամանքը, որ նորահետևողների թուում տղամարդոց և կանանց հետ յիշուում են նաև մանուկներ, որ պատիժներ են սահմանում նորան յարող իշխանների, նախարարների, ոստիկանների և նոցա ընտանեաց համար, պարզ նշան է, թէ որչափ ընդարձակութիւն էր գտել նա արդէն, մինչև բարձր նախարարական տները մուտք գործել և առանց սեռի ու հասակի խտրութեան՝ ամէնքին իւր ցանցերի մէջ առել: Իսկ եթէ ժողովը չի քաշուում նաև երկրի ամէնից զօրեղ իշխաններին ծանր պատուհասի ու դատապարտութեան ենթարկել, նշանակում է հարկաւ, որ եկեղեցին մեծ ոյժ էր զգում իւր մէջ, ինչպէս և արդէն այս աղանդաւոր շարժումը ցոյց է տալիս, որ կրօնական ոգին մեր երկրում կենդանացել էր և կրօնական խնդիրների համար հետաքրքրութիւն զարթել: Մծղնէութիւնն այնպիսի կրօն-

նական շարժումներից է, որ արտաքին պարզութեան քօղի տակ օգուտ էր քաղում անկասկած ասիացի մարդու մեղկութիւնից, զգայականութիւնից, հոգևոր ծուլութիւնից: Կարելի է ասել՝ եւրոպականացած քրիստոնէութեան դէմ նա կամենում էր դնել մի ասիական կրօն, ինչպիսին մանիքեցութիւնն էր, ինչպէս յետոյ ուրիշ կերպարանքով մահմեդականութիւնը եղաւ, որ բարոյական ու մտաւոր ուժերի մեծ լարում չէր պահանջում, չէր ստիպում իրերի ու գաղափարների խորը թափանցել, այլ բաւականանում էր քրիստոնէութիւնից միայն ծայրեր քաղելով և թոյլ էր տալիս, որ մնացածը երևակայութիւնն ու զգացմունքները լրացնեն: Ուստի այս աղանդի դէմ մաքառումը մտնում է դարձեալ Ս. Սահակի ու Ս. Մաշթօցի արծարծած գործունէութեան այն ընդարձակ շրջանի մէջ, որ նա յունական-արևմտեան ոգու կորովն ու գաղափարականութիւնը պաշտպանեց ասիական տափակութեան և զգայականութեան դէմ՝ այն մեծ արդիւնքը յառաջ բերելով, որ հայ ժողովուրդն ասիական հողի վերայ դարձաւ առմիշտ արևմտեան քաղաքակրթութեան յարող և այն ընմոնելու ընդունակ մի տարր: Ինչպէս կտեսնենք, նոյն մաքառումը կրկնուել է պարբերաբար դարերի ընթացքում և այս շրջանում մի անգամ գծած շաւղի վերայ մեծամեծ դժուարութիւնների դէմ յառաջ տարուելով յաջողութեամբ՝ փառաւորել նախաձեռնողների անունը:

Գ. Յազկերտի հանած հալածանքն ու հայոց ուխտը:
Վարդանանց պատերազմի երկու պատմիչները՝ Փարպեցի և Եղիշէ, համաձայն են այն կէտում, որ հայաժանքը հայոց դէմ սկսուել է Յազկերտ Բ-ի թագաւորութեան ԺԲ տարին կամ 449 թուին, բայց երբ անցում են մանրամասնութիւններին, զգալի տարբերութիւններ ենք նկատում նոցա պատմածի մէջ, և եթէ ուշի ուշով համեմատենք, կտեսնենք, որ Փարպեցու պատմածն աւելի նախնական է, իրականութեան մօտ և վստահելի, մինչ Եղիշէն, կարևոր դէպքերում կէտ առ

կէտ նորան հետեւելով, ամէն ամգամ, երբ շեղուում է և տարբեր բան է պատմում, այն տպաւորութիւնն է գործում, որ կամ ինքն իրենից ծաղկեցնում է կամ իւր նիւթը վերցնում ոչ արժանահաւատ աղբիւրներից: Այդպէս, նորա պատմելով՝ Յազկերտ իւր թագաւորութեան ժԲ տարուայ ակզբին նախ յարձակուում է քուշանաց վերայ, մեծ յաղթութիւն տանում, երկիրն ասպատակում, շատ բերդեր ու քաղաքներ առնում, աւար ժողովում և երբ կամենում է այդ բոլորի համար գոհութիւն մատուցանել աստուածներին, մոգերը խորհուրդ են տալիս, որ բոլոր ազգերին զրադաշտական կրօնի դարձնէ: Ընդունում է այդ խորհուրդը, Հայոց, Վրաց և Աղուանից այրուձին «Պահ դրան» այն կողմում փակած պահում, զանազան տանջանքներով, անարգանքով ու խաբէական միջոցներով ստիպում իրենց հաւատն ուրանալ: Ապա Դենշապուհ անուկով մէկին ուղարկում է Հայաստան, որ գալիս, աշխարհագիր է անում, եկեղեցին հարկի տակ դնում, հարկերն առհասարակ ծանրացնում, նախարարների մէջ բանսարկութեամբ խռովութիւն ձգում, հայ հազարապետին փոխել տալիս և տեղը պարսիկ բերում: Տեսնելով վերջապէս, որ այս բոլորը չի օգնում, նոր Միհրնբերսէհ հազարապետը գրում է իւր նշանաւոր նամակը: Սակայն մի կողմ թողած այն, որ Եղիշէն ինքն իրեն հակասում է՝ երկու անգամ կրկնելով մոգերի խորհուրդը, և կրօնափոխութեան գործն արդէն տարիներ առաջ սկսուած, երեք աշխարհի այրուձին այդ իսկ նպատակով բերել տուած, վերջին անգամ քուշանաց դէմ գնալուց առաջ բոլոր հպատակ ազգերին մոգական կրօն ընդունելու հրաման արձակած ցոյց տալով, նոյնիսկ այդ վերջին պատերազմի և նորան հետևող դէպքերի նկարագիրը ոչ մի կերպ չի կարելի կենդանի, ժամանակակից իրականութեան հետ հաշտեցնել, և բոլորը, դեռ Միհրնբերսէհի նամակի պատասխանը, հայ նախարարների արքունիք կանչուելը, հաւատն ուրանալը և Հայաստան վերադառնալն էլ վրան

աւելացնելով՝ մի տարուայ ժամանակամիջոցում տեղաւորել: Պարզ է, որ եթէ նա իւր հռետորական արուեստը փայլեցնելու և առաջը դրած խնդրի կարևորութիւնը բազմացնելու համար չի ստեղծում շատ բան, գոնէ ժամանակները շփոթում է և գուցէ ուրիշ հանգամանքներում կատարուած դէպքերն այստեղ փոխադրում: Գիտենք օրինակ, որ քրիստոնեաներին հաւատուրացութեան դրդելու համար նորա նկարագրած այնպիսի միջոցները, ինչպէս աւագ իշխաններին ստորացնել, ստորներին բարձրացնել, թոշակներ կապել և այլն, Վարդանանց պատերազմից յետոյ են տեղի ունեցել: Ակներև է և այն, որ եթէ Հայոց այրուձին առաջուց արգելքի տակ դրուած լինէր Պարասկաստանում և հաւատի համար չարչարանքների ենթարկուած, նախարարներն այնքան պարզամիտ չէին գտնուել, որ յետոյ առանց այլևայլութեան արքունիք գնային, ծուղակի մէջ ընկնէին և նոր մտածէին, թէ ինչպէս իրենց հաւատն ուրանալով՝ հայրենիք վերադառնան ու ապստամբելով պաշտպանուեն Յազկերտի բռնութեանց դէմ:

Մնում է ուրեմն հետևել Փարպեցուն և ընդունել, որ առաջին անգամ մոգական կրօն ընդունելու առաջարկութիւն եղել էր հայերին այն հրովարտակով, որ գրում է ինքը՝ թագաւորը, Միհրնբերսէհի խորհրդով (և ոչ Միհրնբերսէհ): Փարպեցին յառաջ է բերում թէ՛ այդ հրովարտակի և թէ՛ հայերի տուած պատասխանի բովանդակութիւնը միայն, մինչ Եղիշէն ամբողջական գրութիւններ է բերում՝ հասցէով ու ստորագրութիւններով մէկտեղ, և համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, որ Փարպեցին դարձեալ աւելի մօտ է իրականութեան, որչափ և Եղիշէի բերածներն առերևոյթ դիւանական վաւերաթղթերի կերպարանք ունին: Յիրաւի, բաւական միամիտ է Փարպեցու տուած այն բացատրութիւնը, որով նա այս աղէտալի բանակցութեան բուն շարժառիթ համարում է Վարազվադան Սիւնու հաւատուրացութիւնը: Վերջինս, Վասակ Սիւնի Հայոց մարզպանի փեսան լինելով, գժտուել էր նորա

հետ, Պարսից դուռն էր դիմել և մոգական կրօնն ընդունելով՝ յոյս ունէր վրէժ առնել իւր աներից: Այս օրինակն իբր թեւադրել էր Պարսից հազարապետին այն միտքը, որ կարելի էր նախ հայերին և ապա բոլոր հպատակ քրիստոնեաներին մոգութեան դարձնել, որով և համոզել էր թագաւորին գրելու յիշեալ հրովարտակը: Սակայն նոյնիսկ Փարպեցու ուշադրութիւնից չեն վրիպում ժամանակի քաղաքական պայմանները, որոնց մէջ ծնունդ առաւ այսպիսի մի ընդարձակ ծրագիր: Յազկերտի օրով ինչպէս Սասանեանց իշխանութիւնը, այնպէս և նորա հետ զուգընթացաբար առաջ եկած և զարգացած մոգութիւնն իրենց զօրութեան գագաթնակէտին էին հասել: Նախորդ թագաւորութիւնների ժամանակ փորձեր շատ էին եղել, որ ոչ միայն հայերը, այլ նաև Պարսկաստանի խորքերում գտնուած քրիստոնեաներ, հոգով իրենց շատ աւելի մօտ էին գգում քրիստոնեայ արեւմտեան կայսրութեան, քան իշխող պետութեան, մինչև անգամ սոցա մէջ պատերազմ եղած դէպքում ակներև համակրութիւն էին ցոյց տալիս առաջինին և ուրախանում նորա յաջողութիւնների համար: Երկու պետութիւնների դարաւոր մրցումը Հայաստանի համար վերջացած կարելի էր համարել այժմ, և պարսից իշխանութիւնն ընդմիջտ հաստատուած նորա մեծագոյն մասի վերայ: Ի՞նչ զարմանք ուրեմն, որ յաղթութիւններով յղփացած ու օտար ազբիւններից ևս իբրև մոգական կրօնի ջերմեռանդ պաշտպան յայտնի Յազկերտը երկարատև պատերազմներով իւր պետութեան արևելեան սահմաններն ապահովացնելուց և այդպէս ամբողջ երկիրը խաղաղացնելուց յետոյ մտածէր բոլոր հպատակ ազգերին նոյն կերպ երկրպագութեան բերել մոգական ատրուշանի առաջ, ինչպէս խոնարհած էր տեսնում իւր արքայական գայիսոնի ներքոյ, կամենար դորանով մանաւանդ իսկ պետութեան արեւմտեան սահմանների վերայ գտնուող քրիստոնեաների հարևան գօրեղ քրիստոնեայ երկրի հետ կապող ներքին կապերը և սերտ կապով միացնել իւր

երկրի հետ, վերհաստատել գոնէ այն յարաբերութիւնը, որ կար հայերի և պարթևների մէջ քրիստոնէութիւնից առաջ, երբ հռովմայեցիների հպատակ համարուած հայերն իրենց բնական հակումներով միշտ դէպի Արևելք էին թեքուում: Գուցէ Վարազդադանի ուրացութիւնը ևս մի փոքր դեր խաղացել է այն տեսակէտից, որ կամեցել են նորանով որսալ և ընկճել նախ Վասակ Սիւնուն՝ Հայաստանի ամէնից զօրեղ իշխանին ու կառավարչին, ապա այդ միջոցաւ միւս նախարարներին:

Յամենայն դէպս ըստ Փարպեցու՝ թագաւորի հրամանը յայտնուել է սկզբում մի պարզ առաջարկի ձևով, գրի են առնուել պարսից կրօնի տարերքը, որ հրովարտակի հետ ուղարկելով՝ առաջարկուել է ընդունել այդ «արդար և կշիռ օրէնքը», և թողնել այն «սուտը և անօգուտը», որ պաշտում էին հայերը՝ պատուիրելով այնուամենայնիւ իրենց օրէնքը նոյնպէս գրել և արքունիք ուղարկել: Հայոց հոգևորականութիւնն ու իշխանները ժողով կազմեցին այդ առթիւ Արտաշատում և նոյնչափ պարզ և կտրուկ մի պատասխանով կամենում էին միանգամից փակած լինել խնդիրները: Նոքա առարկում են, որ ինչպէս իրենց պարտքն է ըստ մարմնաւորին ամենայն հաւատարմութեամբ Պարսից թագաւորին ծառայել, այնպէս և ըստ հոգևորին՝ միակ ճշմարիտ Աստուծուն երկրպագել: Աւելորդ են համարում երկու կրօնների քննութեան մէջ մտնել, ո՛չ մոգական կրօնի մասին գրուածը բանում, կարգում են՝ նորա ինչ լինելն առաջուց իմանալով և ի յարգանս թագաւորի՝ չկամենալով նորա անհեթեթութիւնը ծաղրի առարկայ դարձնել, ո՛չ էլ քրիստոնէական կրօնի մասին են գրում, որպէս զի առիթ չտան մոլեռանդ անհասկացողներին նորա սրբութիւնն անարգելու: Այս կէտում յատկապէս շատ տարբեր ոգի ունի Եղիշէի յառաջ բերած պատասխանը՝ մի ընդարձակ յիշատակարան, որ պատուաւոր տեղ կարող է բռնել եկեղեցական գրականութեան մէջ՝ իբրև

մաքուր աւետարանական հաւատքի և հաստատուն բարոյական համոզումների արտայայտութիւն, բայց հաւանականաբար արտայայտութիւնն այն հաւատքի և համոզումների, որոնք կուռել, ամրացել էին երկարատե կրօնական պատերազմների մէջ և ոչ թէ նոցա սկզբում Արտաշատի ժողովականների ձեռքով բառ առ բառ այս գրուածքը թելադրել: Այսպէս թէ այնպէս պատասխանը շատ որոշ և համարձակ էր: Հետեւանքն այն եղաւ, որ Հայոց, Վրաց և Աղուանից նախարարներն արքունիք կանչուեցան, և մեծ սպառնալիքներով հրամայուեցաւ նոցա այնտեղ ենթարկուել անպայման թագաւորի հրամանին, մոգական կրօնն ընդունել: Նախարարները մտածեցին, որ եթէ ընդգրկմանն, ո՛չ միայն իրենք չարաչար կտուժեն, այլև իրենց երկրներն անտէր կմնան ու ոտնատակ կլինեն, ուստի որոշեցին առերես հնազանդել, մեծ դժուարութեամբ և միջնորդներ ձգելով՝ կարողացան համաձայնեցնել նաև Վարդան Մամիկոնեանին, երգուեցին Աւետարանի վերայ հայրենիք վերադառնալուց յետոյ արիւն չխնայել հաւատի պաշտպանութեան համար, ապա թէ յօժարութիւն յայտնեցին կրակատուն երթալու և պատիւներ ու ընծաներ ընդունելով՝ ուղևորուեցան դէպի իրենց տեղերը: Բայց երևի Յագկերտ ինքն էլ շատ վստահ չէր նոցա անկեղծութեան վերայ, որ իւր մօտ պատանդ պահեց Վրաց Աշուշա բղեխին և Հայոց մարզպանի երկու որդիներին:

Նախարարների հետ Հայաստան էին եկել նաև բազմաթիւ մոգեր, որոնք, նոցա արդէն կրօնակից համարելով, յոյս ունէին նոցա օգնութեամբ ատրուշաններ կանգնեցնելու երկրի գլխաւոր կենդրոններում և ժողովրդին հեշտ կերպով դարձի բերելու: Բայց հայ ժողովուրդը ոչ միայն նոցա երեսը տեսնելու տրամադրութիւն չունէր, այլև նախարարներին ընդունեց իբրև օտարացածների, իրենց ընտանեաց գիրկը վերադառնալու անարժան ուրացողների: Լացով ու ողբով էին դիմաւորում սոցա ամէն տեղ, շատ անգամ յայտնի թշնամանք

ցոյց տալիս: Տեսնել հարազատների վիշտը, ստորադրեալների արհամարհանքը, ժողովրդական ընդհանուր մեղադրանքը և ստիպուած լինել կեղծելու, ատելի կրօնի պաշտող ձեւնալու, շատ ծանր պիտի գար հարկաւ հայ նախարարներին, մանաւանդ այնպիսիներին, որոնք մանկութիւնից ամենախնամոտ քրիստոնէական դաստիարակութիւն էին ստացել, ինչպէս, օրինակ, Վարդան Մամիկոնեան: Սա, չկարողանալով տանել այսպիսի դրութիւն, իսկ յայտնի ապստամբութեան համար հարկաւոր ոյժ ու պատրաստութիւն իւր երկրի մէջ չգտնելով, ժողովեց իւր հարազատներին ու մերձաւորներին և առաջարկեց՝ տուն, կալուածք, ամէն ինչ թողնել ու Յունաց բաժինը գաղթել: Սակայն մինչ նա իւրայիններով այս պատրաստութեան վերայ էր, Վասակ մարզպանն ու այլ իշխաններ իմացան, ժողովուեցան, խորհուրդ արին, Պարսկաստանում արած ուխտը նորոգեցին և Աւետարանը կնքելով՝ մի քանի աչքի ընկնող քահանաների ու իշխանների ձեռք տուին, ուղարկեցին, որ նորան համոզեն, թէ իրենք ամէնքը պատրաստ են միաբան սիրով ու զօրութեամբ հայրենի հաւատքը պաշտպանելու, մինչ եթէ Մամիկոնեանք, որ այսպիսի գործերում սովորաբար առաջնակարգ տեղ էին բռնել, թողնէին, հեռանային, իրենց ուխտը կքնադուէր, և ամբողջ աշխարհին ու եկեղեցուն մեծ զրկանք կլինէր: Վարդան համոզուեցաւ, թողեց իւր մտադրութիւնը, վերադարձաւ Հայոց բանակատեղին և նախարարների հետ միաբանելով իբրև զօրաց հրմանատար՝ դիպող առիթի էր սպասում՝ ապստամբութեան դրօշը բարձրացնելու:

Դ. Հայոց ապստամբութիւնը և երկապառակութիւն ուխտալնների մէջ: Փարպեցու նկարագրութիւնից երևում է, որ հայ նախարարները, միաբան լինելով այն կէտում, թէ պէտք է դիմադրել պարսիկներին և թոյլ չտալ բռնի մոգական կրօն մտցնելու հայերի մէջ, տարբեր հայեացքներ ունէին դիմադրութեան եղանակի նկատմամբ: Ոմանք, անտանելի համարե-

լով ուրացութեան քօղի տակ մնալը, պատրաստ էին հոգևորականութեան և նորան հետևող բազմութեան հետ օր առաջ յայտնի ապստամբութեան դիմել և որևէ գնով իրենց վերայ եղած արատը մաքրել, ուրիշները, որոնց գլուխ Վասակ մարզպան, կկամենային երևի ըստ կարելոյն երկար մնալ նոյն քօղարկեալ դրութեան մէջ, առերես համակերպել մոգերի հետ և դիպող ժամանակին սպասել, մինչև կարելի լինէր կամ Պարսից թագաւորին համոզել՝ յետ առնելու իւր անտեղի հրամանները և կրօնական ազատութիւն շնորհելու կամ դրսից օգնութիւն գտնելով և ապստամբելով՝ կրօնական ազատութեան հետ նաև քաղաքական ազատութիւն ձեռք բերել: Յայտնի է յամենայն դէպս, որ ժամանակի քաղաքական պայմանները խիստ աննպաստ էին ապստամբութիւնը փութացնելուն, և Փարպեցին ինքը փաստեր է տալիս կասկածելու այն մասին, թէ յիշեալ երկրորդ կարգի նախարարները սկզբից ևեթ սրտով յարած են եղել մոգութեան և նենգաւոր խորհուրդներ ունեցել, ինչպէս պնդում է նորա հետ մանաւանդ առանձին թափով Եղիշէն: Նա վկայում է նոյնիսկ, որ միւս խմբին պատկանողներն էլ բոլորեքեան զուտ գաղափարական ձգտումներով չէին առաջնորդուած՝ յիշելով գոնէ գլխաւորներից մէկի՝ Վահան Ամատունու համար, թէ Վասակ մարզպանի հետ ոխ ունէր և աշխատում էր ապստամբութիւնն արագացնել միայն նորա համար, որ մարզպանը մէջտեղ տուէր: Իսկ վերջինս, յիրաւի, ամէնից աւելի պատճառներ ունէր զգուշութեամբ շարժուելու: Չէ՞ որ նա էր երկրի կառավարիչը և պատասխանատուն թագաւորի առաջ անցած դարձածի համար, չէ՞ որ նորա երկու որդիքը պատանդ էին թագաւորի մօտ և Յագկերտի նման մի դաժան բռնաւորի համար ոչինչ չարժէր չնչին կասկածից նոցա գլուխները կտրել տալ: Փարպեցու պատմելով՝ այս պարագան լաւ ըմբռնում էր, օրինակ, ուխտեայների պարագլուխ Վարդան Մամիկոնեան, ուստի դէմ էր գնում Վահան Ամատունու սատրանքներին և իւր կողմից ջանք

չէր խնայում ապստամբութեան խորհուրդը հնարաւոր չափով ծածկուած պահելու: Այս այսպէս լինելով, եթէ Կորիւնի վկայութեանը, որ թէպէտ Ս. Մաշթոցի վարքը գրել է Վահան Ամատունու մահից, ուրեմն և Վարդանանց պատերազմից յետոյ և Վասակի բոլոր արարքներին տեղեակ եղել, այնուամենայնիւ, ինչպէս առաջ ակնարկեցինք, մեծ գովասանքով է խօսում նորա մասին, առանձին կարեւորութիւն իսկ չտանք՝ ի նկատի ունենալով, թէ ինչպիսի մեծ գովասանքով է խօսում նա միաժամանակ Վահան Ամատունու մասին, դարձեալ պիտի խոստովանինք, որ մեր պատմութիւնը շատ խիստ, գուցէ և բոլորովին անարդար դատաստանի է ենթարկել Վասակին՝ նորան իբրև մի հրէշ և ուրացողների տիպար ներկայացնելով: Հաւանականաբար շատերը, որոնք արդարների անուն են վաստակել՝ նորա տեղ լինելով, նորանից տարբեր ընթացք չէին բռնի: Եթէ նա առաջիններից մէկն էր, որ արգելք եղաւ Վարդան Մամիկոնեանի գաղթելուն, նորա համար չէր երևի, որ մտքում դրած ունէր իւր աշխարհը մոգութեան դարձնել, և ինքն էլ մոգ մնալով և ուխտեայներին ասպարիզից հանելով՝ կատարեալ տէր լինել այդ աշխարհին: Մոռանալու չէ նաև այն, որ նորա երկու պատանդ որդիները գերեալ և ուխտապահ նախարարների թւում էին Վարդանանց պատերազմից յետոյ, իսկ նորա երէց որդին՝ Բաբգէն, Վահան Մամիկոնեանի գլխաւոր աջակիցներից մէկն էր և մինչև վերջը հաւատարիմ մնաց:

Երկպառակութեան սկիզբ դրուեցաւ անշուշտ այն ժամանակ, երբ Վարդան և ուրիշ իշխաններ, նկատի առնելով, որ իրենց հաւատաւորացութեան առերես լինելը և հայերի մէջ ամենուրեք ցոյց տուած արհամարհանքը երկար ծածուկ մնալ չէր կարող, կամ որ վերջիններս իմաց տուած կլինէին արքունիքին իրերի իսկական դրութիւնը և մի նոր ծանր փորձանք կբերէին իրենց գլխին, հոգևորականութեան հետ մէկտեղ Վասակից ծածուկ խորհուրդ կազմեցին, թէ ինչպէս հրապա-

րակ հանեն իրենց ապստամբութեան ծրագիրը: Թէպէտ, յի-
րաւի, նոցա կասկածը մարզպանից այնչափ մէծ էր, մինչ չա-
րաչար մահով սպանել տուին ոստանիկին, որ գնացել, իրենց
խորհրդի մասին յայտնել էր նորան, բայց դարձեալ հարկ
չկայ ընդունելու, թէ այն պատճառաւ էին կասկածում, որ
նորա նենգաւոր և սրտանց ուրացող լինելուն համոզուած
էին: Բաւական էր, որ նորա՝ իւր որդւոց և իւր դիրքի պատ-
ճառով ապստամբութիւնն արագացնելուն հակառակ լինելը
գիտէին, ուստի պիտի մտածէին, որ նա իւր ունեցած մեծ
ազդեցութեամբ կարող էր իրենց ծրագիրը խափանել: Եթէ
նա սկզբում այդ չարաւ, այլ նախարարների հետ միաբա-
նելով՝ երգուեց և իւր կնիքը դրոշմեց Աւետարանի վերայ,
որ պէտք է պաշտպանէ քրիստոնէական հաւատը, եկեղեցի
գնաց, միւսների հետ մի կողմ ձգեց ուրացութեան դիմակը
և սկսեց պատրաստութիւն տեսնել պարսիկներին դիմադրե-
լու համար: Գուցէ յիրաւի հանգամանքների ճնշման ներքոյ
այդպէս վարուեց: Ստիպուած մինչ արդէն մտքում դրել էր
գաղտնի բանակցութեան մէջ մտնել արքունիքի հետ և իւր
որդիների կեանքն ու իւր իշխանութիւնն ապահովելով՝ ի
դերև հանել ապստամբութեան խորհուրդը:

Յամենայն դէպս ապստամբութիւնը ծածկել այլևս կարելի
չէր: Մինչ նախարարները եկեղեցում երգում էին անում և
ուխտ հաստատում, ամբոխը յարձակուել, ատրուչանը կոր-
ծանել և մոգերին ձերբակալել էր, որոնց մեծ մասին յետոյ
սպանեցին: Պէտք էր այդ բոլորի համար պատասխան տալ
թագաւորին, և շատ հաւանական է, որ Վասակ շտապեց գրել
այս մասին արքունիք, մեղքն ուրիշի վերայ ձգել և իւր անձն
արդարացնել: Շատ հաւանական է, որ նա դաւաճան դիտա-
ւորութիւններով Վարդան Մամիկոնեանին խորհն խորխո-
ռուու, Արշաւիր Կամսարականի և ուրիշ իրենց հաւատին
առանձնապէս հաւատարիմ և ջերմեռանդ ճանաչուած նա-
խարարների հետ Աղուանից աշխարհն ուղարկեց, իսկ իւր

ոխերիմ թշնամի Վահան Ամատունուն քաջարի Հմայեակ
Մամիկոնեանի հետ դեսպան կարգեց՝ կայսեր մօտ գնալու
և նորա օգնութիւնը խնդրելու համար՝ հեռացնելով այդպէս
երկրից բոլոր նոցա, որոնք լուրջ խոչընդոտներ կարող էին
հանել իւր ապագայ ձեռնարկութիւնների դէմ: Սակայն եթէ
ի նկատի ունենանք, թէ որչափ վտանգաւոր խաղ էր նորա
կողմից իւր կնիքով դրոշմած թղթեր ուղարկել Յունաց կայս-
րին և Հայաստանի սահմանակից նահանգների բոլոր կիսան-
կախ իշխաններին՝ հրաւիրելով նոցա գինու զօրութեամբ օգ-
նել հայերին պարսից դէմ ապստամբելու համար, մի խաղ,
որը բացուելով կարող էր նորան շատ թանգ նստել, ինչպէս
իրօք որ թանգ նստեց վերջում և նորա կորստեան պատճառ
եղաւ, ապա պիտի մտածենք, որ նա իսկապէս երկդիմի դիրք
էր բռնել: Եթէ տեսնէր, որ սպասած օգնութիւնն ստանում
են Արևմուտքից, կարող են ապստամբութեան գործը յաջո-
ղութեամբ գլուխ հանել և պարսից լուծը թօթափել, գուցէ
որդւոց հոգսն ու այլ կողմնակի նկատումներ մի կողմ կղնէր
և ամենայն եռանդով ձեռնամուխ կլինէր այդ գործին, որից
իրեն պէտք է հասնել փառքի մեծագոյն բաժինը, իսկ եթէ
ոչ մի կողմից օգնութիւն չգտնէին, և յաջողութեան յոյսը
կտրուէր, այն ժամանակ բացարձակապէս կդաւաճանէր իւր
ուխտակիցներին և հաւատարմութիւն ցոյց տալով Պարսից
արքունիքին՝ կարդարանար նորա առաջ կամ թերևս աւե-
լի մեծ պատուի ու իշխանութեան կարժանանար: Իսկ իրերը
չուտով այնպիսի ընթացք ստացան, որ դժուար չէ հասկա-
նալ, թէ ինչու նա թողեց առաջին ծրագիրը, եթէ ունեցած
համարենք այն, և դէպի երկրորդը հակուեցաւ:

Վարդանի մղած առաջին հակամարտը պարսից դէմ
Աղուանից երկրում՝ Կուր գետի ափին, շատ յաջող էր: Չնա-
յելով, որ թշնամիներն անհամեմատ առաւել էին թուով իւր
փոքրիկ գնդից, կատարեալ յաղթութիւն տարաւ նա, ցրեց ու
նոցա դուրս քշեց դաշնակից քրիստոնեաների երկրից, ան-

ցաւ Կուր գետը և մինչև այն պահակը հասաւ, որ պարսից իշխանութեան հիւսիսային սահմանը պաշտպանում էր հոներից, կոտորեց պարսիկ պահապաններին և բանակցութեան մէջ մտնելով հոների հետ՝ կարողացաւ դաշն հաստատել սոցա հետ, խոստում առնել, որ օգնութիւն հասցնեն հայերին պարսից դէմ: Դորա փոխարէն կատարեալ անյաջողութեան հանդիպեց կայսեր մօտ ուղարկուած դեսպանութիւնը: Թէոդոս Բ կայսրը վախճանուել էր 450 թուի ամառը՝ հէնց այն ժամանակ, երբ Հայոց դեսպանները ճանապարհին պէտք է եղած լինէին: Նորա յաջորդը՝ Մարկիանոս, շտապեց վերահաստատել խաղաղութիւնը Պարսից հետ և զբաղուած էր Արևմուտքում այնպիսի խնդիրներով, որ ամենևին տրամադրութիւն չունէր հայերի պատճառաւ ծանր պատերազմի մէջ մտնելու: Հայ դեսպաններն առժամանակ մայրաքաղաքում դեգերելուց յետոյ ձեռնունայն պիտի վերադառնային: Այդ դէպքում զուր էր օգնութիւն յուսալ նաև Հայաստանի արևմտեան և հարաւային սահմանակից նահանգների իշխաններից: Հաւանականաբար Թէոդոս կայսեր մահը լսելուց և դորա հետևանքները կշռելուց յետոյ միայն Վասակ բացարձակ կերպով դրժեց տուած ուխտին: Նա շուտով միացրեց իրեն հետ Հայաստանում մնացած նախարարներին, գրաւեց բերդերը, Մամիկոնեան, Կամսարական և այլ հակառակորդ իշխանական տոհմերի մանկահասակ զաւակներին ժողովեց և իբրև պատանդ Սիւնեաց երկրի բերդերը փոխադրեց: Այդպիսով հաւատարմութեան ամէն տեսակ երաշխիք ընծայեց Պարսից թագաւորին և շտապեց յետ նուաճել երկիրը նորա համար:

Երբ այս բոլորը լսում է Վարդան, շտապում է հարկաւ իւր ընկերներով և զօրքով Հայաստան վերադառնալ: Փարպեցու պատմութիւնից պարզ չի երևում, թէ ինչ յարաբերութեան մէջ էին այնուհետև երկու հակառակ կողմի նախարարները: Նոքա որևէ ընդհարում չեն ունենում, իրար դէմ չեն ելնում իբրև երկու պատերազմող բանակներ, այլև վերև նկարագ-

րածի պէս իբրև երկու հակառակ կուսակցութիւններ են ներկայանում, որոնցից իւրաքանչիւրը տարբեր քաղաքականութեան էր հետևում իշխող պետութեան նկատմամբ: Ուխտադրուածների պարագլուխը՝ Վասակ, չի քարոզում, թէ պէտք է մոգութիւն ընդունել, այլ մարդիկ է ուղարկում ամէն կողմ, քահանաներ է ուղարկում և հաւատացնում ժողովրդին, թէ ինքը խոստում է ընդունել թագաւորից, որ քրիստոնէութեան պաշտամունքը բոլորովին ազատ կ'ընդունի և մինչ այդ տեղի ունեցած ապստամբական շարժումները կ'ներուին՝ յորդորելով միայն չհետևել Վարդանին և կորստեան չմատնել երկիրը: Խաբէութի՞ւն էր արդեօք այդ հաւաստիացումը նորա կողմից, դժուար է հաստատ պնդել: Գուցէ յիշուի Յազկերտ, տեսնելով, թէ ինչպիսի ընդարձակ ծաւալ ստացաւ ապստամբութիւնը և աւելի ծանր հետևանքներից վախենալով՝ զիջել էր և պատրաստ էր յետ վերցնելու կրօնափոխութեան հրամանը, ինչպէս և յետոյ վերցրեց: Սակայն Վարդանի կողմնակիցները պատճառներ չատ ունէին չհաւատալու եղած խոստումներին: Նոր չէին փորձում նոքա պարսից նենգութիւնը և մի անգամ նոցա զօրքի դէմ սուրը ձեռքին կռուելուց յետոյ աւելի պատուաւոր պէտք է համարէին դարձեալ սուրը ձեռին նոցա դէմ ելնել և կամ իբրև յաղթական խաղաղութեան պայմաններ թելադրել կամ ազնիւ մահով վկայել իրենց սուրբ հաւատի ճշմարտութիւնը՝ փոխանակ ստորանալու և անագորոյն բռնաւորից գլխութիւն հայցելու: Եւ պատմութիւնն այս անգամ էլ պէտք է ապացուցանէր, ինչպէս ուրիշ շատ անգամներ, թէ իրաւունքը նոցա կողմն էր, որոնք իրենց խղճի և համոզման ձայնին էին հետևում, որոնք նուրբ հաշիւներ չէին անում և սառը դատողութեամբ անձնական շահերը նախատեսում այնտեղ, ուր պարտաճանաչութեան զգացումը պարզ կերպով թելադրում էր անելիքը և ոգևորութիւն ներշնչում:

Ե. Աւարայրի ճակատամարտն ու անմիջական հետևանքները: Դժուար է որոշել, թէ ինչպիսի դիրք էին բռնել ուխտանենգ նախարարները պատերազմի նախօրեակին և ինչ մասնակցութիւն ունեցան բուն պատերազմի կամ նորան հետևող անցքերի մէջ: Փարպեցու պատմութիւնից տեսնում ենք միայն, որ Ս. Վարդան Աղուանից երկրից վերադառնալուց յետոյ առանձին մի գործ չձեռնարկեց, այլ իւր հետ եղած իշխաններին ու զօրքին թոյլ տուաւ իրենց տները ցրուել և վերահաս ձմեռն անցկացնել՝ սպասելով, որ դարնան սկզբին անշուշտ պարսից զօրքը կգար ապստամբութիւնը ճնշելու համար, և հարց կլինէր նորից ժողովուել ու դիմագրաւել: Հաւանականօրէն Վասակ մարզպանն ու ուխտանենգ նախարարները ևս իրենց երկիրներն էին քաշուել և սպասում էին իրերի վախճանին. ո՛չ պատերազմից առաջ ուխտապահների հետ որևէ ընդհարում ունեցան և ո՛չ յետոյ իրենց բերդերից իջան, մինչև որ պարսիկները տիրեցին կատարաւապէս Հայոց աշխարհին, և իւրաքանչիւրը նոցանից շտապեց իւր գլուխն արգարացնել: Բոլոր այն թշնամական գործողութիւնները, որ վերագրուած է Եղիշէն Վասակին ու իւր ընկերներին, ինչպէս և այն աւերածութիւնները, որ իբր գործել է Վարդան ուխտանենգներին պատժելու և մոգութիւնը ոչնչացնելու համար, ուշ ժամակի պատկերացումներ պէտք է համարուին: Ուխտանենգները հարկաւ իրենց երկրի թշնամիները չէին և ոչ մի պատճառ չունէին վնասելու այն նախարարներին, որոնց մէջ ունէին մօտիկ ազգականներ, ցեղակիցներ և այլն, այլ միայն անձնական նկատառումներով առաջնորդուած՝ անխորհուրդ էին համարում մասնակցել այնպիսի շարժման, որից օգուտ չէին սպասում: Նոցա պատճառած մեծ չարիքը հէնց այն էր, որ միաբանութեան ուխտը քակտելով՝ ուխտապահների ոյժը բոլորովին ջլատեցին և նոցա ձեռնարկութիւնը սկզբից ևեթ անյաջողութեան դատապարտեցին, մինչ եթէ համերաշխութիւնը պահպանուած լինէր, և ամբողջ երկիրը

մի շնչով իւր հաւատի պաշտպանութեան համար պարսից դէմ ելնէր, գուցէ նոյնիսկ պատերազմի չհասնէր բանը, այլ Պարսից թագաւորը, մի անխորտակելի զօրութիւն տեսնելով իւր դիմաց և չկամենալով զուր տեղն աւերել իրեն հպատակ ու հարկատու մի երկիր, տեղի կտար և քրիստոնէութիւնն ազատ կթողնէր հայերի համար աւելի ձեռնտու և պատուաւոր պայմաններով, քան եղաւ վերջը՝ այնչափ կոտորածներից և աւերածութիւններից յետոյ:

451 թուի Զատիկը դեռ նոր էին կատարել հայերը, երբ լուր հասաւ, որ Հայաստանի հարաւարեւելեան կողմից պարսից զօրք է գալիս և մտել է Հեր ու Զարեանդ գաւառները: Հայոց սպարապետը՝ Ս. Վարդան, շտապեց ուխտապահների գնդերը իւր մօտ ժողովել և թշնամու դէմն արշաւել, որպէս զի միջոց չտայ նորան երկրի խորքը մտնելու: Առանձար անունով մի սեպուհի՝ Ամատունեաց ազգից, փոքրիկ հեծելազուգով նա առաջ ուղարկեց թշնամու զօրութեան և դիրքերի մասին ճիշտ տեղեկութիւններ ստանալու նպատակով, որ և ընդհարուելով պարսից վերջապահների հետ՝ յաղթութեամբ վերադարձաւ, և իւրայիններն աւելի խրախուսուեցան և քաջալերուեցան: Պարսից զօրքը Մուշկան Նիւսալաւուրտ զօրավարի առաջնորդութեամբ արդէն Արտազ գաւառն էր հասել և Տղմուտ գետի հովտում՝ Աւարայր գիւղի մօտ, ամուր դիրք գրաւելով՝ բանակ դրել: Հայերը ևս եկան Պենտեկոստէի նախորդ ուրբաթ օրը դիմացը բանակեցան: Հայոց բանակի մէջ էր Ս. Յովսէփ հայրապետը Ս. Ղևոնդ Երէցի և ուրիշ բազմաթիւ հոգևորականների հետ, որոնք զօրքի առաջ երեկոյեան ժամերգութիւնը հանդիսապէս կատարեցին և ամբողջ գիշերը հսկումով անցրին, իսկ Ս. Ղևոնդ իւր ճարտարաբան լեզուով քարոզում ու յորդոր էր կարդում նոցա անվեհեր առաջ դիմել՝ նահատակութեան պսակն ընդունելու: Առաւօտեան՝ լուսաբացին, ամբողջ զօրքը Ս. Հաղորդութիւն ընդունեց, և այսպէս հոգևով սպառազինուած՝ հոգևոր յաղթանակի յու-

սով պատերազմի պատրաստուեցան: Ս. Վարդան իւր զօրքը երեք մասի բաժանեց. միջին մասն ու աջ թևը յանձնեց իւր երկու գլխաւոր համհարզներին՝ Ներշապուհ Արծրունուն և Խորխոռունի Խորէն մաղխազին, իսկ իրեն պահեց ձախ թևը: Չնայելով իրենց թուի անհամեմատ սակաւութեան թշնամիների հանդէպ՝ հայերը մեծ ոգևորութեամբ յարձակում գործեցին և սկզբում յաջողութիւն ունեցան, բայց երբ մի մասը դաւաճանեց և ի փախուստ դարձաւ, լքումն առաջ եկաւ նոցա շարքերում, որից օգտուելով՝ պարսիկներն ամէն կողմից վերայ տուին, շատերին առ տեղեալն խողխողեցին, շատերին էլ հալածելով ձերբակալեցին ու կոտորեցին: Պատերազմի դաշտում իբրև քաջ նահատակներ ընկան ինքը՝ Մեծ սպարապետը՝ Կարմիրն Վարդան, Խորէն Խորխոռունին և ուրիշ եօթն աչքի ընկնող իշխաններ: Իսկ բոլոր սպանուած հայերի թիւը մեր պատմիչները հաշուում են 1036՝ թշնամիների կողմից ընկած համարելով 3544 հոգի:

Այսպէս անյաջող ելք ունեցաւ պատերազմը հայերի համար, բայց մեծ էր նորա պատմական նշանակութիւնը և յարատև նորա թողած բարոյական ազդեցութիւնը: Զուր տեղը չէ, որ Հայոց Եկեղեցին այս պատերազմում զոհուած բոլոր 1036 վկաներին սուրբերի կարգը դասեց և տարէցտարի առանձին հանդէսով տօնում է նոցա յիշատակը: Պատահականութիւն չէ, որ Եղիշէի պատմութեան նման մի ոգևորեալ գրուածք յառաջ եկաւ այս արտաքոյ կարգի նահատակութեան տպաւորութեան ներքոյ և անսպառ ոգևորութեան աղբիւր դարձաւ դարէդար յաջորդող սերունդների համար, Ս. Վարդանի անունը դարձրեց քաջութեան, վեհանձնութեան անյողղող հաւատոյ և աննկուն հայրենասիրութեան տիպար հերոսի անուն: Վարդանանց պատերազմը, յիրաւի, մի անօրինակ գործ էր ասիական հողի վերայ՝ անծայր բռնութեան և ստորաքարչ ստրկութեան մթնոլորտում: Նա ապացուցեց, որ իրաւունքը միշտ զօրեղինը չէ, և եթէ մէկը

պատրաստ է աւելի շուտ իւր անձը դնել, իւր գոյքը, փառքը, ամէն ինչ զոհել, քան տեղի տալ բռնութեան, կնշանակէ նորա մէջ մի ոյժ կայ, որի հետ հաշիւ պէտք է տեսնեն աշխարհի ամենագօրեղ բռնաւորները: Համոզմունքի ոյժը, որ երբ անպարտելի է մնում անհատի մէջ, այնչափ մեծ տպաւորութիւն է գործում շրջապատի վերայ, գերմարդկային բնաւորութիւն ընծայում նահատակին և երկնային լուսոյ պսակով զարդարում նորա գլուխը: Որչափ տպաւորիչ պէտք է լինէր, երբ ամբողջ մի ժողովուրդ նահատակութեան ասպարէզ էր մղում և ընդունակ դարձնում ամէն մարդկային հաշիւ մի կողմ դնելով՝ ահաւոր թշնամու դէմ խիզախելու: Այն հանգամանքը, որ մի բուռ հայեր, առանց արտաքին օգնութեան և ներքուստ երկպառակուած, պարսից հսկայական զօրութեան ընդդիմադրել համարձակուեցան և պարտութիւն կրելով հանդերձ՝ իրենց հաւատն ու իրենց պատիւը պաշտպանել կարողացան, որ չնայած պատերազմին հետևող արհաւիրքներին՝ քրիստոնէութիւնը Հայաստանում ազատ կրօն մնաց, և պատերազմում ընկած նահատակների զաւակները նոցա հաւատով մեծացան, մի անջնջելի դաս էր եկող սերունդների համար, որ հայի հաւատը վերջին ծայր տկարութեան ու նեղութեան մէջ անընկճելի պիտի լինէր և անստուէր պայծառութեամբ փայլէր ասիական խաւար հորիզոնի վերայ:

Պատերազմից յետոյ պարսիկները հարկաւ անպատիժ չէին թողնի ապստամբերին: Յազկերտ, ընդունելով Մուշկան Նիւսալաւուրտի զեկուցումը պատերազմի ելքի մասին, շտապեց Ատորմիզդ անունով մի պարսկի մարզպան կարգել, որին հրաման տուաւ քրիստոնէութեան պաշտամունքն ազատ թողնել և խաղաղ միջոցներով ու խորամանկ հնարներով յետ նուաճել երկիրը: Սա տեղ հասնելուն պէս թղթեր ուղարկեց ամէն կողմ և հրաւիրեց ժողովրդեան, որ հանգիստ սրտով իւրաքանչիւրը իւր պարապմունքի ետեից գնայ և կրօնական հալածանքից ամենեւին երկիւղ չունենայ: Բայց կային իշ-

խաններ ապստամբութեան ղեկավարներից, որոնց դեռ զինուժ զորութեամբ նուաճել պէտք էր: Այդպէս, ամենավտանգաւոր թշնամի կարող էր համարուել Ս. Վարդան սպարապետի եղբայր Հմայակ Մամիկոնեան, որ, Բիւզանդիոնից ունայնաձեռն վերադառնալով, Տայոց աշխարհի ամուր կողմերն էր ապաւինել և իւր շուրջը ժողովելով փախստական իշխանների և զօրքի բաւական պատկառելի մի բազմութիւն՝ պատրաստուում էր լուրջ ընդդիմադրութիւն ցոյց տալու: Մարզպանի կողմից ուղարկուած զօրքը, որին առաջնորդում էին փախստականների ղերքերին լաւ տեղեակ դաւաճան հայ իշխաններ, այնպէս անակնկալ կերպով վերայ հասաւ, որ Հմայակ իշխանն ու իւրայինք առանց որևէ կասկածի Պարխար լեռներից իջել, մի գիւղում գիշերում էին: Սոքա լուսաբացին իրենց յանկարծ շրջապատուած գտան թշնամիներով և թէպէտ աճապարեցին ձի նստել ու գէնքը ձեռքին քաջութեամբ պաշտպանուել, բայց երբ մահացու վէրքով ընկաւ արին Հմայակ, միւսները յուսահատ ցանուցիր եղան, և ասպարէզը մնաց պարսիկներն: Այնուհետև Ատրորմիզդ աւելորդ համարեց գէնք գործածել մնացած ապստամբ նախարարների դէմ, այլ սուտ երգումներով և պատիր խոստումներով յաջողեց նոցա ցած բերել իրենց բերդերից և ձերբակալելով բոլորին, որոնց մէջ նշանաւոր էին Ներշապուհ Արծրունին, Արշաւիր Կամսարականը, Վահան Ամատունին և այլն, Պարսից դուռն ուղարկեց: Զերբակալուեցան և նոցա ետևից թագաւորի առաջ դատուելու ուղարկուեցան նաև հայ հոգևորականութեան պարագլուխները՝ Ս. Յովսէփ, Ս. Ղևոնդ, Ս. Սահակ՝ Ռշտունեաց եպիսկոպոսը, Սամուէլ, Աբրահամ, Մուշէ և Արշէն երէցներ և Քաջաջ սարկաւազ: Ականաւոր ոչ ոք մնաց այդպիսով երկրում, որ Ս. Վարդանի դատը շարունակէր:

Զ. Վասակի դափաստանը և Ս. Ղևոնդեանց նահապետութիւնը: Պատերազմից անմիջապէս յետոյ պարսիկ մարզպան նշանակուելը ցոյց է տալիս արդէն, որ Վասակ աւելի կորցրել

էր իւր վարկը թագաւորի առաջ, քան թէ իւր դաւաճանութեամբ նոր վստահութիւն գրաւել: Ուստի երբ կապեալ իշխանների և հոգևորականների ետևից ինքն էլ շտապեց Պարսից դուռը գնալ, ոչ թէ նորա համար էր անշուշտ, ինչպէս Փարպեցին և նորան հետևող պատմիչներն են բացատրում, որ իբր իւր ցոյց տուած մեծամեծ ծառայութիւնների փոխարէն թագաւորական իշխանութիւն ձեռք բերէ, այլ որ ընդհակառակը, իւր խախտուած ղերքը վերահաստատէ: Հաւատարմութեան մի նոր նշան և իւր վերայ եղած կասկածները փարատելու միջոց պէտք է լինէր նորա կողմից նաև Մամիկոնեանն ու Կամսարական իշխանագուններին Պարսից դուռ ուղարկելը, որոնց գերել էր Ս. Վարդանի Աղուանից երկրում գտնուած ժամանակ, և որոնց Պարսկաստանում գտնուելը հաստատուում է յետագայ շրջանի պատմութեամբ: Փարպեցին յառաջ է բերում կապեալ հոգևորականների և Վասակի մէջ ճանապարհին տեղի ունեցած մի միջադէպ, որ դարձեալ ապացուցանում է, թէ վերջինս աներկբայելի ուրացող չէր դեռ բոլոր հայերի աչքում և ամէնքին յայտնի թշնամական գործողութիւնների ու ազգադաւ արարքների համար չէր մեղադրուում: Երբ սա նոցա ետևից հասնում է, իջնում է ձիուց և յարգանքով ողջունում, ապա Ս. Ղևոնդի հետ մտերմաբար խօսակցելով՝ ուղեկցում է նոցա բաւական տեղ, մինչև իսկ մօտիկ իջևանում իւր մօտ ճաշելու հրաւիրում, ապա թէ բաժանուելիս Ս. Ղևոնդ ետևից ձայն է տալիս և կշտամբանօք մարգարէանում, որ Վասակ գլուխն ուսերի վերայ ողջ Հայաստան պիտի չվերադառնար: Այս մարգարէութիւնը, եթէ մի կողմից արտայայտութիւն էր այն համոզմունքի, որ ոչ մի չարիք, առաւել ևս Աւետարանով կնքուած երդման դրժելն ու Ս. եկեղեցուն դաւաճանելն անպատիժ մնալ չէր կարող, միւս կողմից անկասկած արդիւնք էր այն գիտակցութեան, որ դաւաճան իշխանի նենգութիւնը պիտի բացուէր, և Պարսից թագաւորն իմանար, որ նա սկզբում կամակից էր եղել

Ս. Վարդանին, ապստամբութեան համար բանակցութիւն ունեցել օտարների հետ և միայն հանգամանքների բերմամբ փոխուել էր ու պարսից հաւատարիմ ձևացել:

Այսպէս գոնէ կատարուում է գուշակութիւնը: Երբ կապեալ նախարարներն արքունիք հասան և թագաւորի ատեանի առջ հանուեցան, հարց տրուեցաւ նոցա հարկաւ, թէ ինչպէս էին համարձակել տիրող իշխանութեան դէմ ապստամբել: Այն ժամանակ Արշաւիր Կամսարականը, բոլորի կողմից պատասխանելով, մի առ մի նկարագրեց, թէ ինչպէս հաւատուրացութեան անտեղի պահանջը թագաւորի կողմից անտանելի դրութեան մէջ էր դրել իրենց, իսկ այդ դրութիւնից ելնելու համար ապստամբութեան պարագլուխը՝ Ս. Վարդան, պատրաստուել էր տուն ու կալուած ձգել և ամբողջ ազգատոհմով Յունաց կողմը գաղթել, մինչ առերևոյթ հաւատարիմ մնացած Վասակը նորան յետ էր բերել տուել, ապստամբութեան ուխտը կնքել և դրսից օգնութիւն գտնելու նպատակով նամակներ ուղարկել կայսեր ու այլ իշխանաւորների: Այս լսելուց և Կամսարականի խօսքերի ճշտութեանը հաւաստիացնելուց յետոյ մէջտեղ են կանչում Վասակին, որ մինչ այդ մեծարանքով ընդունուել էր արքունիքում և իրեն վայել շուքով բազմած էր նոյն ժամին ատեանում: Թագաւորը թափում է նորա վերայ իւր գայրոյթը, իբրև Հայաստանում տեղի ունեցած բոլոր չարեաց սկզբնապատճառի և պատասխանատուի՝ կարգադրում նորանից պահանջել պետական գանձարանին հասած բոլոր վնասները և առանց թոյլ տալու, որ մի խօսք անգամ ասէ իւր արդարացման համար, հրամայում է տեղնուտեղը հանել նորա վերայից պատուոյ նշաններն ու անարգանօք դուրս վարել: Ըստ Փարպեցու՝ Վասակ այնուհետև մի քանի տարի մնաց Պարսկաստանում և այստեղ էլ մեռաւ՝ իշխանութիւնից ու պատուից զրկուած, իւր արարքների համար չարաչար զղջալով, բայց ոչ բանտում և այնպիսի խայտառակութեամբ ու զարհուրելի տան-

ջանքներով, որպիսին Եղիշէն է նկարագրում՝ ամենազատասպարէզ տալով իւր կրքոտ երևակայութեան:

Մինչ այս Միհրմբերսէհ հազարապետը ևս առանձին հարցաքննութեան էր ենթարկել կապեալ հոգևորականներին և նոցա համարձակ պատասխաններից զայրանալով՝ բերանները երկաթէ շղթաներով ձեծել տուել ու բանտ դրել: Այնուհետև թէ՛ նոքա և թէ՛ կապեալ նախարարներն արգելանաց ներքոյ մնացին Վրկան աշխարհում մինչև Յազկերտի թագաւորութեան ԺԶ տարին կամ 454 թիւը: Այդ թուականին Յազկերտ, նորից պատերազմի ելնելով քուշանաց դէմ, հրամայեց բոլոր կապեալներին իւր ետևից տանել և բանտարկել տուաւ նոցա Ապար աշխարհի Նիւշապուհ քաղաքի բերդում: Իսկ երբ մեծ անյաջողութեան հանդիպելով գլխիկոր վերադարձաւ պատերազմից, զրգռուած, ըստ մեր պատմիչների, մոգերի մոլեռանդ թելադրութիւններից, որոնք անյաջողութիւնը հայ յանցապարտ հոգևորականների անպատիժ մնալուն էին վերագրում, հրաման տուաւ, որ սոցա մի առ մի չարաչար տանջանօք մահացնեն: Նահատակութեան պսակն ընդունեցին ամէնից առաջ Սամուէլ երէցն ու Աբրահամ սարկաւազը, որոնք Արտաշատում սրբազան կրակը հանգցրած լինելուն համար առանձնապէս ծանր յանցաւորներ էին համարուում և բանակի մէջ էին: Ապա նահատակուեցաւ Բասենոյ Թաթիկ եպիսկոպոսը, որ միւսներից առաջ Ասորեստան էր տարուած և ծանր կապանքի ներքոյ պահուում էր: Իսկ Նիւշապուհ քաղաքում բանտարկուածների մօտ թագաւորը բարձրաստիճան պաշտօնեաներ ուղարկեց՝ պատուիրելով այնպէս հեռացնել նոցա կապեալ նախարարներից, որ սոքա չիմանան, թէ ուր և ինչի համար են տանում, և այնպիսի տեղում նոցա մահուան պատժի ենթարկեն, որ ոչ մի քրիստոնէի յայտնի չլինի, և նոցա նշխարները չտանեն, պատուոյ և պաշտամունքի առարկայ դարձնեն: Սակայն երբ հանում էին բերդից, թէ՛ նոցա և թէ՛ մնացող նախարարների համար

շատ պարզ էր նպատակը, ուստի և վերջին հրաժեշտի ողջոյններով, փոխադարձ քաջալերութեան ու մխիթարութեան սրտառուէ խօսքերով միմեանցից բաժանուեցան: Քաղաքից բաւական տարածութեամբ հեռու՝ Ռեվան անունով մի գիւղի մօտ, անապատ և քարքարուտ տեղում, ծանր տանջանքներ կրելով՝ նահատակուեցան այն սուրբերը, որոնք Ե դարու ազգային-կրօնական շարժման բուն ոգին էին՝ Ս. Յովսէփ, Ս. Ղևոնդ, Ս. Սահակ եպիսկոպոս, Ս. Արշէն և Ս. Մուշէ երէցներ և Ս. Քաջաջ սարկաւազ: Սոցա և միւս տեղերում նահատակուած ընկերների համար մեր Եկեղեցին մի ընդհանուր տօն հաստատեց, և Ս. Ղևոնդեանց անունով յիշատակուում են նոքա սերունդէ սերունդ՝ իբրև օրինակելի հովիւներ: Նոցա մարմիններն անթաղ ու անյայտ չմնացին, ինչպէս դահիճների դիտաւորութիւնն էր, այլ խոտիկ անունով մի գաղտնի քրիստոնեայ վաճառական, նոցա դէպի նահատակութեան տեղը տանող պաշտօնէի վստահութիւնը գրաւելով, վկայ եղաւ նոցա անցրած վերջին ժամերին և իւր մարդկանցով կարողացաւ նոցա մարմինները թաղել մի ծածուկ վայրում, իսկ նշխանների մի մասը նախարարներին հասցնելով՝ պատմեց իւր տեսածները, և Փարպեցին իւր ասելով լսելի է անձամբ Արշաւիր Կամսարականի բերանից ու նկարագրել:

Ս. Ղևոնդեանց հետ իբրև նոցա սպասաւոր գերութեան մէջ գտնուում էին նաև երկու երէցներ՝ Խորէն ու Աբրահամ, որոնք նահատակութեան տանելիս կամենում էին նոցա ընկերանալ, բայց դահիճները թոյլ չտուին: Սոցա ականջները կտրելով՝ յետոյ ուղարկեցին իբրև ստուկներ Ասորեստանում աշխատելու, ուր և Խորէնը վախճանուեց, իսկ Աբրահամ, գերութիւնից գնուելով, Հայաստան վերադարձաւ և եղաւ վերջը Բզնունեաց եպիսկոպոս: Այս Աբրահամ Խոստովանողը համարուում է թարգմանիչ «Վկայք Արևելից» գրուածքի, որ պատուաւոր տեղ ունի մեր Ոսկեդարեան գրականութեան մէջ:

ԳԼՈՒԽ Թ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՅՔԱՐԸ ՄՈԳՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ԱՐԴԻԲՆՔԸ

Ա. Տայրապետական Աթոռի փոխադրութիւնն ի Դուին և Գիւտ կաթողիկոս: Փարպեցին գերեալ նախարարների մէջ կրած տառապանքը, նոցա և հայրենիքում թողած նոցա կանանց քրիստոնէական համբերութիւնն ու արժանավայել ընթացքը ոգևորութեամբ նկարագրելով մինչև նոցա դարձը գերութիւնից՝ գրեթէ մերկ է թողնում մի լայն էջ մեր երկրի պատմութիւնից և չի յիշում, թէ ինչ էր Հայաստանի վիճակն այն երեքտասնամեայ ժամանակամիջոցում: Սխալ կլինէր հարկաւ դորանից առանց այլևայլութեան հետևեցնել, թէ ուրեմն ոչ մի առանձանպէս կարևոր ու յիշատակելի անցք տեղի չէր ունեցել: Քանի Յագկերտ Բ կենդանի էր, Հայաստանում տիրում էր հաւանականաբար այն մեռելային խաղաղութիւնը, որ լինում է սովորաբար Վարդանանց ապստամբութեան նման մեծ ցնցումներից յետոյ: Բայց երբ Յագկերտ մեռաւ (457), և նորա երկու որդիների մէջ պատերազմ ծագեց գահի համար, որ մօտ երկու տարի տևեց, և որի ժամանակ Հայաստանում եղած պարսից զօրքերը ևս երևի դուրս տարուեցան, դժուար թէ հայերը հանգիստ նստէին, մանաւանդ որ, ինչպէս Եղիշէն յիշում է, նոյն միջոցին ապստամբութեան դրօշ էր բարձրացրել Աղուանից Վահէ թագաւորը: Յիրաւի, մեր ուշ ժամանակի պատմիչների մօտ գտնում ենք պատմական անուանց և դէպքերի մոլթ յիշատակութիւններ, որ կարծես այդ օրերին են վերաբերում և կարող են փոքրիշատէ նպաստել այդ հեռուոր անցեալի վերայից անյայտութեան քօղը բարձրացնելու: Այդպէս, Ժ դարու հեղինակ Թովմա Արծ-

րունին պատմում է, որ Շալասպ Արծրունի իշխանը Պարսից Պերոզ թագաւորի մօտ է գնացել, մոգութիւն ընդունել և հետը «գիշխանութիւն Հայոց», ապա Վնդոյ անունով պարսիկ մարզպանը եկել է Հայաստան, սկսել է հալածել քրիստոնէութիւնը, խոշտանգել եկեղեցւոյ պաշտօնեաներին և կրակարաններ շինել: Այդ ժամանակ «Մեծն Վարդան Մամիկոնեան», որ քաշուել, ամրացել էր «Տօրոսականն Զուայլ», չկարողանալով տանել իւր հաւատին հասած անարգանքն ու երկրի աւերմունքը, օգնութիւն է խնդրում Տաճատ Ռշտունի և Վահրիճ Անձևացի իշխաններից, հազար երկու հարիւր մարդով յանկարծակի յարձուակուում է, Շալասպ Արծրունուն իւր ձեռքով սպանում, իսկ մարզպանին ու նորա Շերոյ որդուն իւր դաշնակիցները ձերբակալում, Դուին են բերում: Մարզպանին նորա պաշտած կրակարանի վերայ այրում են, որդուն կախում, նորա մարդոց էլ միջև Երասխի միւս կողմը հալածում, ապա Դուինի մեհեանը քանդելով՝ տեղը՝ բլուրի մօտ, եկեղեցի են շինում՝ Ս. Գրիգոր անունով, և Հայոց Գիւտ կաթողիկոսին այնտեղ նստեցնում: Նոյն դէպքը փոքր-ինչ փոփոխուած ձևով պատմում է ժամանակակից Յովհաննէս կաթողիկոս պատմագիրը, համառօտակի յիշում է նաև ԺԳ դարու պատմիչ Վարդան Բարձրբերդցին:

Արդ, ակներև շփոթութիւններ կան այս նկարագրութեան մէջ: Վարդան Մեծը հարկաւ ժամանակակից չէր Պերոզ թագաւորին, և նորա միջոցաւ այսպիսի դէպք տեղի ունենալ չէր կարող: Բայց մեր Ժ դարու պատմիչ Ստեփաննոս Ասողիկ յիշում է, թէ Վարդան մի որդի է ունեցել Մանգնոս անունով, որ նորանից յետոյ 20 տարի սպարապետ է եղել: Նոյն Մանգնոսը յիշում է նաև Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան մէջ: Եւ անհաւատալի չէ ամենևին, որ այդպիսի մի Մամիկոնեան եղած լինէր: Յունահնչիւն Մանգնոս անունը մի ակնարկ է կարծես, թէ նա Յունաստանում էր սնուել, գուցէ և շատ ուշ վերադարձել հայրենիք՝ Վարդանանց պատերզմից

տարիներ յետոյ, երբ Մամիկոնեան իշխանագունները ցանուցիր էին եղել, և նոցա կալուածքները յարքունիս գրաւուել: Գուցէ Յազկերտի մահից յետոյ տիրող խառնակութիւնից նա կամեցել էր օգուտ քաղել և հաստատուել հայրենի իշխանութեան մէջ, իսկ երբ Պերոզ, իւր եղբօրը յաղթելով և գահին տիրանալով, սկսել էր իւր զօրութիւնը ցոյց տալ բոլոր հպատակ ազգերին, խոյս էր տուել ու ամրացել Տօրոսեան լեռներում: Եթէ Շալասպ Արծրունու հաւատուրացութեամբ ձեռք բերած իշխանութիւնը սպարապետութիւնն էր, ապա աւելի հասկանալի կդառնայ Մամիկոնեանի յարձակումը նորա վերայ, հոգեւոր ու հայրենասիրական նախանձախնդրութեան հետ հայրենի տան պատուի վերականգնումն ու սեփական իրաւունքների պաշտպանութեան խնդիր եղած կլինէր այդ: Թէ ինչու վերջապէս այս գործը Մեծ Վարդանին է վերագրուել, կարելի է բացատրել կամ նորանով, որ ժամանակակից պատմիչների կողմից չյիշուած և օտարոտի անուան տէր որդու փոխարէն աւանդութեան մէջ աննկատելի կերպով հռչակաւոր և իբրև սուրբ պաշտուած հօր անունն էր անցել, և կամ որ շփոթութիւն է յառաջ եկել յաջորդ դարում՝ 571 թուին, տեղի ունեցած մի նման դէպքի հետ, ուր, ինչպէս կտեսնենք, դարձեալ մի պարսիկ մարզպան է սպանուել, և հերոսը եղել է մի ուրիշ Մամիկոնեան Վարդան: Այս բոլորը ենթադրութիւններ են իհարկէ, բայց ստիպուած ենք ենթադրութիւններով պարզել այն պատմական իրողութիւնը, որ Հայրապետական Աթոռն այս ժամանակամիջոցում Դուին է փոխադրուել, և Գիւտ կաթողիկոս հաստատուել, քանի մեր Եկեղեցւոյ պատմութեան համար այդպիսի առաջնակարգ կարևորութիւն ունեցող մի հանգամանք աւելի հաւատալի աղբիւններից ծանօթ չէ մեզ, այլ աւանդուել է՝ զուգորդուած յիշեալ արկածի հետ:

Փարպեցին Գիւտ կաթողիկոսի անունն առաջին անգամ տալիս է նախարարների գերութիւնից վերադառնալուն առ-

թիւ, որից յետոյ և իբրև մի մոռացուած էջ յառաջ է բերուած արդէն նախընթաց գլխում յիշուած տեղեկութիւնը նորա նախորդների մասին: Բայց հարևանցօրէն միայն ակնարկելով, որ Ս. Յովսէփից յետոյ կաթողիկոս էր եղել Տէր Մելիտէ Մանազկերտցի, ապա սորա ցեղակիցը՝ Տէր Մովսէս, առանձին հանդիսաւորութեամբ պատմում և իբրև «Աստուծոյ տեսչութեան» մի գործ է նկատում, որ սորան յաջորդեց Տէր Գիւտ՝ Տայոց գաւառի Արահեզ գիւղից, մայրենի լեզուին և մանաւանդ յունարէնին հմուտ և գիտուն մի անձ, հոգեշունչ քարոզիչ և անձանձրոյթ ուսուցիչ աւետարանական ճշմարտութեանց: Նոյնչափ առաւել զարմանալի է իհարկէ, որ գոնէ այս փառապանծ հայրապետի համար չի յիշել, թէ երբ և ինչ պայմաններում Ս. Լուսաւորչի Աթոռը բարձրացաւ: Սակայն այդպիսի բացեր անթիւ են պատմութեան մէջ, և ո՞վ կարող է այժմ նոցա համար մի առ մի բացատրութիւն գտնել: Յամենայն դէպս, եթէ վերյիշենք մեր խորհրդածութիւնները ժառանգական և ընտրական կաթողիկոսութեան, Ս. Սահակի հաւատարիմների և Մանազկերտցիների միջև եղած մրցութեան մասին, եթէ ի նկատի ունենանք, որ Դուիսն այս շրջանից սկսած՝ յիրաւի դարեր շարունակ Հայոց կաթողիկոսանիստը եղաւ, որ այնտեղ, յիրաւի, Ս. Գրիգորի անունով եկեղեցի կար յաջորդ դարում՝ կաթողիկոսարանի Մայր եկեղեցին, և ուրեմն օրին մէկ օրը պէտք է շինուած լինէր, ապա պէտք է համոզուենք, որ վերև յառաջ բերած աւանդութիւնն առանց հիմքի չէ և Գիւտ կաթողիկոսանալը մի որոշ շարժման հետ կապուած է եղել: Եթէ հայերը կարողացան հազար երկու հարիւր մարդով ապստամբել, և ինչպէս Թովմա Արծրունու նկարագրութիւնից և տաճարի շինութեան հանգամանքից երևում է, բաւական երկար ժամանակ անպատիժ ու ինքնազլուխ մնալ, պէտք է ենթադրել, որ ուրեմն Պարսկաստանում դեռ կենդրոնական զօրեղ իշխանութիւն չկար, կամ ուրիշ խօսքով այդ եղել է Յազկերտի երկու որդւոց կուռի և

դորանից յառաջացած անիշխանութեան օրերում, իսկ Պերոզ յիշուել է աւանդութեան մէջ և գուցէ նորա համար, որ յայտնի էր իբրև Յազկերտի անմիջական յաջորդ:

Այդ դէպքում Գիւտի կաթողիկոսութիւնը հարկ կլինէր դնել 460 թուից առաջ, և մեր ունեցած կցկտուր տեղեկութիւնները միմեանց շատ լաւ կյարմարէին: Դժուար չէ պատկերացնել, թէ ինչպէս մի Մամիկոնեան, մանաւանդ երբ Մեծ Վարդանի որդին էր նա, Ս. Սահակի թոռնորդին, մոգական հուրը Հայաստանում հանգցնելուց, նորա պաշտօնեաներին և նորա հետ բերուծ այլևայլ խորթութիւններ դուրս վարելուց յետոյ համազգային կրօնական մի հանդիսով կկամենար վերակենդանացնել Վարդանանց ջերմեռանդութիւնը դէպի մայրենի եկեղեցին և կջանար Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի դպրոցի լաւագոյն աւանդութիւնները գործադրութեան մէջ դնել: Եւ ի՞նչ աւելի տպաւորիչ մի հանդէս, քան Հայաստանի մեծ լուսաւորչի նշխարները իւր հանգստեան վայրից՝ Թորդանից տեղափոխել երկրի այն ժամանակուայ մայրաքաղաքը, վրան մի նոր կաթողիկէ եկեղեցի շինել և այդ եկեղեցու հովանու ներքոյ Հայոց հայրապետութեան Աթոռը դնելով՝ նստեցնել առաջին անգամ ազատօրէն ընտրուած կաթողիկոս, որ Ս. Լուսաւորչի յաջորդը պիտի լինէր ոչ մարմնաւոր, այլ հոգևոր ժառանգութեան իրաւունքներով: Ս. Գրիգորի անունով կառուցած առաջին եկեղեցին էր այդ, և նորա շինութեան ու նշխարների փոխադրութեան նկարագիրը կարող է նորա համար պատմութիւնից անհետացած լինել, որ յաջորդ դարերում ընդհանուր ընդունելութիւն գտաւ Գառնիկ ճգնաւորի գրոյցը Ս. Լուսաւորչի նշխարների գիւտի մասին, իսկ այդ երկու աւանդութիւններն իրար հետ հաշտեցնել չէր կարելի:

Ի՞նչ եղավ այս շարժման հետևանքը, և ժամանակի ընթացքում ի՞նչ վերաբերմունք ցոյց տուեց պարսիկ պետութիւնը՝ մեզ յայտնի չէ: Փարպեցին պատմում է, որ Պերոզ

գահի վերայ հաստատուելուց յետոյ իւր թագաւորութեան առաջին իսկ տարին հրամայեց գերեալ հայ նախարարներին կապանքից ազատել և ռոճիկ կապելով թոյլ տալ, որ արձակ ապրեն Հրե նահանգում, իրենց այրուձիով ծառայեն պետութեանը: Եղիշէն, այս արձակումն ավելի վաղ՝ արդէն Յազկերտի օրով եղած համարելով, Յազկերտի որդւոց կուռի ժամանակ Աղուանից թագաւորի ապստամբելն է պատճառ բերում, որ հայ նախարարներին չթողին հայրենիք վերադառնել: Նա պատմում է ապա, որ պարսիկները երկարատե պատերազմ ունեցան Աղուանից թագաւորի հետ, մեծ ավերմունք գործեցին երկրում, բայց չկարողացան զինու զօրութեամբ ընկճել քաջարի իշխանին, մինչև որ Պերոզ բարուք համարեց բանակցութեան մէջ մտնել նորա հետ և խաղաղ միջոցներով հպատակեցնել: Եւ ահա, երբ այդպիսով Պերոզի թագաւորութեան Ե տարին կարգ ու խաղաղութիւն հաստատուեցաւ Պարսից պետութեան բոլոր սահմաններում, հայ նախարարներին ևս իրաւունք տրուեցաւ յաջորդ տարին Հայաստան վերադառնալ: Արդ, ենթադրել կարելի է, որ այս բոլորը կապ ունէր նաև Հայաստանում տեղի ունեցած անցքերի հետ: Եթէ ապստամբած հայերը դաշնակից էին Աղուանից թագաւորին, որ շատ հաւանական է, նոցա հնազանդեցնելու համար Պերոզ կարող է նոյնպիսի խաղաղ միջոցներ գործ դրած լինել. գուցէ գերեալ նախարարներին ևս նախ կապանքից արձակելն ու յետոյ հայրենիք վերադարձնելն այս ուղղութեամբ ազդեցութիւն անելու համար էր: Գոնէ Ս. Գրիգորի եկեղեցւոյ շինութիւնն ու Գիւտի կաթողիկոսութիւնը, ինչպէս երևում է, իբրև կատարուած իրողութիւն են նկատուել, և Պարսից թագաւորն առժամանակ աչք է փակել դոցա զուգընթաց հանգամանքների նկատմամբ: Կարելի է միակնարկ համարել այս մասին այն խօսքերը, որ ըստ Փարպեցու՝ թագաւորի կողմից Գիւտ կաթողիկոսին ասուեցան, երբ նա տարիներ յետոյ Պարսից դուռը կանչուեցաւ. «Մինչև

ցայժմ քո իշխանութիւնդ առանց իմ հրամանի կայեալ է և ծառայ մարդիկ են, որոց քեզ զայդպիսի մեծ գործ տուեալ է»: Առանձին ուշադրութեան արժանի է նաև այն, որ Գիւտ կաթողիկոսը թղթակցութիւն է ունեցել Աղուանից Վահէ թագաւորի հետ, և Մովսէս Կաղանկատուացու «Աղուանից պատմութեան» մէջ պահուած այդ թղթակցութիւնը հաստատում է, որ Գիւտ ու Վահէ ժամանակակիցներ կարծես թէ բաղդակիցներ են, և որ երկու հարևան քրիստոնեայ ազգերի մէջ նոցա օրով սերտ յարաբերութիւն է եղել. ընդհանուր շահերը հաւանականաբար համերաշխ գործողութիւններով պաշտպանուել են:

Նոյն թղթակցութիւնը ներկայացնում է Գիւտ կաթողիկոսին բոլորովին մի նման դերի մէջ, որպիսին նորան Փարպեցին է վերագրում հայ իշխանների նկատմամբ: Սա խիստ մույլ գոյներով է նկարագրում ժամանակի հայութեան, մանաւանդ նախարարական տների բարոյական վիճակը: Վարդանանաց պատերազմից յետոյ պարսիկները լաւ հասկացել էին, որ գէնքով ընկճելուց շատ ավելի յարմար ու դիւրին էր հրապոյրներով ու զանազան խարդախ միջոցներով նախանձ, երկպառակութիւն, սնափառութիւն տարածել հայերի մէջ, նոցա կրօնական ու հայրենասիրական եռանդը պաղեցնել, մեղկացնել ու բարոյապէս ստրկացնել նոցա, և որոշ չափով հասել էին նպատակին: Հայ ցածրահոգի իշխաններից շատերը բարձր դիրք, պատիւներ, կալուած ու հարստութիւն ձեռք բերելու համար ուրանում էին իրենց հաւատը, մատնում ու դաւաճանում իրենց մրցակիցներին: Նոցա օրինակը վարակում էր ավելի ստոր դասակարգի մարդոց, և բանն այնտեղ էր հասել, որ Պարսից թագաւորը մոռանալ կարող էր անընկճելի հայ զինուորականութեան՝ դարերի ընթացքում ցոյց տուած ամբաւ սխրագործութիւններն ու ասել. «Իմ զօրքի մէջ ամէնից անպիտան ու յետին տեղ բռնողն ասորիներն են, բայց ասորուց էլ յետնեալ ու անպիտան հայն է»: Հարկաւ

պակաս չէին նաև իրենց նախնեաց պատուին, եկեղեցւոյ ու հայրենիքի բարւոյն նախանձախնդիր նախարարներ, և ահա սոցա միջոցաւ Գիւտ ջանք էր գործ դնում օրէջօր ծաւալող չարիքի առաջն առնելու և իւր հօտի անմխիթար կացութեանը մի դարման տանելու, աշխատում էր արթուն պահել նոցա մէջ բարոյական գիտակցութիւնը, համախմբել նոցա և միաբան գործել տալ: Վաչէ թագաւորի հետ ունեցած վերոյիշեալ թղթակցութեան նպատակն էլ այն էր, որ քաջալերէր նորան նեղութեան օրերում և այդ կարևոր ոյժը պատրաստ պահէր երկու հարևան ազգերի ընդհանուր քրիստոնէական գործի համար: Մինչև իսկ հաւատարիմ նախարարների հետ միացած՝ Գիւտ երկու անգամ գաղտնի պատգամաւորութիւն էր ուղարկել Լևոն կայսեր մօտ և նորա օգնութիւնը խնդրել՝ մի նոր ապստամբութեամբ Հայոց երկիրը քրիստոնէայ իշխանութեան ներքոյ դնելու համար, բայց արդիւնքի չէր հասել:

Միւս կողմից Գիւտ բնականաբար լաւ յարաբերութեան մէջ չէր ուրացող և դաւաճան նախարարների հետ. տեղն ընկած ժամանակ նա չէր քաշուում նոցա կշտամբելու իրենց վատութեանց համար և ցոյց տալու իւր ակներև արհամարհանքը, որից զայրացած՝ Գարջոյլ մաղխազ Խորխոռունին ամբաստանեց նորան Պարսից թագաւորի առաջ, և նա, արքունիք կանչուելով, թէպէտ կարողացաւ արդարանալ իւր վերայ բարդուած գլխաւոր մեղադրանքից, որ էր կայսեր հետ ունեցած գաղտնի բանակցութիւնը, բայց և թագաւորի պահանջներին չհամակերպելուն համար զրկուեցաւ կաթողիկոսական Աթոռից: Ըստ Փարպեցու՝ նորան ստիպում էին մոգութիւն ընդունել, բայց դժուար է հաւատալ, որ այդպիսի անհեթեթ պահանջ դրուէր. երևի թագաւորը կամենում էր նորան միայն գործիք դարձնել իւր ձեռքում և չյաջողեց: Յամենայն դէպս մեծ չի կարող եղած լինել բարկութիւնը նորա դէմ, երբ նորան թոյլ է տրուում ազատ ապրել մայրաքաղաքում, պատիւներ վայելել, նոյնիսկ ձեռնադրու-

թիւններ կատարել, ապա հայրենիք վերադառնալով՝ դեռ երկար տարիներ խաղաղ կեանք վարել ու խոր ծերութեան մէջ հանգչել Վանանդ գավառի Ողմսու գիւղում: Դժբաղդաբար ուրիշ կողմնակի մանրամասն տեղեկութիւններ չունինք այդ նշանաւոր հայրապետի մասին, չենք կարող որոշել, թէ երբ զրկուեցաւ Աթոռից և ե՞րբ վախճանեց, ի՞նչ վիճակի ենթարկուեցաւ հայրապետութիւնը նորա հրաժարումից յետոյ: Նորան վերագրուում է մի թուղթ՝ Դաւիթ Անյաղթին ուղղուած, որի կեղծ լինելն անկասկած է: Ի նկատի առնելով, որ նորան մեղադրում էին կայսեր հետ դեռ շարունակուող յարաբերութեան համար, իսկ Լևոն Ա կայսրը վախճանել է 474 թ., կարելի է մտածել, որ նա այդ թուականից առաջ զրկուեցաւ հայրապետական իշխանութիւնից:

Բ. Վահան Մամիկոնեանի ապստամբութիւնը: Վերև յիշուեցաւ, որ Վարդանանց պատերազմից յետոյ Մամիկոնեան, Կամսարական և այլ տոհմերի գերեալ մատաղ իշխանազուներ Պարսից դուռն էին ուղարկուել: Յագկերտ Բ դեռևս կենդանի էր, որ Վրաց Աշուշայ բղեշխը մեծ ջանքով կարողացաւ նահատակ Հմայեակ Մամիկոնեանի երեք որդւոց ազատել գերութիւնից (455 թ.): Սոքա երեքը՝ Վահան, Վասակ և Արտաշէս, սնուեցան այնուհետև Վրաստանում՝ Աշուշայի տանը, իրենց մայր Զուլիկի խնամքի ներքոյ, որ Արծրունի էր ծննդեամբ, և որի քոյր Անուշվոմար Աշուշայի կինն էր, իսկ կրտսեր եղբայրը՝ Վարդ, առաջուց տարուել էր դայեակների ձեռքով Տայոց աշխարհը: Ղազար Փարպեցին, որ թէպէտ տարիքով փոքր-ինչ մեծ, նոցա սննդակիցն է եղել պատանութեան օրերում և նոցա մօրեղբայր Աղան Արծրունու մօտ սնել, մեծ գովութեամբ է խօսում նոցա մօր՝ իբրև բարձր բարոյական արժանիքների տէր մի տիկնոջ մասին: Ինչպէս երևում է, նոցա կրթութեան գործում իւր դերն է ունեցել նաև Աղան Արծրունին, որ Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի դպրոցից էր և շատ երիտասարդական հասակում կրօնաւորական

սքեմ էր հագել: Եւ ահա մինչ բուն Հայաստանում բարոյական անկումն աւելի ու աւելի զգալի էր դառնում, և հետզհետէ մի ողբալի կացութիւն ստեղծուում, հարեան երկրներում աճում, զօրանում էին Մամիկոնեան կորիւնները և արժանավայել կրթութեամբ պատրաստուում իրենց աննման նախնեաց տեղը բռնելու: Առանձնապէս աչքի էր ընկնում իւր արտաքոյ կարգի ընդունակութիւններով մեծ եղբայրը՝ Վահան, որ թէպէտ զուրկ ժառանգական իշխանութիւնից ու ստացուածքից, յարգանք էր ազդում ամէնքին և նախանձ շարժում այն նախարարազունների մէջ, որոնք ուրացութեամբ և այլ վատթար միջոցներով ստոր դիրքից բարձրացել էին ու իրենց մոլորացածոյ փառքը նսեմացած էին տեսնում ազնիւ Մամիկոնեանի բնատուր ձիրքերի առաջ: Սոքա չգանդադեցին բանսարկութիւններով ու քսութիւններով կասկածելի դարձնելու նորան արքունիքում, և Վահան, տեսնելով, որ ապահով լինելու և յառաջադիմելու համար միակ ճանապարհն էր ժամանակի բարքերին յարմարուել, յանձն առաւ դժբաղդաբար հակառակորդների դէմ նոցա գէնքով կռուել, ինքը ևս Պարսից դուռը գնաց և «հաւատի մէջ տկարանալով» կարողացաւ, ինչպէս երևում է, ոչ միայն վստահութիւն ձեռք բերել, այլև մի կարևոր պաշտօն ստանալ՝ պետական ոսկեհանքի վերակացու կարգուել: Սակայն չարախօսութիւնները նորա դէմ չդադարեցին, և թէպէտ երկրորդ անգամ արքունիք գնալով նա յաջողեց իւր վերայ բարդած մեղադրանքները փայլուն ապացոյցներով հերքել, բայց սեփական խիղճը նորան հանգիստ չէր տալիս, և նա յարմար առիթ էր որունում՝ ուրացութեան արատը իւր վրայից մաքրելու և մի Մամիկոնեանի անվայել կեղծ դրութիւնից ելնելու:

Առիթը շուտով ներկայացաւ: 482 թ. Վրաց Վախթանգ իշխանը, ապստամբելով պարսիկներից, թագաւորեց Վրաստանում, որով յոյս արծարծուեցաւ հարեան քրիստոնեայ ազգերի, մանաւանդ պարսից բանակում ամէն տեսակ անարգանքի

ու անտեղի զրկանքների ենթարկուած հայ զօրամասերի մէջ, որ ժամանակը եկել էր նաև իրենց համար՝ անտանելի լուծը թօթափելու և պատուաւոր կեանքի պայմաններ ստեղծելու:

Այս զօրական իշխաններից ոմանք, լաւ իմանալով Վահանի տրամադրութիւնը և գնահատելով այն հրապոյրը, որ Մամիկոնեան անունն ունէր հայ ժողովրդեան աչքում, ծածուկ նորան դիմեցին և յայտնեցին, որ պատրաստ էին ժամանակի ներկայացրած յարմարութիւններից օգտուելու և նորա առաջնորդութեամբ ապստամբութեան դրօշը բարձրացնելու: Վահան սկզբում մերժեց նոցա առաջարկը՝ առարկելով, որ չնայած երեսից անտանելի դիմակը հանելու իւր մեծ յօժարութեան՝ ոչ յունաց, վրաց և հոների անվստահելի օգնութեան և ոչ մանաւանդ հայ նախարարների հաւատարմութեան յոյս կապել կարող էր, բայց երբ վերջիններս բուռն ոգևորութեամբ հաստատեցին, որ պատրաստ են աւելի շուտ մահ յանձն առնելու, քան շարունալու մնալ այնպիսի արհամարհեալ դրութեան մէջ, Վահան ևս ոգևորուեց, քահանայ ու Աւետարան բերել տուաւ, և ամէնքը մի բերան երդուեցան անձը դնելու իրենց հաւատի ու պատուի պաշտպանութեան համար: Այն հանգամանքը, որ այստեղ դարձեալ մի անպիտան մատնիչ գտնուեցաւ Ամատունեաց տոհմից և գնաց, նախարարների խորհուրդը յայտնեց պարսիկ մարզպանին, շատ արագացրեց ապստամբութեան ծրագրի իրագործումը: Հայաստանի մարզպանն էր այդ ժամանակ Ատրվշնասպ անունով մէկը, որ պարսիկ հազարապետի և ուրիշների հետ գտնուում էր Շիրակում և երբ ապստամբութեան լուրն առաւ, շտապեց իւրայիններով Արտաշատի բերդն ապաւինել: Հայ նախարարները ետեւիցն ընկան ու բերդը պաշարեցին, բայց նա կարողացաւ այդտեղից ևս խոյս տալ ու Ատրպատական անցնել: Միայն ուրացող Գաղիչոյ ինքնուրուի մաղխազը բռնուեցաւ ճանապարհին և Դուին բերուեցաւ, ուր ապստամբներն սկսեցին եռանդուն պատրաստութիւն տեսնել:

Ատրվչնասպ, հետևեով իւր շրջապատողների խորհուրդին, որ քանի դեռ հայերն անպատրաստ էին և վրաց հետ չէին միացել, դիւրին կլինէր նոցա ընկճել և ապստամբութիւնը սաղմի մէջ խեղդել, հապճեպով մի խառը գունդ կազմեց Ատրպատականում և արշաւեց դէպի Երասխի ափը: Հայերը ևս շտապեցին երկրի մէջ կառավարութիւն ու կարգեր հաստատել: Սահակ Բարգրատունի ասպետն ընտրուեցաւ մարզպետ, Վահան վերականգնեց իւր տոհմական իրաւունքները և ճանաչուեց իբրև սպարապետ Հայոց ու տանուտէր Մամիկոնեանց, ուրիշ առաջնակարգ նախարարների համապատասխան պատիւներ տրուեցան, և որպէս զի այս դեռահաս կազմակերպութիւնն սկզբից ևեթ վտանգի չենթարկուի ու քայքայուի, որոշուեցաւ, որ մարզպանն ու սպարապետը Դուինում մնան, գործերը կարգի դնեն, իսկ Վասակ Մամիկոնեան, Կամսարական եղբայրներն ու ուրիշները Բաբէկէն Սիւնու գլխաւորութեամբ մի փոքրիկ գնդով պարսից դէմ գնան և աշխատեն չթողնել, որ Երասխն անցնեն ու երկիրը մտնեն: Երկու թշնամի զնդերն իրար դէմ ելան Մասիս լեռան ստորոտում՝ Ակոուի գիւղի մօտ: Հայերն ընդամէնը 400 հոգի էին, և դոցա մի քառորդը Գարջոյլ մաղխազի հետևորդ, որին դժբաղդաբար անխոստեցութիւն էին ունեցել իւր բազմադիմի դաւաճանութիւններին չնայած՝ հայրենիքի պաշտպաններին ընակերացնել, և ո՛չ միայն կռուի սկզբում իւր մարդկանցով թշնամու կողմն անցաւ, այլև կռուի ամենատաք ժամանակ մի խորամանկ շարժումով ետևի կողմից յարձակուեց հայերի վերայ ու քիչ մնաց շփոթութիւն ձգեր նոցա մէջ, սակայն և այնպէս մնացած 300 հերոսներն աներևակայելի քաջութեամբ կռուեցան և իրենց վատ ազգակիցերների նենգութիւնն ի դերև հանելով՝ փառաւոր յաղթութիւն տարան բազմապատիկ առաւել թուով թշնամու դէմ: Պարսիկ մարզպանը սպանուեց պատերազմում, նորա խառնիճաղանձ զօրքը ցրուեց, և հայերը ժամանակ վաստակեցին կրկնա-

պատկուած որդևորութեամբ սկսած գործն առաջ տանելու: Այնուհետև վերայ հասաւ ձմեռը, և թէպէտ ո՛չ Վախթանգ թագաւորի կողմից սպասուած օգնութիւնը գտաւ Վահան և ո՛չ բնիկ հարաւային մեծ նախարարութիւնների՝ Արծրունեաց, Անձևացեաց, Մոկաց և Ռշտունեաց մօտ նորա ուղարկուած պատգամաւորները զգալի ոյժ բերին, այնուամենայնիւ չվհատեց, և նորա փոքրիկ գունդը դարնան սկզբին կազմ-պատրաստ էր պարսիկներին դիմագրաւելու: Օրերը տաքանալուն պէս սոքա արդէն կանոնաւոր բազմութեամբ դէպի Հայաստան դիմեցին, բայց Վահան աճապարեց Երասխի միւս կողմում նոցա հանդիպելու, և դարձեալ մի անգամ պատմական Արտազ գաւառում՝ Ներսէհապատ գիւղի մօտ, օրհասական ճակատամարտ տեղի ունեցաւ Աւետարանի ու կրակի պաշտօնեաների մէջ: Եւ որչափ մեծ բաղդ էր հայերի համար, որ յաղթութիւնը նոցա կողմը մնաց, որ այսպիսով կրկին անսպասելի ու անհաւատալի յաղթութիւններից յետոյ տկարներն ու թերահաւատներն իսկ զօրանալ սկսան և համոզուել, որ հայրենի սրբութիւններին հաւատարիմ քաջութիւնը հրաշքներ կարող է գործել, յուսալ, որ պարսից ահագին զինուորական ոյժը տեղի պէտք է տայ ի վերջոյ խաչի աննկուն զօրութեան առաջ:

Յաղթութեան պսակը եղաւ մի նոր անակնկալ յաջողութիւն, որ Վահան և իւրայնոց ուրախութիւնը կատարեալ դարձրեց: Նորա կրտսեր եղբայրը՝ Վարդ, որ պատանդ էր պարսից մօտ, և որի վիճակը բնականաբար մեծ հոգս էր պատճառում նորան, գարմանալի քաջութեամբ ու ճարտարութեամբ կարողացաւ խոյս տալ իւր պահապաններին հսկողութիւնից և պատերազմից վերադարձողների ետևից հասնել: Սակայն այս յաջողութիւնը վերջինն էր. շուտով ծանր փորձութիւններ վերայ եկան: Դեռ պատերազմից չէին հանգստացել հայերը, որ թուղթ ստացուեց Վախթանգ թագաւորից, թէ պարսկական մեծ բանակ իւր երկիրն է մտել,

և ինքը, չկարողանալով մենակ դէմ դնել, Հայաստանի լեռներն է ապաւինել և օգնութեան է սպասում: Վահան Մամիկոնեան, Սահակ մարզպան և միւս բոլոր իշխանները, հաւատարիմ վրաց հետ հաստատած ուխտին և երդման, ձեռքի տակ եղած ամբողջ զորքն առան ու աճապարեցին Վախթանգի մօտ: Այստեղ նոքա կկամենային ամուր լեռնային դիրք գրաւել և թշնամուն Հայաստանի սահմանի վերայ ընդունել, բայց Վախթանգ սուտ խոստումներով և խաբէական հնարներով նոցա համոզեց, թէ դաշնակից հոների մի մեծ բազմութիւն իրենց է սպասում դաշտում, նոցա տարաւ դէպի Կուր գետի հարթավայրը, և դեռ ոչ մի հոնի երես չտեսած՝ նոքա հանդիպեցին Պարսից Միհրան զօրավարին և ստիպուած եղան իրենց համար շատ աննպաստ պայմաններում անհամեմատ փոքր թուով ճակատել նորա անհամար զօրքի դէմ: Վահան և իւրայինք սովորական քաջութեամբ կռուեցան, բայց շնորհիւ այն հանգամանքի, որ դաշնակիցների զօրքի մէջ շատերը, նախօրօք բանակցութեան մէջ լինելով պարսիկների հետ, պատերազմի դաշտում դաւաճանեցին և նոցա կողմն անցան կամ փախուստի հրաւիրելով՝ իրարանցում ձգեցին իրենց կողմի շարքերի մէջ, հետզհետէ լքումն յառաջ եկաւ, և փախուստը ընդհանուր դարձաւ, իսկ պարսիկները, հետամտելով փախչողներին, մեծ կոտորած արին: Հայերի կորուստը զգալի էր. Սահակ մարզպանն ու Վահանի աջ բազուկը՝ իւր քաջարի եղբայրը Վասակ, ընկան պատգերազմում, Հրահատ Կամսարականը գերի բռնուեցաւ, և մնացած զօրքը ցանուցիր եղաւ: Հաւատարիմների մի փոքրիկ գնդով միայն կարողացաւ Վահան խոյս տալ դէպի Տայոց ամուր կողմերը, և ապստամբների բաղդը վճռուած կարելի էր համարել, եթէ նորա անօրինակ արիութիւնն ու հաստատակամութիւնը չլինէին, և մի քանի արտաքին բարեյաջող հանգամանքներ ոյժ չտային նորա նորանոր յանդուգն ձեռնարկութիւններին:

Գ. Վահան Մամիկոնեանի սխրագործութիւններն ու յաղթանակը: Նկարագրած մեծ անյաջողութեան ծանրագոյն հետևանքներն ապացուցեցին, թէ որչափ իրաւունքն ունէր Վահան սկզբից և եթ կասկած յայտնելու ապստամբութեան առաջարկով իրեն դիմողների գեղեցիկ խոստումների ու ակնկալութիւնների համար: Նորա բոլոր այն կուսակիցները, որոնք առաջին յաղթութիւնների փայլից շլացած եկել էին, թողին, իրենց տները, քաջուեցան և ներելի ու աններելի միջոցներով իրենց գլուխը պահելու մասին էին միայն մտածում: Նոր օժանդակութեան սպասել վրացիներից, որոնք այնպէս վատաբար վարուեցան իրենց իսկ երկիրը պաշտպանելու եկած դաշնակիցների հետ, անմտութիւն կլինէր: Ուրիշ ոչ մի տեղից օգնութեան յոյս չկար. Միհրան ահագին զօրքով հետևում էր քայլ առ քայլ խիզախ սպարապետին և ամէն ջանք գործ էր դնում՝ նորան իւր ձեռքը ձգելով փակելու ապստամբութեան խնդիրը, իսկ առանձին մատնիչներն ու դաւաճանները պատրաստ էին իւրաքանչիւր քայլափոխում ի դերև հանելու նորա ամենախորագէտ ծրագրներն ու ամենակորովի ձեռնարկները: Երկրի անպիտան կառավարութիւնը մի քանի տասնեակ տարիների ընթացքում ստեղծել էր այնպիսի վարակուած մթնոլորտ, որ ոչ միայն փոքրիկ մարդիկ չնչին նիւթական օգուտների համար մրցում էին միմեանց հետ՝ ամենաստոր ծառայութիւններ մատուցանելու օտարին, այլև Սիւնեաց իշխանի նման առաջնակարգ նախարարներ պատիւ ու պարծանք էին համարում ամեն մի նենգաւոր միջոց, որով կարողանային ապստամբ հայրենակցի ոյժը ջլատել և իրենց անձնուիրութիւնը ցոյց տալ արքայից արքային: Որպիսի փառքի ու երախտագիտութեան է արժանի ուրեմն այն անօրինակ հերոսը, որ այդ անտանելի պայմաններում մի ըոպէ չվհատեց ու իրեն չկորցրեց, որ իւր հանճարեղ ռազմագիտութեամբ ու աննկուն քաջութեամբ ոչ միայն բոլոր որոգայթներից ելաւ, բոլոր խոչընդոտները

խորտակեց և իւր ազգի ինքնուրոյն գոյութիւնը դարերով ապահովեց, այլև իւր գերազանց առաքինութիւններովն ու սխրագործութիւններով փրկեց նոյն ազգի պատիւը, նորա մոլորեալ զաւակների վատ արարքները մոռացնել տուաւ և շատ սերունդների համար գաղափարական հայի տիպար հանդիսացաւ:

Նշանակալից է Վահանի ուղարկած պատասխանը Պարսից զօրավարին, որ նորա ետեից հասել, մի քանի հազար զօրքով հազիւ երկու փարսախ հեռաւորութեան վերայ բանակ էր դրել, և թէպէտ նորա մարդոց թիւը հարիւրից չէր անցնում, փոխանակ զինու զօրութեամբ նորա վերայ հարձակուելու՝ գերադասում էր խաղաղ բանակցութեամբ հրաւիրել, որ գայ, հպատակի թագաւորին և յոյս ունենայ իւր միջնորդութեամբ շնորհաց արժանանալու: Վահան նկարագրում է, թէ ինչպիսի ամօթալի և աւերիչ կարգեր էր մտցրել Պերոզ իւր տէրութեան մէջ. փոխանակ անձամբ վերահասու լինելու իւր ստորադրեալ հայ իշխանների բռնած ընթացքին, գնահատելու նոցա արժանիքները և դատապարտելու թերութիւններն ու գեղծումները՝ քսուների և շողոքորթների չարախօսութեանց էր լսում, վատերին առաջ քաշում, ազնիւներին արհամարհանքի ենթարկում: Անարգ վաճառքի առարկայ էր դարձրել կրօնը. թոյլ էր տալիս, որ ամենացած մարդիկ իրենց հաւատն ուրանալով և մոգութիւն ընդունելով, երեսանց կրակը պաշտելով և ծածուկ պղծելով ու ծաղրով պատուի ու աստիճանի հասնեն, մինչդեռ մեծատոհմ նախարարները պէտք է քաշուէին ամէն ասպարիզից, եթէ պատուազգեաց էին և հաւատարիմ հայրենի սրբութեանց: Այդպիսով բանն այնտեղ էր հասցրել, որ իւր իսկ աչքում անպիտան ասորուց աւելի անպիտան հայն էր երևում: Ուստի ուրիշ ելք չէր մնացել հայ մարդու համար, բայց եթէ կա՛մ յարմարուել տիրող իշխանութեան պահանջներին և կամովին իւր վերայ վերցնել անպիտանութեան անունը, կա՛մ մի հնար մտածել՝ մաքրե-

լու այդպիսի մեծ արատ: Ինքը՝ Վահան, սկզբում առաջին ճանապարհն էր ընտրել և բանասարկուների անվերջ չարախօսութիւններից ձանձրացած՝ կամեցել էր հաւատի գնով ապահովել իւր դիրքը, բայց ուրացութիւնից յետոյ զգացել էր, թէ աւելի լաւ էր վիշտ, հալածանք, մահ, քան հոգւոյ այս սպանութիւնը յանձ առնէր: Եւ ահա, եթէ համարձակուել էր գէնք վերցնել թագաւորի դէմ, ոչ թէ նորա համար էր, որ պարսից ահաւոր զօրութիւնն ու հայերի խեղճութիւնը չէր ճանաչում, այլ որ մահը գերադասում էր վատ անունից: Թողնել, հեռանալ, օտար աշխարհում ազատ ապրել, կնշանակէր վատութեան դրոշմը հետը տանել: Մնում էր ուրեմն գէնքը ձեռին ապացուցել, որ այդ դրոշմն արհեստական կերպով է դրած, և հայութեան կրծքում դեռ բաւական արութիւն կայ՝ պարսից զօրքի ոչ թէ վատթարագոյն մասին, այլ տասնապատիկ աւելի թուով քաջերին իսկ դիմադրելու: Ինչպէս արդէն երկու անգամ ապացուցեց, երբ զուտ հայեր էին կռուում պարսիկների հետ, և եթէ երրորդ անգամ իւր կողմնակիցների նենգութեան ու երկպառակութեան երեսից անյաջողութեան է հանդիպել, դորանով իրերի դրութիւնը չի փոխուում, և իւր պահանջը նոյնն է մնում. կա՛մ պէտք է պարսիկներն իրենց կառավարութեան անպիտան եղանակը փոխեն, ամէն ինչ իւր իսկական արժէքով գնահատեն ու խղճի ազատութիւն շնորհեն, կա՛մ թէ չէ, հայերը պատուաւոր մահ կընտրեն և մինչև յետին կէտ կպաշտպանեն իրենց արդար դատը:

Այս սկզբունքին հաւատարիմ մնաց Վահան իւր ամբողջ կեանքում: Պարսից թագաւորը, ստիպուած լինելով իւր բոլոր զօրութիւնը կենդրոնացնել պետութեան հիւսիսարևելեան նահանգներում՝ հեփթաղների հետ պատերազմելու համար, չէր կարող բարեբաղդաբար մշտական մեծ զօրք պահել Հայաստանում: Շատ չանցած՝ Միհրան իւր գնդերով Պարսկաստան կանչուեցաւ, և Վահան ու իւրայիններն ազատ շունչ

քաղեցին: Հրահատ Կամսարականը ևս ճանապարհին խոյս տուաւ պարսից զօրքի միջից և նոցա հետ միացաւ, ապա Դուրին մայրաքաղաքը վերադարձան և նորից մի ամբողջ ձմեռ վաստակեցին՝ իրենց ուժերը ժողովելու և նոր արկածների համար պատրաստուելու: Սակայն պարսիկներին յաջողեց դեռ գարունը չբացուած՝ նենգաւոր և դաւաճան հայերի միջոցաւ մոլորութեան մէջ ձգել Վահանի շրջապատողներին, մի կարևոր զօրագունդ Մուշեղ Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ բաժանել, հեռացնել նորանից և ապա յանկարծակիի բերել նորան, որ առանց մի կասկածի սակաւաթիւ մարդկանցով Դուրինում նստած՝ մէկ էլ շրջապատուած գտաւ իրեն Զառմիհր Հագարաւուխտ պարսիկ զօրավարի բերաւոր բանակով: Թէպէտ առիւծ Վահանն այս որոգայթի մէջ ևս չբռնուեցաւ, այլ իւրայինների հետ սուրը ձեռքին թշնամիների շղթան կտրեց ու ապաստան գտաւ հայրենի ազատ լեռներում, բայց չէր կարող իհարկէ մի նոր բանակ կազմել և բաց դաշտում պարսիկների դէմ ելնել: Մի անհաւասար պայքար սկսուեցաւ այնուհետև, որի մասին դեռ գաղափար չունենր կոյր ուժի առաջ ամէն ինչ խոնարհեցնելու սովոր ասիական բռնակալութիւնը: Հագարաւուխտ միառժամանակ անպտուղ կերպով Վահանին հետամուտ լինելուց, իւր զայրոյթն անցած տեղերի անպաշտպան ազգաբնակչութեան վերայ թափելուց և մի շարք աւերմունքներ գործելուց յետոյ հրաման ստացաւ իւր բանակով Վրաստան անցնելու և Վախթանգ թագաւորին նուաճելու, իսկ իւր տեղը թողեց Շապուհ զօրավարին մի քանի հագար զօրքով, որ հալածանքը շարունակէ: Բայց Վահան ամենևին միտք չունէր տեղի տալու: Նա իւր փոքրիկ գնդով մերթ շանթի պէս նետուում էր պարսիկների վերայ այն ժամին, երբ ամէնից քիչ էին սպասում իրեն, մահ ու սարսափ սփռում աջ ու ձախ, մերթ թե առած ճախրում, անցնում սարէսար, գաւառէգաւառ, և դարձեալ շաբաթներ էր հարկաւոր լինում, որ թշնա-

մին ետևից հասնէր: Այս խօլ արշաւանքի պսակը եղաւ Շտէի ճակատամարտը, որ, ինչպէս երևում է, անջնջելի տպաւորութիւն է գործել ականատեսների վերայ: Վահան մի անգամ գիշերով յարձակուել էր պարսից բանակի վերայ և սաստիկ կոտորած անելուց յետոյ եկել հանգստանում էր իւրայիններով Շտէի գիւղ կոչուած տեղում, որ պարսիկները եկան, շրջապատեցին գիւղը: Յոգնած ու քնաթաթախ՝ հագարաւոր պարսիկների այսպէս յանկարծ իրենց շուրջը տեսնելով՝ Վահանի մի բուռն հետևողները զարհուրեցին ու հակառակ նորա արիական յորդորներին՝ փախուստի դիմեցին: Նորա մօտ մնացին միայն իւր հարազատ Մամիկոնեանները և ի մանկութենէ սննդակից ու բաղդակից Կամսարական եղբարք՝ Մեծն Վարդանի դստեր և Արշաւիր Կամսարականի որդիքը՝ իրենց մտերիմներով՝ ընդամէնը մօտ քառասուն մարդ: Մինչև իսկ այս անվահեր քաջերն ամէն ինչ կորած էին համարում արդէն և դիմադրութիւնը՝ անօգուտ, բայց երբ քաջերի քաջը խաչակիքեց երեսն ու աշտանակեց ձիուն, անգուսպ ոգևորութեամբ հետևեցին նորան ու փոթորկի նման ընկան թշնամու վերայ: Պարսիկներն իրենց աչքերին չէին հաւատում և կարծում էին, թէ մի գերմարդկային զօրութեան հետ գործ ունին: Ուրացող հայ նախարարաների պարագլուխ Գղիհոն Սիւնին՝ մի յաղթանդամ զօրական, որ իւր սեփական գնդով Շապուհին օժանդակելու համար թողնուած էր, փորձեց յանդուգն ազգակիցների դէմն առնել, բայց մահացու վէրք ստացաւ, և Վահանանք, չորս հոգի միայն գոհ տալով, վերջնականապէս ճանապարհ հարթեցին դէպի ազատութիւն:

Այս դէպքից յետոյ, մինչ Պարսից զօրավարը շուարած չգիտէր, թէ ինչ ձեռնարկէր առասպելական, անխոցելի հերոսի դէմ, մի գոյժ հասաւ նորան, որ միանգամայն յեղաշրջեց իրերի ընթացքը: Պերոզ թագաւորը չարաչար պարտութիւն էր կրել հեփթաղների դէմ վարած պատերազմում, և ինքը սպանուել, տազնապալից վիճակ էր ստեղծուել Պարսից տէրու-

Թեան համար, որին դարման տանելու պիտի շտապէին ինչպէս ուրիշ տեղերում, այնպէս և Հայաստանում եղած զօրականները և զօրքը: Ընդհանուր հաճութեամբ Պերոզի եղբայր Վաղարշը նորա գահի վերայ բարձրացաւ և առաջին հոգսը պէտք է դարձներ իւր գոռոզ նախորդի յարուցած անընդհատ պատերազմների ու ապստամբական շարժումների հետևանք քայքայեալ պետութիւնը խաղաղեցնելու և ներքուստ բարեկարգելու: Նիխոր անունով մի բարձրաստիճան անձ ևս դէպի Հայաստան ուղարկուեցաւ, որ խաղաղ միջոցներով հնազանդեցնէ ապստամբներին: Առանց Երասխն անցնելու՝ սա պատգամաւորներ ուղարկեց Վահանի մօտ և հրաւիրեց իւր բանակատեղին գնալ, խաղաղ բանագնացութեան մէջ մտնել ու թագաւորի հրամանները լսել: Վահան, իւր կողմնակիցներին ի մի ժողովելով, պատգամաւորներին ներկայութեամբ երեք պայման առաջարկեց սոցա, որոց յանձնառութեան դէպքում միայն կյօժարէր պարսից բանակը գնալ.

ա) Քրիստոնէութեան պաշտօնն ազատ թողնել, ոչ ոքի բռնութեամբ կամ հրապոյրներով մոգութեան չդարձնել և կրակարաններ չչինել Հայաստանում:

բ) Ամէն մէկին իւր արժանիքի համեմատ գնահատել և անիրաւ տեղը ստորներին չբարձրացնել ու քաջատոհմներին չստորացնել:

գ) Չարախօսութեանց ու բանսարկութեանց ականջ չդնել, այլ անմիջապէս թագաւորի ատեանի առաջ քննել իւրաքանչիւրի գործը և ըստ այնմ դատել կամ վարձատրել:

Այս առաջարկութիւնները տեղ հասցնելու համար Վահան պատգամորների հետ իւր կողմից ևս մի քանի իշխանների ուղարկեց, որոնց Նիխոր սիրով ընդունեց և Արեաց արքայի անունով խոստանալով բոլոր պայմանները կատարել՝ գիր ուղարկեց, որ առանց կասկածի փութայ, գնայ իւր մօտ: Վահան այն ժամանակ, իւր հաւատարիմներին հետն առած և զգուշութեան բոլոր միջոցները գործ դնելով, դի-

մեց դէպի պարսից բանակատեղին, ուր և մտաւ պատերազմի փողը հնչեցնելով՝ իբրև մի յաղթական: Այստեղ նա ու նորա ուխտապահ ընկերներն այն մեծ հոգևոր բաւականութիւնն ունեցան, որ մինչ իրենք պատուաւոր ընդունելութիւն էին գտնում և ամէն մեծարանք վայելում, բանակի մէջ եղած ուրացող հայերը, ընդհակառակը, արհամարհուում էին և դուրս քշուում հանդիսաւոր ակումբներին: Նիխոր, կրկին անգամ խոստանալով կատարել Վահանի առաջարկած պայմանները և բարեխօսել թագաւորի մօտ, որ հայերի ապստամբութիւնն իհարկէ ստիպեալ նկատուի, և ապստամբող իշխանները պատժի փոխարէն իրենց արժանի պատիւն ստանան, խնդրեց, որ Վահան ևս իբրև նշան իւր հաւատարմութեան՝ մի օժանդակ գունդ ուղարկէ՝ Պերոզի որդի Զարեհի ապստամբութիւնը ճնշելու համար: Վահան ուղարկեց այս գունդը, հետն էլ իւր եղբօրորդի Գրիգորին և երբ այդպիսով զգալի ծառայութիւն մատուցած եղաւ, ինքը ևս ամենայն պատրաստութեամբ արքունիք գնաց, Վաղարշից սպարապետութեան պատիւ և Մամիկոնեանց տանուտէրութիւնն ընդունեց, իւր հետևողներին համար համապատասխան պատիւներ ձեռք բերեց, ինչպէս, օրինակ, ազնիւ Կամսարականների համար իրենց տանուտէրական իշխանութիւնը, ապա փառքով պսակուած՝ վերադարձաւ հայրենիք, որն ամենանեղ դրութիւնից հանել էր: Այս եղաւ հաւանակաբար 485 թ., քանի որ Պերոզ 484 թ. էր սպանուել:

Դ. Յովհան Մանղակունի կաթուղիկոս: Ի՞նչ դեր էր կատարում Հայ եկեղեցականութիւնը Վահանանց շարժման մէջ, այդ մասին հարևանցի տեղեկութիւններ միայն հասել են մեզ, բայց ապստամբութեան առաջին իսկ օրերում ասպարիզի վերայ երևում է և նորա ամբողջ ընթացքում եռանդուն գործակցութիւն ցոյց տալիս, ինչպէս կարելի է մի քանի նշաններից եզրակացնել, հրեշտակակրօն սուրբ կաթուղիկոսն Յոհան՝ ժամանակի Հայոց եկեղեցւոյ հովուապետը: Անյայտ

է մնում, թէ երբ սա Հայրապետական Աթոռ բարձրացաւ՝ Գիւտ կաթոլիկոսից անմիջապէս յետո՞յ արդեօք, թէ՞ միջանկեալ ժամանակ անցաւ, երկա՞ր տեւեց այդ ժամանակը, և թափո՞ւր էր այդ միջոցին Աթոռը, թէ՞ մի ուրիշն էր հայրապետական իշխանութիւնը վարում: Թովմա Արծրունին պատմում է, թէ Պերոզ թագաւորի օրով Բարձումա Ասորին աշխատել է նեստորականութիւն տարածել հայերի մէջ, նախարարներին ամբաստանել է Պերոզի առաջ և շատ ոճիրներ է գործել, իսկ ժամանակի Հայոց կաթոլիկոսը՝ Քրիստափոր, թղթեր է գրել Ասորեստանի և Խուժիստանի կողմերի ուղղափառ քրիստոնեաներին և նեստորականութիւնից զգուշացրել: Այստեղից շատերը հետևեցրել են, թէ Գիւտի ու Յովհան Մանդակունու մէջ կաթոլիկոս պէտք է եղած լինի յիշեալ Քրիստափորը: Բաւական է սակայն ի նկատի առնել, որ Թովմա Արծրունին այդ պատմութիւնը մէջ է բերում ապացուցանելու նպատակով, թէ Բարձուման Եղիշէի պատմութիւնից հանել է Վարդան Մամիկոնեանի գործակից Վահան Արծրունու սխրագործութեանց վերաբերեալ մի գլուխ, մինչ Եղիշէի պատմութիւնը Պերոզի և Բարձումայի ժամանակներ գրուած լինել չէր կարող, և ահա կպարզուի, որ Թովման իւր տեղեկութիւնները վստահելի ազբիւրից չի առնում: Ինչպէս յետոյ կտեսնենք, այն Քրիստափոր կաթոլիկոսը, որ նեստորականութիւնից զգուշացնելու համար թղթեր է գրել, ապրում էր Զ դարում, և եթէ Պերոզ անունը հանենք Թովմայի պատմութեան միջից, մնացած բոլոր հանագամանքներն էլ այդ դարուն են յարմար գալիս՝ թիւրիմացութեամբ Պերոզի անուն հետ կապուած և Բարձումայի հետևողների փոխարէն Բարձուման ինքը դրուած: Պէտք է ենթադրել նաև, որ եթէ Մանդակունու և Գիւտի մէջ ուրիշ կաթոլիկոս լինէր, Փարպեցին առանց յիշատակութեան չէր թողնի, ինչպէս որ Գիւտի մասին խօսել սկսած ժամանակ յիշում է անմիջապէս նորա նախորդ երկու Մանագկերտցիներին:

Յովհան Մանդակունուն ոմանք նոյն են համարել Յովհան Եկեղեցացի թարգմանչի հետ, որ Ս. Մեսրոպի աւագագոյն աշակերտներից էր, նորա մահից յետո՞յ Ս. Յովսէփի հետ տեղապահ-վերակացու Հայոց Եկեղեցւոյ, որ և ապա Կորիւնի պատմելով՝ չարչարանքի է ենթարկուել Տիգրանում հաւատի համար և Խոտովանող անուն ժառանգել: Բայց այդ մի բոլորովին ճրի ենթադրութիւն է, որը հասկանալի դարձնելու համար պէտք կլինի Ե դարն առանց միջին շրջանի և մի քանի տասնեակ տարիների երևակայել: Աւելի ընդհանրացած է այն կարծիքը, թէ Մանդակունին Գիւտ կաթոլիկոսի եղբորորդին էր, որովհետև Փարպեցին իւր թղթի մէջ յիշում է մի ինչ-որ «երանելոյն Յովհաննու, Գիւտոյ կաթոլիկոսի եղբորորդւոյ» մասին: Կարելի՞ սակայն ընդունել, որ այդ երանելի Յովհանը Մանդակունին եղած լինի, և Վահան Մամիկոնեանին ուղղուած թղթի մէջ հարկ նկատուի իւր ժամանակակից և գործակից մեծանուն կաթոլիկոսին ճանաչեցնել՝ նորա հօրեղբոր անունը տալով: Թող որ Փարպեցու պատմածը նոյն Յովհանի մասին ամենևին չի էլ համապատասխանում Մանդակունու հայրապետական դիրքին և արժանեաց: Կմնայ ուրեմն խոստովանել, որ Մանդակունու՝ նախքան հայրապետութիւն վարած կեանքի և ունեցած ազգակցական կապերի մասին մենք ոչ մի տեղեկութիւն չունենք: Իմանում ենք միայն, որ Արշամունեաց գաւառի Ծախնատ գիւղից էր, իսկ Մանդակունի անունը ցոյց է տալիս իշխանական ցեղից լինելը: Փարպեցին նորա անունն առաջին անգամ տալիս է Ակոռոյ ճակատամարտի համար եղած պատրաստութեանց առթիւ, 482 թուից, երբ նա օրհնում և քաջալերիչ բարեմաղթութիւններով ճանապարհ է ձգում պարսից դէմ աճապարող կտրիճներին, որոնց և յետոյ՝ յաղթանակով վերադարձած միջոցին, ընդունում է նոր օրհնութեամբ և գոհաբանական մաղթանքներով: Ապա Մանդակունին ներկայ է լինում Ներսէհապատի ճակատամարտին և իւր աղօթքով ու

քաջալերական խօսքերով խրախուսում գորականներին: Իսկ երբ Վահան շրջապատում է Դուխնում Հազարաուլտի գործերով, նա ևս որոգայթի մէջ է մնում և ուրիշների նման փախուստի դիմած միջոցին ձիուց վայր է ընկնում և կիսամահ դրույթեան մէջ դուրս տարուելով՝ Հագիւ ազատուում: Մէկ էլ այնուհետև հանդէս է գալիս Վահանի սպարապետական իշխանութեամբ Պարսկաստանից վերադարձած միջոցին, երբ եկեղեցական շուքով դիմաւորում է նորան և դէպի Վաղարշապատի սրբավայրերն առաջնորդում: Այստեղ յիշուում են առաջին անգամ Ս. Լուսաւորչի նշխարները, որ ուրիշ սրբութիւնների հետ դուրս էին հանուել հայրենիք դարձող իշխանների հանդէպ, և դորանով հաստատուում է մեր այն ենթադրութիւնը, թէ նոքա բերուել էին Թորգանից Դուխնի Ս. Գրիգոր եկեղեցու շինութեան ժամանակ և պահուում էին այս կաթողիկէում, որ Հայոց հայրապետութեան երկրորդ Աթոռն էր:

Յովհան Մանդակունին, ինչպէս տեսնում ենք, գրեթէ նոյնպիսի յարաբերութեան մէջ է եղել Վահանանց հետ, որպիսին Ս. Յովսէփ և իւր ընկերներն ունէին Վարդանանց օրով: Անշուշտ, նորա կատարած դերը չէր սահմանափակուում հանդիսաւոր ժամերում քրիստոնէական հաւատոյ պաշտպաններին օրհնութիւն ու խրախոյս կարգալով, այլ պէտք է ենթադրել, թէ նա մնացած ժամանակն էլ եռանդուն կերպով աշխատում էր արիութեան ու միաբանութեան ոգին կենդանի պահել ապստամբեալների մէջ և եկեղեցոյ հեղինակութիւնը գործ էր դնում ի նպաստ նոցա առաջ վարած դատին: Նա և խաղաղութեան տարիներում պէտք է որ պակաս բեղմնաւոր գործունէութիւն ցոյց տուած չլինէր: Այն մեծ պատկառանքը, որ արտայայտում է Փարպեցին ամէն անգամ նորա անունը տալիս, և այն գովութիւնը, որ ընծայուում է նորան մեր բոլոր պատմիչների կողմից անխտիր՝ իբրև մի խիստ երախտաւոր ու մեծ արժանեաց տէր հայրապետի, արդիւնք

են կարծես մի ընդհանուր գիտակցութեան, թէ նա շատ աւելի բան է արել, քան աւանդում է մեզ կցկտուր պատմութիւնը: Յայտնի է միայն, որ նա մի շարք բարեփոխութիւններ է մտցրել մեր ամենօրեայ ժամերգութեան, Մաշտոցի և Պատարագամատոյցի մէջ: Նորա անունով կանոններ կան պահուած նոր կանոնագրքերում, և նորան վերագրուում են մի քանի թարգմանութիւններ, բաւական մեծ թուով ճառեր ու խրատաբանութիւններ, որոնք պատուաւոր տեղ են բռնում մեր եկեղեցական գրականութեան մէջ, բայց յատկապէս այդ ճառերի վաւերականութիւնը, գրական ու պատմական արժէքը որոշելու համար դեռ մի լուրջ քննադատ է հարկաւոր, որ չի գտնուել: Պարզ է յամենայն դէպս այն, որ Մանդակունին, Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի դպրոցից լինելով և նոցա գծած ուղղութեան հետևելով, աշխատել է լրացնել նոցա ձեռնարկութիւնները եկեղեցեական ներքին բարեկարգութեան նկատմամբ և մաքրել այն խորթութիւններն ու զեղծումները, որոնք մուտք գործած պէտք է լինէին նախընթաց խառը ժամանակներում, և որոնց դէմ մասնակի յաջողութեամբ միայն մաքառել էր նորա արժանաւոր նախորդը՝ Գիւտ: Այս տեսակէտից նա իրաւամբ համարուում է մեծ թարգմանիչների դպրոցի վերջին հոյակապ ներկայացուցիչը և նոցա ընդարձակ բարենորոգչական գործունէութեան ամփոփողն ու մի քանի մասերում վերջնականապէս ձևակերպողը, կարելի է ասել այնպէս, ինչպէս Մեծն Վահան Մամիկոնեան Մազրեզանց կրօնի դէմ մաքառման ասպարիզում վերջնական յաղթանակ տանողը եղաւ և քրստոնէութեան տիրապետութիւնը հայ երկրում առմիշտ ապահովողը:

Մանդակունին պէտք է որ նաև որոշ մասնակցութիւն ունեցած լինի Վահան Մամիկոնեանի շինարարութեան մէջ, ինչպէս վկայում է յատուկ Յովհաննէս պատմագիր: Փարպեցին Վաղարշապատի Մայր տաճարի մասին ասում է. «Զոր հիմնարկեալ նորոգեաց մեծապայծառ շքեղութեամբ՝ զհնա-

ցեալ գործ նախնեաց իւրոց, քաջ գորավարն Հայոց Մամիկոնեանն Վահան»։ Իսկ նորա թղթին նայելով՝ այդ Հիմնարկուծիւնը կատարուած կարելի է համարել 487 թ., երբ նոյն ինքը Փարպեցին «հոգաբարձու» կարգուեցաւ սրբավայրին, և նորա հսկողութեան ներքոյ հաւանականաբար տեղի ունեցաւ վերանորոգութիւնը։ Եթէ նա Վաղարշապատի Կաթողիկէն Վահանի նախնեաց գործ է համարոււմ, որ ինչպէս յատուկ պարտք է զգում այն նորոգելու, այնպէս և բացառիկ իրաւունքներ է գործ դնում՝ յանձնելով սրբավայրի վերակացութիւնը ում կամենար։ Պատճառը երևի այն ժառանգական իրաւունքներն էին, որ նոյն տեղի համար ունեցել էր Լուսաւորչի սերունդը, իսկ Վարդան Մամիկոնեանից յետոյ ստացել էր նորա օրինական ժառանգը՝ Վահան. ըստ այդմ և Ս. Սահակ Պարթև նախնիներից մէկն էր, որ իրենից առաջ նորոգել էր նոյն տաճարը։ Եւ որովհետև ասուած է, թէ «հիմնարկեալ նորոգեաց», իրաւունք ունենք ընդունելու, որ նախկին անշուք և խարխուլ շէնքը վերացուել, տեղն ամբողջութեամբ նորն է կառուցուել, ուրիշ խօսքով՝ Ս. Էջմիածնի այժմեան Մայր տաճարը, որի հիմնական նորոգութեան մասին յետագայ դարերից այլևս ոչ մի յիշատակութիւն չունինք, և որ իւր յատկագծով, յիրաւի, հայկական ճարտարապետութեան հնագոյն տիպն է ներկայացնում, կառուցուել է, որչափ վերաբերում է շինութեան բուն զանգուածին (առանց գմբէթի, զանգակատան և այլ յաւելեալ մասերի), Մեծն Վահանի խնամքով, Յովհան Մանգակունու օրհնութեամբ և Ղազար Փարպեցու վերահսկողութեամբ։ Սակայն յետագայ ժամանաների պատմիչների ասելով՝ Վահան ուրիշ շատ շինութիւններ և նորոգութիւններ ևս արել է՝ ծածկելով այն աւերմունքները, որ գործուէլ էին նախընթաց պատերազմների միջոցին, և թուում է, թէ այս շրջանի մի ուրիշ փառաւոր յիշատակարան ունենք մինչև այսօր կանգուն մնացած, որ վկայում է Վահան Մամիկոնեանի և Յովհան Մանգակունու

ազդեցութեամբ շինարարութեան գործի ընդարձակ ծաւալ ստանալուն և զանազան նախարարութեանց սահմաններում ծաղկելուն։ Տեկորի հոյակապ, դժբաղդաբար այժմ կործանուելու մօտ եկեղեցին է այդ, որից աւելի հին ամբողջական շինուած դժուար թէ գտնուի մեր երկրում, և որի կիսեղծ արձանագրութեան համաձայն՝ Հայոց Յովհան հայրապետի միջոցաւ է կառուցուել այն, Սահակ Կամասարական իշխանի օժանդակութեամբ։ Արաձանագրութեան մէջ կան նաև դժուար կարդուացուող ուրիշ իշխանների անուններ, որոնցից մին կարող է Վահանը լինել։ Ոչինչ չի արգելում ապա ընդունելու, որ այս տաճարի կառուցանող Յովհան հայրապետը Մանգակունին էր, իսկ Սահակ Կամասարական նոյն այն «երանելոյն Արշաւրայ որդին», որին Վահան ուրիշ իշխանների հետ Նիխորի մօտ ուղարկեց նորա հետ սկսած բանակցութեան սկզբում, և որ յիշուում է 506 թ. Բաբէն կաթողիկոսի թղթում իբրև «Արշարունեաց տէր»՝ պայագատած լինելով ուրեմն իւր երիցագոյն եղբայրների՝ Ներսէհի և Հրահատի մահից յետոյ Կամասարական տան իշխանութիւնը։

Ե. Վահան Մամիկոնեանի մարգապանութիւնը, Հայոց Եկեղեցու և երկրի վիճակը նորա օրով։ Եթէ և Վաղարշապատի Կաթողիկէի շինութիւնը Վահան իբրև Մամիկոնեանց տանուտէր էր սկսել, Դուինի և ուրիշ տեղերի շինութիւնները նա արաւ հաւանականաբար արդէն իբրև ամբողջ երկրի իշխան, մարգպան կարգուելուց յետոյ։ Ո՞ր թուակահին տեղի ունեցաւ այդ կարգումը, պարզ յայտի չէ։ Փարպեցին պատմում է, որ երբ Վահան պատուով ու փառքով Պարսկաստանից վերադարձաւ, ետևից Անդեկան անունով մի նոր պարսիկ մարգպան եկաւ, որ նորան շատ էր սիրում ու պատուում, և նորա արժանիքները, արարքներն ու վայելած յարգանքը տեսնելով՝ այն եզրակացութեան յանգեց, որ այս երկիրը նորանից յարմար կառավարիչ ունենալ չէր կարող։ Ապա նա շտապեց իւր խորհրդածութիւններն այս

նկատմամբ Վաղարշ Թագաւորին ներկայացնելու, որ և խորհրդակցելով իւր աւագանու հետ՝ շատ բանաւոր գտաւ նորա առաջարկը, հրովարտակ ուղարկեց և Վահանին Հայոց աշխահի մարզպան կարգեց: Սակայն Սեբէոս՝ Փարպեցու պատմութեան շարունակողը և յետագայ շրջանի համար ամէնից արժանահաւատ պատմիչը, Վահանին մարզպան եղած է ցոյց տալիս Կաւատի միջոցաւ: Քանի որ Վաղարշի Թագաւորութիւնը կարճատե եղաւ, 488 թ. նորա գահից ձգուելով և Պերոզի որդի Կաւատի Թագաւորելով անհաւանական չէ, որ նոյն այդ թուականին Վահան մարզպան կարգուած, և այդ պատճառով Սեբէոս, որ Վաղարշին ամենեւին չի յիշում, Կաւատի Թագաւորութեան հետ կապած լինի Վահանի մարզպանութիւնը: Մարզպանութեան հրովարտակն ընդունելու առթիւ հասնողէս է գալիս նորից Յովհան Մանդակունին և մի ոգևորուած քարոզ է ուղղում խուռներամ բազմութեանը, որ բերկրալի լուրն առնելուն պէս գունդառգունդ Դուինի Մայր տաճարն էր դիմել՝ գոհաբանութիւն մատուցելու Երկնաւորին: Այդ քարոզը, որ Փարպեցին հարկաւ իւր խօսքերով յառաջ է բերել պատմութեան մէջ, զուր տեղը համարուել է շատերի կողմից անհամապատասխան Մանդակունու հանճարին և ըստ էի պահանջին: Ընդահակառակը, Սուրբ Գրքից վերցրած շատ յարմար բնաբանով և դիպող օրինակներով կենդանի արտայայտութիւն է գտնում այստեղ այն ոգևորութիւնը, որ պէտք է զգային քրիստոնէութեան հաւատարիմ պաշտպանները՝ եկեղեցւոյ յաղթանակը տեսնելով և զգալով, թէ ինչպէս «գլխաւորաբար քաղցրացոյց եկեղեցի, զգազանս ընտելացոյց... զթշնամիս ճշմարտութեան ամաչեցոյց», ուստի և ուսուցանում է ոչ միայն կրկին սիրով սիրել այդ եկեղեցին, այլև նոյն եկեղեցւոյ քարոզած սիրոյ մեծ օրէնքը գործ դնել մոլորեալ ազգակիցների նկատմամբ, որոնք թշնամանել էին եկեղեցին, սրբութիւնը պղծել, մոխրատուններ շինել, ճշմարտութիւնը մոռացել, մոռանալ նոցա

վատ արարքը, իրենց ցոյց տուած բարոյական զօրութեամբ նոցա տկարութիւնը բառնալ, հրաւիրել նոցա եկեղեցւոյ փարախը և զղջման արտասուօք նոցա յանցանքը քաւելու միջոց ընծայելով՝ կազմել վերստին նոցա հետ մի հօտ Քրիստոսի՝ վերջին երանաւէտ կոչման և երկնային ժառանգութեան արժանի:

Յամենայն դէպս Յովհան Մանդակունին կենդանի էր ուրեմն և գործակից Վահանին նորա մարզպանութեան ժամանակ՝ մինչև ե՞րբ՝ դժուար է ասել: Եթէ վերև յիշուած արձանագրութեան համաձայն ընդունենք, որ ուրիշ շինութիւնների հետ Տեկորի եկեղեցին նորա ձեռնտուութեամբ է կառուցուել, կարելի է ենթադրել, որ բաւական ժամանակ պէտք է անցած լինի մինչև այդ խոշոր շինուածները գլուխ գային: Այլ և այն հանգամանքը, որ մեր պատմիչները 5-6 տարուայ հայրապետութիւն միայն վերագրում են Մանդակունու յաջորդ Բաբգէն կաթողիկոսին, իսկ սա, ինչպէս կտեսնենք, 506 թ. գումարել է իւր նշանաւոր ժողովը, իրաւունք է տալիս Մանդակունու կաթողիկոսութեան տարիները մինչև Ե դարու վերջերը ձգելու: Ստոյգ կարելի է համարել այն միայն, որ նա Վահան մարզպանից շատ առաջ պէտք է վախճանած լինի, որովհետև Փարպեցին վերջինին ուղղած իւր թղթի մէջ այնպէս է խօսում ժամանակակից կաթողիկոսի մասին, որ այդ կաթողիկոսը Մանդակունին լինել չի կարող: Սակայն մենք ո՛չ Փարպեցու թղթի գրութեան ժամանակը և ո՛չ Վահանի մահուան տարին գիտենք: Ժամանակակից մի ասորի պատմագրի հաղորդած տեղեկութիւններից երևում է, որ Վահան մի անգամ ևս ապստամբութեան դրօշ է բարձրացրել Կաւատի օրով, երբ ճնշումները նորոգուեցան քրիստոնէութեան դէմ, և պարսիկները փորձեցին նորից կրակատուններ շինել Հայաստանում: 496 թ. Կաւատ գահից ձգուեցաւ և միայն երեք տարի յետոյ՝ 499 թ., հեփթաղների օգնութեամբ կարողացաւ վերահաստատուել իշխանութեան մէջ: Այս առ-

Թիւ տեղի ունեցած ներքին պատերազմների միջոցին հաւանականաբար Վահան նոյն կերպ անկախ իշխանութիւն էր վարում, ինչպէս երկու դար առաջ իւր նախահաւ Մանուէլ Մամիկոնեանը, և որովհետեւ 502 թ. պատերազմ ծագեց պարսիկների և յոյների մէջ այն պատճառաւ, որ Յունաց կայսրը հովանաւորում էր հայերին, կարելի է կարծել, թէ Կաւատի գահի վերայ հաստատուելուց յետոյ իսկ Վահան շարունակեց կայսեր օգնութեամբ պահել անկախութիւնը, մինչև որ 506 թ. խաղաղութիւն կնքուեցաւ երկու մեծ պետութիւնների մէջ, և իւրաքանչիւրը, իւր նախկին սահմանները պահելով, պարսիկները կատարեալ տէր դարձան նորից Հայաստանին: Յայտնի է, որ պատերազմի ժամանակ Յունաց բաժնում եղող Միջագետքի Ամիդ բերդաքաղաքը երեք ամիս պաշարուեցաւ և 503 թուի սկզբին առնուեցաւ պարսիկներից, իսկ այս կռուի մէջ մասնակցում էր հայոց գունդը՝ Վարդ Մամիկոնեան գորավարի առաջնորդութեամբ: Արդեօք Փարպեցու թուղթը, որ գրուած է Ամիդ քաղաքից, հէնց այս ժամանակում չի՞ գրուել, և այն Համագասպ Մամիկոնեան իշխանը, որ պէտք է Վահանին հասցնէր թուղթը, պատերազմի պատճառով հայոց գնդի հետ Ամիդ չէ՞ր եկել: Այդ դեպքում Վահան կենդանի կլինէր դեռևս 503 թ., և որովհետև 506 թ. գրած Բաբգէն կաթողիկոսի առաջին թղթում Վարդ Մամիկոնեան յիշուում է առաջին տեղը, բայց առանց «մարզպան» տիտղոսի, մինչ Սեբէոս և այլ պատմիչներ յիշում են, որ նա իւր եղբայր Վահանից յետոյ 4 տարի մարզպանութեան իշխանութիւն է վարել, կարելի է մտածել, որ Վահան վախճանել էր պատերազմի միջոցին, իսկ խաղաղութիւն հաստատուելուց յետոյ նորա տեղը նոյն 506 թ. մարզպան կարգուեցաւ Վարդ, որ յունաց կողմից ևս պատրիկութեան տիտղոս էր ստացել: Մեր պատմիչներից ոմանք յիշում են նաև, թէ Վահան «գԱլանս արգելականս» արար ե՞րբ և ինչպէ՞ս, յայտնի չէ:

Շատ ցաւալի է հարկաւ, որ այս նշանաւոր մարդու՝ ինչպէս տեսնում ենք բազմակողմանի գործունէութեամբ հարուստ մարզպանութեան շրջանը պատմութեան նիւթ չի դարձել: Դորա փոխարէն նոյն շրջանի հայոց եկեղեցական ներքին կեանքի մասին խիստ հետաքրքրական տեղեկութիւններ է հաղորդում Ղազար Փարպեցու վերև յիշած թուղթը: Այդ ինքնատիպ յիշատակարանը մի յառաջաբան ևս ունի, որ աւելի է պարզում նորա գրութեան հանգամանքները: Իմանում ենք այդպիսով, որ Վաղարշապատի Կաթողիկէի հոգաբարձու կարգուելուց յետոյ Փարպեցին շատ նախանձորդներ և թշնամիներ է ունենում: Սոքա աշխատում են նախ միջնորդներով ու ընծաներով Վահան Մամիկոնեանին գրաւել ու սրբավայրը նորա ձեռքից առնել, բայց երբ չի յաջողում, հետամուտ են լինում բամբասանքով ու զրպարտութիւններով վարկաբեկ անելու նորան, մինչև որ մի դժբաղդ դէպք՝ եկեղեցւոյ փայտակերտի այրուիլը հրդեհից, նոցա ձեռքին գէնք է դարձնում մեղադրանքն այնտեղ հասցնելու, որ Վահան ևս երես է թեքում նորանից, և նա հալածուում է, մերկ ու անարգուած թողնում հայրենիքը, գնում է Ամիդ քաղաքը և այնտեղից թուղթ գրում մարզպանին արդարանալու համար: Առանձին ուշադրութեան արժանի է այստեղ այն պայքարը, որ մղուում էր Ղազարի նման յունական կրթութիւն ստացած եկեղեցականների և տգէտ արեղանների մէջ: Ղազար յիշում է մի շարք անուններ՝ Մովսէս փիլիսոփայ, Տէր Խոսրովիկ, Աբրահամ եպիսկոպոս, որոնք յայտնի էին իրենց գիտութեամբ, սուրբ վարքով, արժէքաւոր գրուածներով, բայց ծանր հալածանքի էին ենթարկուել այդ արեղանների կողմից մինչ այն աստիճան, որ նոցանից մէկի ոսկորները գերեզմանից հանել, ջուրն էին թափել: Թարգման անունը, որ իրեն վերայ կրել էին Ե դարի պարծանք կազմող բոլոր հայրերը, թշնամանքի ու ատելութեան նշանաբան էր նոյն արեղանների բերնում: Կոյր նախանձով լեցուած՝ սոքա չէին

կարող տանել այս կամ այն լուսաւոր անհատի վերայ երևեցած ակներև առաւելութիւնները և դժբաղդաբար յաջողում էին բանասարկութեամբ նոցա դէմ շարժել տգէտ ամբոխը: Եւ այդ արեղաների ազդեցութիւնն այնքան զօրեղ էր, որ ժամանակակից կաթողիկոսը (երևի Բաբգէն) չի վստահանում պաշտպանել Ղազարին նոցա մեղադրանքների դէմ, թէպէտ, ինչպէս երևում է սորա բացատրութիւններից, չնչին ու աւելի քան անհիմն էին այդ մեղադրանքները: Մեղադրում էին իմիջիայլոց, թէ Ղազար աղանդաւոր է, և այդ առիթ է ընծայում նորան մի քանի խիստ կարևոր ակնարկներ անելու «Հայոց աշխարհի աղանդի» մասին, որ յիշել ենք արդէն առաջ՝ մծղնէից աղանդի ծագումը բացատրելիս, և որ ցոյց է տալիս, թէ Ղազարի ժամանակ այդ աղանդը շատ տարածուած է եղել հայերի մէջ: Նա չի ուրանում մինչև իսկ, որ իրեն յայտնի են եղել աղանդաւորներից ոմանք, բայց առարկում է, թէ իրաւունք չի համարել իրեն դատ բանալ նոցա դէմ, այլ, Աւետարանի համաձայն, թողել է, որ որոմն ու ցորենը միասին աճեն մինչև հունձի ժամանակ, և միակ արդար Դատաւորը դատաստան տեսնէ: Եւ Փարպեցու ամբողջ թուղթը մի կենդանի վկայութիւն է, որ չնայելով Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի ցանած բարի սերմներին և այն արեանն ու քրտանցը, որ նոցա հաւատարիմ աշակերտները մի քանի տասնեակ տարիների ընթացքում թափեցին նոյն սերմներն աճեցնելու համար, որոմ խիստ շատ կար դեռ դարի վերջին մեր փոթորկոտ հայրենիքում, և կեանքի բոլոր ասպարէզներում ուռճանալով սպառնում էր այն հսկայական ջանքերի պտուղները խեղդել: Բայց նոքա չխեղդուեցան. որոմը ոչնչացաւ հետզհետէ, և նոքա աճեցին, որովհետև առողջ սերմից էին և ամուր արմատ էին ձգել բարեբեր հողի մէջ:

ԳԼՈՒԽ Ժ

ՀԱՅՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԷՃԵՐԻ ՄԷՋ ԵՒ ԲՈՆԱԾ ԴԻՐՔԸ. ԴՈՒԻՆԻ ԺՈՂՈՎՆԵՐԸ

Ա. Նեսպորական և քաղկեդոնական վեճերը: Ե-ից դէպի Զ դար անցման հետ զգալի փոփոխութիւններ տեղի ունեցան Հայոց Եկեղեցւոյ արտաքին ու ներքին յարաբերութիւնների մէջ: Մինչ այդ մեր Եկեղեցւոյ ներկայացուցիչների բոլոր ջանքն էր եղել, ինչպէս տեսանք, մի կողմից քրիստոնէութիւնը պաշտպանել օտար կրօնի նուաճողական ձգտումների դէմ, միւս կողմից ներքին կազմակերպութիւնն առաջ տանել՝ ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ մշակուած քրիստոնէական գիտութիւնը իւրացնելով և ժողովների հոգևոր ու բարոյական կրթութեան համար սորա ընձեռած միջոցները մեր կեանքին յարմարացնելով: Դառն իրականութեան ստիպողական պահանջների շնորհիւ նոքա ազատ ժամանակ ու յարմարութիւն չէին ունեցել զբաղուելու այն բարդ դաւանական խնդիրներով, որոնցով ալեկոծուած էր Ե դարու ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհը: Նոքա առաջնորդուել էին այն համզմունքով, որ հաւատոյ էական կէտերը մի անգամ ընդմիջտ ընդգծուած ու որոշուած են Նիկիոյ Տիեզերական ժողովի մէջ, և հայերը, ընդունելով այդ պարզ հաւատքը Մեծ Լուսաւորչի որդու՝ Ս. Արիստակէսի միջոցաւ, մի հոգի ու մի շունչ եկեղեցւոյ ընդհանրութեան հետ, անաղարտ էին պահում այն և պէտք է պահէին յաւիտեան: Կ. Պոլսում և Եփեսոսում ժողովուած հայերն էլ այդ հաւատքի վերայ նոր բան չէին աւելացրել, այլ միայն աւելի պարզաբանել էին և ապահովել զանազան աղանդաւոր մոլորութեանց դէմ, որոնցից և զգուշանալ պէտք էր, ինչպէս որ տեսանք, իւր ժամանակին զգուշացել էր և յետնորդներին ճանապարհ ցոյց տուել Լուսաւորչի վերջին ժառանգը՝ Ս. Սահակ: Թէ՛ սորա և իւր գոր-

ծակիցները ձեռք առած խիստ միջոցները և թէ՛ մանաւանդ քաղաքական հանգամանքները թոյլ չէին տուել, որ այն մոլորութիւնները մոռտք գործեն հայերի մէջ, և միակ աղանդը, որ այստեղ դեր էր կատարել և շարունակում էր կատարել, ոչ մի որոշ առնչութիւն չունէր ժամանակակից միւս եկեղեցական աղանդների հետ և զուրկ էր վարդապետական հիմունքներից: Սակայն վաղ թէ ուշ Հայոց եկեղեցին մի հաշիւ պիտի տեսնէր նոցա հետ և որոշ դիրք բռնէր դուրսն արծարծող դաւանական խնդիրների նկատմամբ: Եւ ահա ամէնից առաջ նորա դէմն է ելնում անմիջական շրջապատում սպառնական ոյժ ստացած նեստորականութիւնը:

Կ. Պօլսոյ պատրիարք Նեստորի անունով այդպէս կոչուող աղանդը, որ դատապարտուեցաւ Եփեսոսի Տիեզերական ժողովում, ծագումն է առել իսկապէս Անտիոքի դպրոցից, որի գլխաւոր ներկայացուցիչներն էին մեր առաջ յիշած Դիոդոր Տարսոնացին և Թէոդորոս Մամեստացին: Վէճն սկզբում ժամանակի քրիստոնէական գիտութեան երկու գլխաւոր կենդրոնների՝ Անտիոքի և Աղէքսանդրիայի մէջ էր, որոնք տարբեր ուղղութեամբ և տարբեր կերպով էին բացատրում Քրիստոսի մարդեղութեան խորհուրդը: Այն հարցին, թէ Քրիստոսի անձի մէջ կատարեալ աստուածայինն ու կատարեալ մարդկայինն ինչպէս էին միացել, Անտիոքացիք, Սուրբ Գրքի մեկնութեան և փիլիսոփայական դատողութեան վերայ հիմնուելով, պատասխանում էին, թէ աստուածայինն այնքան բարձր է և հեռու մարդկայինից, որ նոցա մէջ իրական միութիւն լինել չի կարող, այլ մարդ Յիսուսի մէջ աստուածայինը բնակութիւն հաստատելով՝ աստուածաման է դարձրել նորա շարժումներն ու գործերը: Իսկ աղէքսանդրացիք, հիմք ընդունելով հաւատը դէպի Քրիստոսի միջոցաւ տեղի ունեցած փրկագործութիւնը, առանց որի քրիստոնէութիւնը կորցնում էր իւր իսկական արժէքը, առարկում էին, թէ այլևս ի՞նչ փրկագործութիւն, եթէ աստուածայինն ու մարդկայինը

կատարեալ կերպով չեն միացել, այդ միութեան շնորհիւ կատարելապէս սրբուած ու աստուածացած Յիսուսի մարմինը տանջանք ու մահ կրել խաչի վերայ: Աղէքսանդրիոյ պատրիարք Կիւրեղը, նախագահելով Եփեսոսի ժողովին, ընդունել տուաւ վերջին հայեցակէտն իբրև անհրաժեշտ հետևութիւն նիկիական դաւանութեան, և Նեստոր ու իւր հետևողները բանադրուեցան: Բայց անտիոքացիները հեշտութեամբ տեղի չտուին, թէպէտ 433 թ. նոքա որոշ համաձայնութեան եկան Կիւրեղ Աղէքսանդրացու հետ, որով Եփեսոսի ժողովը ճանաչեցին և ի թիւս այլ որոշումների՝ Նեստորի դէմ արձակած դատավճիռն ընդունեցին, սակայն քանի որ բանադրանքից ազատ էին մնացել Անտիոքի դպրոցի բուն ներկայացուցիչները՝ Դիոդոր ու Թէոդորոս, շարունակում էին աւելի եռանդուն կերպով տարածել սոցա զրուածներն ու սոցա ուսումը: Իսկ ծայրայեղների մի խումբ ամենևին համակերպել չկամեցաւ և պետութեան կողմից հալածուելով՝ ապաստան որոնեց հեռաւոր Արևելքում, ուր և հետամուտ եղաւ պահպանելու զուտ նեստորականութիւնը և նորանոր հետևողներ գտնելու:

Միւս կողմից հանգիստ չէին նստած Կիւրեղ Աղէքսանդրացու կուսակիցները: Անտիոքացիների քօղարկեալ գործունէութեան հակառակ՝ նոքա բացարձակ կերպով դատապարտում և հերետիկոսկան էին անուանում այն ամէնը, ինչ որ կապ ունէր Անտիոքի ուսման հետ, որևէ բաժանում կամ երկուութիւն էր դնում Քրիստոսի մէջ: Ծայրայեղութիւնն այնտեղ հասաւ, որ Եւտիքէս անունով Կ. Պօլսում և պալատում մեծ յարգանք վայելող մի վանական սկսեց քարոզել, թէ մարդկային բնութիւնը բոլորովին ձուլուում, անհետանում է Քրիստոսի աստուածային բնութեան մէջ, և մնում է միայն մի աստուածային բնութիւն՝ նոյնիսկ մարմինը իւր բոլոր շարժումներով աստուածային դարձած: Եւտիքէսի դէմ ելաւ Կ. Պօլսոյ Փլաբիանոս պատրիարքը, իսկ նոցա երկուսի

վերայ իբրև դատաւոր հանդէս եկաւ Կիւրեղի յաջորդ Աղէքսանդրիոյ Դիոսկորոս պատրիարքը, որ մի նոր ժողով գումարել տուաւ Եփեսոսում 449 թուին: Գ Տիեզերական ժողովի հաստատած դաւանութիւնն իբրև հիմք ընդունելով և ամէն նորութիւն դատապարտելով՝ հարկադրեց Եւտիքէսին յետ առնել իւր քարոզածները և այդպիսով ներումը գտնել, իսկ Փլաբիանոսին բանադրել ու աքսորել տուաւ իբրև երկու բնութիւն ուսուցանողի: Սակայն Լևոն Ա պապը, որի՝ Փլաբիանոսին ուղղած՝ նորան արդարացնող ու Եւտիքէսին դատապարտող թուղթն այդ ժողովում չկարգացին և ոչ մի պահանջին ուշադրութիւն դարձնել չկամեցան, «Աւագակաց ժողով» անուանեց այն և յաջողեց նորա որոշումներն ի չիք դարձնել: Ապա բոլոր վէճերին վերջ դնելու նպատակով 451 թ. մի մեծ ժողով գումարուեցաւ Քաղկեդոնում, որ համարուեցաւ Գ Տիեզերական ժողով, և հակառակ ժողովականների մեծամասնութեան համոզումներին, տեղի տալով միայն Հռոմի պահանջների առաջ՝ դաւանութեան հիմք ընդունեց Լևոն Ա-ի յիշեալ թուղթը (մեզանում այդպէս կոչուած Լևոնի տոմարը) և որոշեց ճանաչել «մի Քրիստոս յերկուս բնութիւնս»: Թէպէտ այդ որոշումը երբէք հաշտեցնել չէր կարելի Կիւրեղի Աղէքսանդրացու վարդապետութեան հետ, որի նշանաբանն էր «Մի Քրիստոս, կամ մի բնութիւն յերկուց բնութեանց», այնուամենայնիւ ժողովը Գ Տիեզերական ժողովի որոշումներ հաստատում ու Կիւրեղ Աղէքսանդրացու վարդապետութիւնն ուղղափառ էր ճանաչում, Դիոսկորոսին էլ ոչ իւր մոլոր ուսման, այլ իբր թէ ինչ-ինչ վարչական զանցառութեանց համար Աթոռից զրկում, ապա նորա կողմնակիցներից շատերին Եփեսոսի Բ ժողովին տրամադծորէն հակառակ որոշումների տակ ստորագրել տալով, Նեստորին ու Եւտիքէսին նոր ի նորոյ բանադրելով՝ ենթադրում էր, թէ կյաջողի ամէն երկպառակութիւն ծածկել և ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ խաղաղութիւն վերականգնել:

Ընդհակառակը, նոյն այս ներքին հակասութիւններով լի Քաղկեդոնի ժողովը պատճառ դարձաւ քրիստոնէական եկեղեցին ընդմիշտ բաժան-բաժան անելու: Նորա որոշումները զօրեղ ընդդիմութեան հանդիպեցին նաև Երուսաղէմում, ապա Եգիպտոսում, և կայսերական կառավարութիւնն ստիպուած էր նոցա գործադրել տալու համար զէնքի դիմել և մեծ արիւնհահեղութիւններ անել: Ընդդիմութիւնը սակայն քանի գնաց, սաստկացաւ: Արևելքի բոլոր նշանաւոր աթոռները, նոյնիսկ Անտիոքը, մի բնութիւն դաւանողների ձեռքն անցան, և սոցա կողմն այնչափ զօրացաւ, որ Զենոն կայսրը խոհեմութիւն համարեց 482 թ. Կ. Պոլսոյ Ակակիոս պատրիարքի թելադրութեամբ Հենոտիկոն կոչուած մի հրովարտակ հրատարակել, որով բնութիւնների մասին վիճելն արգելուում էր, առաջին երեք Տիեզերական ժողովների ուսուցած դաւանութիւնը միայն ուղղափառ ճանաչուում և նորանից դուրս ամէն նորութիւն դատապարտուում: Այդպիսով լուելեայն դատապարտուած էր լինում Քաղկեդոնի դաւանութիւնը, և թէպէտ Հռովմի պապը մերժեց Հենոտիկոնը, և առժամանակեայ բաժանումն յառաջացաւ արևմտեան և արևելեան եկեղեցիների մէջ, բայց Զենոնի յաջորդ Անաստաս կայսրը ևս շարունակեց պահել նոյն դրութիւնը, և մի բնութեան ուսումը դարձաւ տիրող դաւանութիւն Բիւզանդական կայսերութեան բոլոր սահմաններում: Միևնոյն ժամանակ Զենոն կայսրն աւերել էր ծայրահեղ անիտիոքացիների վերջին կայանը կայսերութեան մէջ՝ 484 թ. փակել տալով Եգեսիայի դպրոցը և հալածելով այնտեղ բոյն դրած նեստորականներին: Սոքա անցան Պարսից կողմը և կենդրոն դարձնելով Մծբինը, ուր եպիսկոպոս եղաւ մեր վերև յիշած Բարծուս Ասորին, սկսեցին եռանդով տարածել իրենց ուսումը Պարսկաստանի զանազան կողմերում բնակող քրիստոնեաների մէջ: Նեստորականութեան պաշտպան հանդիսացաւ նաև Սելևկիոյ Ակակիոս եպիսկոպոսը, որ համարուում

էր Պարսկաստանի քրիստոնեաների կաթողիկոս, և որի յաջորդը՝ Բաբէոս, 499 թ. մի ժողով գումարեց Սելևկիայում և նեստորական ուսումն իբրև պարսկական դաւանութիւն ընդունել տուաւ: Բարձուման և Ակակիոս էլ, որ մի ժամանակ միմեանց հակառակորդներ էին եղել և երկար վէճ վարել, եկեղեցւոյ համաբան վարդապետներ հռչակուեցան՝ ի թիւս յայտնի անտիոքացիների՝ Դիողորի, Թէոդորոսի ու Նեստորի: Ահա այսպէս էր դրութիւնը Զ դարի սկզբին, երբ Հայոց եկեղեցին հարկադրուեցաւ ուղադրութեան առնել, որ այլևս դաւանութեան միութիւն չկար Ընդհանրական եկեղեցւոյ մէջ: Բիւզանդական կայսերութեան ընդարձակ սահմաններում տիրում էր մի բնութեան ուսումը՝ ըստ Հենոտիկոնի տրամադրութեան, Հռովմում և նորա եկեղեցական իրաւասութեան ենթարկուած քրիստոնեայ Արևմուտքում պաշտպանուած էր Քաղկեդոնի ժողովի հաստատած երկու բնութեան ուսումը, իսկ Պարսկաստանում ապրող խառը՝ ասորի և պարսիկ քրիստոնեաները նեստորականութիւն էին ընդունել: Պէտք էր որոշել, թէ որի կողմը բռնել:

Բ. Բարգէն կաթողիկոսի թղթերը: Դուինի Ա ժողովը: Յովհան Մանդակունու յաջորդ Բաբգէն կաթողիկոսից մեր ձեռքն է հասել երկու թուղթ, որոնցից առաջինը պատմական մեծ արժէք ունի, իսկ երկրորդը միայն մի մասնաւոր խնդիր է շօշափում, և վաւերականութիւնը կասկածելի է: Քանի որ այդ թղթերը մինչև վերջին ժամանակ անձանօթ էին, ուշ ժամանակի պատմիչների սխալ տեղեկութիւնների հիման վերայ կազմուել էր այն կարծիքը, թէ Բաբգէն 491 թ. ժողով է գումարել Վաղարշապատում և Քաղկեդոնի ժողովը բանադրելով՝ դաւանական անջատում յառաջ բերել իւր և ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ: Բայց Բաբգէնի «Թուղթ Հայոց ի պարսս, առ ուղղփառս» ուրիշ բան է ցոյց տալիս: Այստեղ արևելեան եկեղեցիների փոխադարձ յարաբերութիւնները պատկերանում են ճիշտ այնպէս, ինչպէս վերև նկարագրուեցաւ: Կա-

ւատի թագաւորութեան տասնևութերորդ տարին, այսինքն՝ 506 թ., Դուին են գալիս մի խումբ եկեղեցականներ Պարսկաստանի զանազան կողմերից և Հայոց կաթողիկոսին ու նորա շրջապատողներին պատմում են. «Մենք մինչև այժմ անաղարտ պահել ենք քրիստոնէական հաւատը՝ այնպէս, ինչպէս աւանդել են Նիկիոյ սուրբ հայրերը, և ինչպէս ընդունում է ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհը: Բայց Պերոզի թագաւորութեան քսանևեօթերորդ տարին (այսինքն՝ 484 թ.) յայտնուեցան մարդիկ, ինչպէս Ակակ, Բարձումա, Մանի և այլն, որոնք սկսեցին ճշմարիտ հաւատը պղտորել և Նեստորի, Դիողորի, Թէոդորոսի մոլութիւններն ուսուցանել, ժողովներ գումարել և նեղել ամէն կերպ ուղղահաւատներին, որ իրենց հետևեն: Այժմ ևս Ասորեստանի Բաբէ կաթողիկոսը իւր հետ եղած նեստորական եպիսկոպոսներով ստիպում է, որ Քրիստոսի մէջ երկու անձ կամ երկու որդի ընդունենք. մին երկնքից իջած՝ Հօր հաւասար, Աստուծոյ Բանը, միւսը մեզ նման մահկանացու մարդ Յիսուս: Եւ պնդում է, թէ Հոռոմք, Հայք, Վիրք, Աղուանք՝ բոլորեքեան այս նոյն հաւատն ու կանոնը ունին. մենք էլ Կաւատ թագաւորից հրամանագիր առանք ու եկանք, որ գրով հաստատէք ու տաք, թէ ինչպէս էք ընդունում դուք ճշմարիտ հաւատը: Եւ ահա Բաբգէն, որի հետ Հայոց Դուին մայրաքաղաքում ժողովուած էին բոլոր եպիսկոպոսները, վանականներն ու նախարարները, երբ Պարսից եկեղեցւոյ յիշեալ պատգամաւորները նորան ներկայացան, թուղթ է գրում Պարսից աշխարհի բոլոր եպիսկոպոսներին, քորեպիսկոպոսներին, երէցներին և այլն, որոնցից մի քանիսի անունները տալիս է, վաւերացնում է իւր, քսան եպիսկոպոսների և տասնևչորս նախարարների ստորագրութիւններով և հաստատում, որ հայերը, ինչպէս և յոյները, վրացիք ու աղուանք, հաւատարմութեամբ ու անփոփոխ պահել են այն հաւատը, որ Արիստակէսի միջոցաւ ընդունել են Նիկիոյ 318 հայրերից և որին միաբան ընդունել Կ. Պոլսոյ

ժողովի 150 ուղղափառ եպիսկոպոսները, իսկ Նեստորի ու նորա համախոհների քարոզածը ծանր հայհոյութիւն են համարում և մերժելով մերժում ու նզովում»:

Ինչպէս տեսնում ենք, այս թղթի մէջ խօսք չկայ Քաղկեդոնի ժողովի մասին: Խնդիրը պարզ է. Պարսկաստանի հարաւարեմտեան մասի գլխաւոր կենդրոններում հաստատուած նեստորականութիւնը կամենում է իւր ազդեցութիւնը տարածել նոյն պետութեան սահմաններում գտնուող բոլոր քրիստոնեաների վերայ, բայց շատերը չեն կամենում ընդունել այդ նոր ուսումը և դիմում են Հայոց հայրապետի հովանաւորութեանը՝ իբրև իրենց մերձաւոր ամէնից աչքի ընկնող եկեղեցական իշխանութեան: Հայերի վերաբերմունքից չի երևում, թէ նոքա իրենց ևս վտանգուած համարէին մոլորեցուցիչ նեստորականների կողմից, ընդհակառակը, նոքա մի առանձին պարծանքով շեշտում են, որ «ճշմարիտ հաւատ» ունին, և այդ հաւատը խիստ հաստատուն է ու անփոփոխելի: Նեստոր և իւր համախոհները նորութիւն չեն նոցա և միւս քրիստոնեայ ազգերի համար, այլ վաղուց ճանաչուած են իբրև հայհոյիչներ և ժամանակին մերժուած ու նզովուած: Թղթի մէջ պարզ չէ, թէ հայ եպիսկոպոսներն ու վանականներն ու նախարարները ինչու էին ժողովուել Դուլինում 506 թ.՝ արդեօք այս նոյն նեստորականութեան խնդիրը քննելով, թէ՞ ուրիշ պատճառով: Որովհետև է դարում Վրաց բաժանման առթիւ փոխանակուած թղթակցութեանց մէջ յիշուում է, թէ Կաւատ թագաւորի օրով Բաբգէն կաթողիկոսի գումարած ժողովին ներկայ են եղել Վրաց Գաբրիէլ կաթողիկոսը մի շարք եպիսկոպոսներով, աղուանք ու սիւնիք, և այդ ժողովում նզովուել են Քաղկեդոնի ժողովն ու Լեոնի տոմարը: Կարելի է ենթադրել, թէ նոյն ժողովը բազմադիմի խնդիրներ է ունեցել աչքի առաջ և իմիջիայլոց քաղկեդոնականութեամբ զբաղուել: Դժուար է սակայն ընդունել, թէ Քաղկեդոնի ժողովն այստեղ բոլորովին որոշ, կանոնական

կերպով նզովուած լինի, և սխալ է յամենայն դէպս յիշեալ թղթակցութեան մէջ յառաջ բերած այն կէտը, թէ այդ ժամանակ «Հոռոմք զՔաղկեդոնին ընկալան», իսկ Հայոց և Վրաց աշխարհը «հրաժարեցին և հեռացան»: Բաբգէնի իսկական թղթում, ինչպէս տեսանք, այն գիտակցութիւնն է արտայայտուում, թէ «հոռոմք» նոյն հաւատն ունին, ինչ որ հայք, և մեր ազգային-եկեղեցական ժողովների համառօտ հնագոյն պատմութիւնները հաստատում են, որ Բաբգէն ժողով է գումարել յատկապէս Նեստորի աղանդի դէմ և գրել, թէ «մեք ամենեքեան հաստատեալ եմք ի մի հաւատ՝ Յոյնք, Հայք, Վիրք և Աղուանք», և այդ եղել է «Յաւուրս Զենոնի կայսեր և Անաստասայ ուղղափառաց»:

Վերջին անուններն արդէն մի ակնարկ կարող են համարուել այն մասին, թէ ինչպէս պէտք է հասկանալ Դուլինի Ա ժողովի վերաբերմունքը դէպի քաղկեդոնականութիւնը: Վերև տեսանք, որ Զ դարի սկզբում Զենոն կայսեր հրովարտակի հիման վերայ ամբողջ յունական աշխարհում լուելեայն դատապարտուած էր Քաղկեդոնի ժողովը: Քանի որ այս ժամանակ Անաստաս կայսեր իշխանութեան ներքոյ փորձեր եղան մինչև իսկ մի քանի ժողովներում հրապարակաւ բանադրելու նոյն ժողովը, անկարելի չէ, որ Դուլինի ժողովում ևս մի բանադրական վճիռ արձակուած լինի, բայց որովհետև, ինչպէս կտեսնենք, թէ՛ մեր վստահելի հեղինակներից շատերի և թէ՛ մանաւանդ օտարների վկայութեամբ քաղկեդոնականութիւնն առաջին անգամ որոշ կերպով բանադրուել է հայերի կողմից Դուլինի Բ ժողովում, աւելի հաւանականն այն պիտի համարենք, որ առաջին ժողովում նորա վերայ նայել են իբրև մի իւր ուժը կորցրած և ամէնքի կողմից բարձիթողի եղած մեծութեան վերայ և կարևոր էլ չեն տեսել առանձնապէս ուշադրութեան առնել: Բաբգէնի թուղթն այն ձևով է ուղղուած՝ «Առ ամենայն հաւատացեալս Պարսից աշխարհի, որ ընդ Կաւատայ արքայից արքայի իշխանութեամբ էք», որ

կարելի է կարծել, թէ իրենք՝ գրողները, Կալատի իշխանութեան ներքոյ չէին: Եւ յիրաւի, ինչպէս վերև ակնարկեցինք, մեր ունեցած հարևանցի տեղեկութիւններն այս ժամանակուայ Հայաստանի քաղաքական դրութեան մասին և այն հանգամանքը, որ թղթի մէջ Վարդ, թէպէտ պարագլուխ հայ նախարարների, իբրև մարզպան չի յիշուում, իրաւունք են տալիս կարծես մտածելու, թէ թուղթը գրուած և Դուինի Ա ժողովը տեղի ունեցած կարող է լինել այն օրերում, երբ շարունակուում էին բանակցութիւններ Բիւզանդական և Սասանեան պետութեանց մէջ, և Հայաստանը դեռ կատարելապէս չէր մտել պարսից իշխանութեան տակ, այլ վայելում էր Անաստաս կայսեր հովանաւորութիւնը: Այս դէպքում գուցէ ժողովը եկեղեցականի հետ խառը, երեք հարևան քրիստոնեայ երկրների (Հայոց, Վրաց և Աղուանից) վերաբերեալ քաղաքական խնդիրներ ևս ունեցել է լուծելու: Յամենայն դէպս հայերը շատ մօտ պէտք է զգացած լինին իրենց յոյներին, հաւատով անբաժան նոցանից, և դաւանութեան նկատմամբ նոցա առաջնորդ հայեցակէտն այն էր, թէ Ջենոն և Անաստաս ուղղափառ կայսրերը մի անգամ ընդմիջտ վերականգնել էին համայն քրիստոնէութեան համար նախնական, Նիկէական ուղիղ հաւատը, և ո՛չ Նեստորի միջոցաւ և ո՛չ նորանից յետոյ եղած որևէ ներմուծութիւն ընդունելի չէր:

Գ. Բարգէն կաթողիկոսի յաջորդները: Իրերի դրութիւնը նոցա օրով: Յիշեալ թղթերից դուրս մեզ շատ քիչ բան է յայտնի Բարգէնի կաթողիկոսութեան մասին: Իմանում ենք միայն, որ նա Վանանդ գաւառի կաթողիկոսացած գաւակներով հարուստ Ումսու գիւղից էր, և իշխանութիւն է վարել 3-5-7 տարի. մինչև ո՞ր թուականը, անյայտ է մնում: Յամենայն դէպս ժողովից յետոյ պէտք է որ նա երկար ապրած չլինի: Յովհաննէս պատմագիրը նորա յաջորդ Սամուէլ Արծկէացու ժամանակ է դնում Վարդի պայազատութիւնը, որ, ինչպէս տեսանք, չորս տարի միայն մարզպան եղած է

յիշուում: Այնուհետև գալիս են մի շարք կաթողիկոսներ, որոնց միայն անուններն են տուել մեր պատմիչները և իշխանութեանց տարիները հաշուել՝ այն ևս միմեանց անհամաձայն և անստոյգ կերպով: Նոյնչափ անծանօթ է մնում սոցա ժամանակի քաղաքական պատմութիւնը, և յիշուում է միայն, թէ Վարդից յետոյ պարսիկ մարզպաններ էին իշխում Հայաստանում: Սակայն այս ժամանակը չի կարող անպտուղ եղած լինել ո՛չ քաղաքական և ո՛չ եկեղեցական անցքերով: Արտաքին պատմութիւնից յայտնի է, որ երկարատև պատերազմներ տեղի ունեցան դարձեալ Բիւզանդիոնի և Պարսկաստանի մէջ և մանաւանդ երեսնական թուականներից սկսած, երբ բիւզանդական գահի վերայ Մեծ Յուստինիանոսն էր, Իրանի գահի վերայ՝ Խոսրով Մեծ Անուշիրուանը՝ երկու հսկայագոր մրցակիցներ ներքին ու արտաքին քաղաքականութեան մէջ, որոնց նման քիչ թագաւորներ է ունեցել նոցա երկիրը: Շատ կարևոր բաներ կատարուեցան Արևելքում, որոնցից անմասն չի մնացել անկասկած հայ ժողովուրդը, յատկապէս հայ նախարարութիւնը: Օտար և ազգային հեղինակների հարևանցի յիշատակութիւններից տեսնում ենք նոյնպէս, որ եկեղեցական ու գրական ասպարէզներում ևս բաւական կենսադնի գործունէութիւն պէտք է եղած լինի: Ասողիկ յիշում է օրինակ, թէ ինչպէս «Եզրաս Անգեղացի, աշակերտ ճարտասանին Մովսիսի եպիսպոկոսի Բագրևանդ գաւառի՝ զգասս ճարտասանիցն բազմացուցանէր», և ամենայն հաւանակութեամբ մի շարք ինքնուրոյն ու թարգմանական գրուածներ, որ Ե դարին են վերագրուում, այս շրջանում են յառաջ եկել (օրինակ Եղիշէի պատմութիւնը): Առհասարակ այն երկարատև, համեմատաբար խաղաղ վիճակը, որի մէջ գտնուեցան հայերն ու հարևան քրիստոնեաները Վահանանց պատերազմներից յետոյ, պէտք է մեծապէս նպաստէր քրիստոնէական-հոգևոր կեանքի զօրանալուն: Գոնէ Աղուանից մասին տեղեկանում ենք, որ մի ժողով են

գումարել և կանոններ սահմանել, որոնք և պահուած կան մեր կանոնագրքերում, թղթակցութիւն են ունեցել հայերի հետ, որից մնում է, օրինակ, Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի թուղթը և իմիջիայլոց վկայում, թէ Բաբգէն կաթողիկոսի օրով յարուցած դաւանական խնդիրներն իրենց նախերգանքն ունէին և Դուինի Ա ժողովից յետոյ էլ շարունակեցին հաւանականաբար զբաղեցնել հայերին ու նոցա դաւանակից վրացիներին ու աղուաններին:

Սամուէլ Արծկեցու մասին այն է միայն յիշուում, որ 10 տարի կաթողիկոսութիւն է արել, իսկ նորա յաջորդ Մուշէ կաթողիկոսի մասին, որ Կոտայք գաւառի Այլաբերից գիւղից էր և 8 տարի իշխանութիւն վարած է համարուում, Ստեփանոս Օրբելեան (ԺԳ դարու հեղինակ) պատմում է, թէ մեծ շուքով Սիւնեաց աշխարհն է գնացել և Երիցակ անուևով մի համբաւաւոր վանականի եպիսկոպոս ձեռնադրել: Նորա յաջորդ Սահակ Բ Հարքացի, որին 5 կամ 7 տարուայ կաթողիկոսութիւն է վերագրուում, հաւանականաբար այն Սահակ կաթողիկոսն է, որի անուևով կանոններ կան մնացած մեր կանոնագրքերի մէջ: Այդ կանոնների վերնագրի համաձայն՝ նոքա սահմանուել են Կարնոյ մի ժողովում, որ գումարուել էր «հրամանաւ մեծի թագաւորին Յուստիանեայ, հանդերձ կաթողիկոսաւն Հայոց Սահակաւ»: Եթէ ընդունենք, որ Բաբգէն կաթողիկոսը վախճանել է մօտաւորապէս 507 թ., և նորան յաջորդ երկու կաթողիկոսները 18 տարի իշխանութիւն են վարել, ապա Սահակ Բ Աթոռ բարձրացած կլինի շուրջ 525 թուին, և ժամանակակից կգայ Յուստիանոս Մեծին, որ 525 թ. կայսերակից եղաւ Յուստին Ա-ին, իսկ 527 թուին յաջորդեց նորան իբրև միահեծան կայսր: Սորա հրամանով և գումարուած կլինի ուրեմն յիշեալ ժողովը, որ այդ դէպքում շատ աւելի մէծ նշանակութիւն է ստանում, քան կանոնների աննշան բովանդակութիւնից եզրակացնել կարելի է: Խնդիրն այն է, որ Յուստին Ա, Անաստասից յետոյ 518 թ. կայսե-

րական գահ բարձրանալով, կամեցաւ վերականգնել Հռովմի հետ Հենոտիկոնի պատճառաւ խզուած միութիւնը: Դաւանական այն դրութիւնը, որ հաստատուած էր կայսերութեան մէջ 482 թուից ի վեր, գլխովին դատապարտուեցաւ, և Քաղկեդոնի ժողովը նորից հռչակուեցաւ Տիեզերական սուրբ ժողով, որ և ճանաչել տալու համար կառաւարութիւնն ամենախիստ միջոցներ գործադրեց. յիսունից աւելի եպիսկոպոսներ աթոռից ձգուեցան և աքսոր ուղարկուեցան, բացի Եգիպտոսից՝ միւս բոլոր երկրներում քաղկեդոնականութիւնը դարձաւ միակ պետութիւնից ճանաչուած և թոյլատրելի դաւանութիւն: Սակայն Յուստինիանոս Մեծ, տեսնելով, թէ որչափ ընդարձակ հակակրութիւն կար Արևելքում այս հոռովմաւախ քաղաքականութեան դէմ և որպիսի մեծ վտանգ կարող էր սպառնալ պետութեան շահերին, աշխատում էր ամէն կերպ մեղմացնել յարաբերութիւններն արևելեան քրիստոնեաների հետ, մանաւանդ որ նշանաւոր և խիստ ազդեցիկ Թէոդորա կայսրուհին բացարձակ պաշտպան և կողմնակից էր մի բնութիւն դաւանողներին: Այս պայմաններում ահա կարող է գումարուած լինել վերոյիշեալ Կարնոյ ժողովը՝ 532 թուից առաջ, երբ պատերազմ կար յոյների և պարսիկների մէջ, և հայերը գուցէ յոյս ունէին յունաց օգնութեամբ պարսից լուծը թօթափելու: Արդեօք դաւանական խնդրում որևէ զիջում արե՞լ են հայերն այս ժամանակ և ի՞նչ կերպով, մեզ յայտի չէ: Յամենայն դէպս 532 թ. կնքուած խաղաղութեան դաշինքից յետոյ, երբ Հայաստանն ամբողջովին պարսից իշխանութեան և ազդեցութեան ներքոյ էր դարձեալ, պէտք է որ ամէն եկեղեցական յարաբերութեան յոյների հետ խզուած լինի:

Այսպէս թէ այնպէս Սահակ Բ-ի յաջորդ Քրիստափոր կաթողիկոսի մասին, որ Բագրևանդ գաւառի Տիրառիճ գիւղից էր, և որին մեր պատմիչները փիլիսոփայ մակդիրն են տալիս, օտար աղբիւններից գիտենք, որ եռանդով պաշտպանել է մի բնութեան դաւանութիւնը: Ասորական ժամանա-

կազրույթիւնները յիշում են նորա մասին, թէ ելեր, գնացել է ասորւոց Մար-Մաթայ վանքը, որ նեստորական Բարձուժմայի հանած հալածանքի շնորհիւ կիսաւէր էր մնացել, վերջին ժամանակ այնտեղ հաւաքուած քանի մի վանականների մէջից մէկին ընտրել և եպիսկոպոս ձեռանդրելով՝ մետրոպօլիտ է կարգել շրջակայ ուղղափառ կամ մի բնութիւն դաւանող քրիստոնեայ վիճակների վերայ: Դորանով ասորիների մի մասը հայոց եկեղեցական իրաւասութեանն էր ենթարկուած լինում և մի դարի չափ հաւանականաբար այդպէս էլ մնացել ու շարունակել է մեր հայրապետներից ձեռնադրութիւն ընդունել: Մի ուրիշ ասորի եպիսկոպոսի համար ևս յիշատակութիւն կայ, որ նոյն Քրիստափորն է ձեռնադրել: Իսկ արդէն առաջուց ակնարկել ենք, որ հաւանականաբար սորան է վերաբերում Թովմա Արծրունու այն խօսքը, թէ Հայոց Քրիստափոր կաթողիկոսը թղթեր է գրել Ասորեստանի կողմերը և զգուշացրել չխառնուելու նեստորականների հետ: Նորան այդտեղ Բարձուժմայի ժամանակակից դնելու պատճառն էլ այն կարող է եղած լինել, որ, ինչպէս տեսանք, արդիւնաւոր գործունէութիւն է ցոյց տուել մի երկրում, ուր մի ժամանակ Բարձուժման հրով ու սրով հալածել էր ուղղափառութիւնը և նեստորականութիւն քարոզել: Քրիստափոր յամենայն դէպս առաջ է ընթացել այն շաւղով, որ գծել էր Դուինի Ա ժողովը. աշխատել է ի մի ժողովել պարսից իշխանութեան ներքոյ եղող այն բոլոր քրիստոնեաներին, որոնք նեստորականութեան չեն յարել, և կապել իւր եկեղեցւոյ հետ: Եթէ նորա փիլիսոփայ մականունը մի բան նշանակում է, պէտք է ենթադրել, որ նա իւր ունեցած գիտութիւնը ևս գործ է դրել՝ ուղիղ դաւանութիւնը պաշտպանելու նեստորականութեան գուցէ նաև քաղկեդոնականութեան դէմ: Անհաւանական չէ ապա, որ նաև արտաքին յարաբերութիւնների մէջ հովանաւորութիւն վայելած լինի Պարսից թագաւորի կողմից, ինչպէս մի քանի տարիներ յետոյ վերջինիս հովանաւորութեան տակ տեսնում ենք Ներսէս Բ Աշտարակեցուն:

Խոսքով Անուշիրվան 540 թ. նորոգեց պատերազմը բիւզանդացւոց դէմ և մի շարք նուաճումներ արաւ Միջագետքում: Յուստինիանոսի հակառակ՝ սա ևս երևի աշխատում էր այնտեղի քրիստոնեաներին իւր կողմը գրաւել, որոնք հաւատարիմ էին մի բնութեան վարդապետութեան և ատելութեամբ լի դէպի վերակենդանացեալ քաղկեդոնականութիւնը: Նուաճած տեղերից Խոսքով բազմաթիւ քրիստոնեաների տարաւ, բնակեցրեց իւր երկրում, որով ուղղափառութիւնը նոր ոյժ ստացաւ այստեղ, և գուցէ Քրիստափոր հէնց այս հանգամանքից օգտուեց՝ իւր իշխանութեան սահմաններն ընդարձակելու և նոստորականութեան հակառակ ուղղափառ եկեղեցւոյ մի պատկառելի կազմակերպութիւն յառաջ բերելու Պարսկաստանում: Մինչ այդ Պարսից թագաւորները բնականաբար հովանաւորում էին նեստորականներին, որովհետև նոքա, հալածուած լինելով կայսեր կողմից, չէին հակուում այլևս դէպի իրենց դարաւոր ոսոխ յոյները: Այժմ, երբ յայտնուեցաւ, որ մի բնութիւն դաւանողները նոյնպէս հալածուում են յոյներից, ոչինչ չէր արգելում Խոսքովին նոցա պաշտպանութիւն ցոյց տալու և սոցա կրօնական ապահովութեան համար նպաստելու Հայոց կաթողիկոսին, որի նախարարներն իրենց յունասիրութեամբ այնչափ գլխացաւանք էին պատճառել Պարսից թագաւորութեան: Թէպէտ մեր պատմիչները 6 տարուայ կաթողիկոսութիւն են ընծայում Քրիստափոր Ա-ին, բայց եթէ վերև առաջ բերած հաշուով ընդունենք, որ Սահակ Բ մինչև 532 թ. կաթողիկոս է եղել, այն ժամանակ Քրիստափոր կաթողիկոսութիւնը չի հասնի մինչև Խոսքովի յիշեալ նուաճումների շրջանը: Բայց մի ցանկի մէջ էլ Սահակ Բ-ին 10 տարուայ իշխանութիւն է տրուում, և առհասարակ այս թուերն այնքան անստոյգ են, որ նոցա վերայ հիմնուել չի կարելի: Քրիստափոր Ա-ի յաջորդ Ղևոնդ կաթողիկոսին ընդհանրապէս 3 տարի միայն տրուում է, իսկ սորա յաջորդ Ներսէս Բ-ին՝ 9 տարի: Վեր-

Ղինս այդ դէպքում դժուար կարող է 547 թուից առաջ Աթոռ բարձրացած լինել. ուրեմն Քրիստոսփոր Ա իշխանութիւն վարած կլինի մինչև 544 թ., որ համաձայն կգայ արդէն վերև բերած տեսութեանց: Նորան յաջորդող Ղևոնդի մասին ուրիշ բան չգիտենք՝ բացի այն, որ Առբերանի գալառի Առեստ գիւղից էր: Իսկ Ներսէս Բ-ի կաթողիկոսութիւնն ընդարձակ տեղ է բռնում մեր Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ:

Դ. Հայոց Եկեղեցւոյ յարաբերութիւնն ասորիների հետ Ներսէս Բ-ի օրով: Ներսէս Բ, որի ծննդավայր Աշտարակաց գիւղը, ըստ մեր պատմիչների, գտնուում էր Բագրևանդ գալառում՝ տարբեր ուրեմն ուրիշ կաթողիկոսների հայրենիք եղած Արագածոտն գալառի Աշտարակից: Գրեթէ նոյնչափ անձանօթ էր մեզ, որչափ իւր վերոյիշեալ նախորդները, մինչև որ հանդէս եկաւ վերջին ժամանակ մի խիստ արժէքաւոր թղթակցութիւն՝ նորա և ժամանակակիցների մէջ փոխանակուած, որ մի լայն հեռանկար է բաց անում մեր աչքի առաջ: Այդ թղթակցութիւնը պէտք է երկու մասի բաժանել: Առաջին մասն սկիզբ է առնում այնտեղից, որ մի, ինչպէս երևում է, Հայաստանի հարաւարեւմտեան կողմը, Տօրոսեան լեռներում ընկած գալառի բնակիչ ասորիներ պատգամաւորութիւն են ուղարկում Հայոց Ներսէս կաթողիկոսի ու նորա պաշտօնակիցների մօտ և խնդրում են իրենց գալառի եպիսկոպոս ձեռնադրել Աբդիսոյ անունով հոգեւանդ և բարեբարոյ երէցին, այդ ձեռնադրութիւնը դարձնել կանոնական հիմք՝ հաղորդակցութիւն պահպանելու Հայոց Եկեղեցւոյ և իրենց մէջ, ապացուցանելու, որ մի են հաւատով: Պատգամաւորների ձեռքը տուած գրութեամբ նոքա պարզում են իրենց հաւատը և ցոյց տալիս, որ նախնեաց ճշմարիտ դաւանութեան հաւատարիմ մնալուն համար հալածանքի են ենթարկուել նեստորականների և ուրիշ հերձուածողների կողմից՝ ընդունելով ապա, որ հայերը նոյնպիսի ճշմարիտ հաւատ ունին և իրենց նման բոլոր հերձուածողներին

նզովում են, նոցա են դիմում, որ իբրև «Սիւնք հաւատոյ, քարոզիչք արդարութեան և աշակերտք առաքելոց», իբրև «բժշկք իմաստունք հիւանդաց»՝ իրենց ցաւին դարման անեն, նեղութեան մէջ օգնութեան հասնեն: Իսկ ճշմարիտ հաւատ համարում են այն, որ ուսուցել են առաջին երեք Տրեգերական ժողովները Նիկիայում, Կ. Պոլսում ու Եփեսոսում, ուստի մերժում են և նզովում ոչ միայն այդ ժողովների կողմից դատապարտուած, այլև յետոյ հանդէս եկած ու նոցա վարդապետութիւնից տարբեր բան քարոզող աղանդաւորներին: Եւ ահա յառաջ են բերում այնպիսի դաւանական սկզբունքներ և աղանդաւորների շարքում են դնում այնպիսի անուններ, որոնք միջոց են տալիս մեզ որոշելու, թէ ինչ դիրք էին բռնել այդ ասորիները ժամանակակից կրօնական շարժումների մէջ:

Վերև յիշեցինք, որ Յուստին Ա-ի գահ բարձրանալով 518 թուից յետոյ Քաղկեդոնի ժողովը վերջնական կերպով պաշտօնապէս հաստատուեցաւ, իսկ մի բնութիւն դաւանողների դէմ հալածանք սկսուեց կայսերութեան սահմաններում: Հալածուած ու Աթոռից զրկուած եպիսկոպոսների մէջ ամէնից աչքի էր ընկնում Սևերոս՝ Անտիոքի պատրիարքը, որ, իբրև գիտնական հեղինակ և եկեղեցական գործիչ, արդէն Անաստաս կայսեր օրով կարևոր դեր էր կատարել: Առհասարակ այս դարում եկեղեցական կեանքի եռման ու զարգացման կենդրոնը մի բնութիւն դաւանողների կողմում էր և այստեղ էին աւելի աստուածաբանական գիտութիւններ մշակուում, դաւանական խնդիրները քննդատութեան առարկայ լինում և նշանաւոր հեղինակներ յառաջ գալիս, որոնց մէջ բացի Սևերոսից՝ ամենայայտնիներն են Փիլոքսէն՝ Մաբուգի եպիսկոպոսը, և Յուլիանոս Հաղիկարնացին: Վերջինս Սևերոսի հետ միաժամանակ եպիսկոպոսական աթոռից ձգուել էր, և երկուսը ևս Աղէքսանդրիա էին ապաւինել, ուր նոցա մէջ մեծ վէճ առաջ եկաւ այն մասին՝ ապականացո՞ւ էր արդեօք

Քրիստոսի մարմինը, թէ՞ անապական: Յուլիանոս պնդում էր, թէ Քրիստոս ոչ առ հարկի, այլ ըստ կամաց ենթակայ եղաւ մարդկային կրից, իսկ Սևերոս առարկում էր, թէ փրկագործութեան համար անհրաժեշտ էր, որ նա ապականացու մարմին զգեցած լինէր: Այս վէճը պատճառ դարձաւ մի նոր պառակտման: Սևերոսի մի ամենաջերմ հետևողը՝ Յակոբ Բարադէոս կամ Ծանծաղոս, 541 թ. եպիսկոպոս ձեռնադրուելով, անվերջ ճանապարհորդութիւններ արաւ Արևելքում և անսպառ եռանդ գործ դրեց՝ գաղափարակից համայքներ կազմելու, նոցա համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու և իբրև մի տեսակ արևելեան պատրիարք՝ միացնելու բոլորին իւր Աթոռի շուրջը: Նորան յաջողեց, յիրաւի, սևերեան միաբնակաների մի ինքնուրոյն եկեղեցի հաստատել, որ նորա անունով Յակոբիկ կոչուեցաւ և Ասորիքի, Պաղեստինի, Եգիպտոսի ոչ յոյն տարրերը իւր մէջ առնելով՝ մի պատկառելի մեծութիւն դարձաւ: Յիշատակութիւն կայ, որ Յակոբ Բարադէոս դէպի Հայաստան ևս ճանապարհորդել է, մինչև Կապադովկիա տարածել իւր ազդեցութիւնը: Բայց լինելով Եդեսիոյ եպիսկոպոս՝ նա յամենայն դէպս աւելի մօտիկ էր այն գաւառին, որի ասորի բնակիչները բանակցութեան մէջ մտան հայերի հետ, և նորա առաջին շրջանի գործունէութեան արձագանքն էր հաւանականօրէն այդ բանակցութիւնը:

Յիշեալ ասորիներն իրենց գրած թղթերում բացի Նեստորից և իւրայիններից (Դիողոր, Թէողոր, Բարծումա և այլն) որոշակի նզովում են Քաղկեդոնի ժողովը և Լևոնի տոմարը, Եւտիքոսին, Սևերոսին «և զգիրս իւրեանց ապականութեան»: Իրենց դաւանական սկզբունքների մէջ նոքա դնում են, որ Քրիստոս «խաչեցաւ և մեռաւ վասն մեր, որպէս և կամեցաւ, ստուգապէս և ո՛չ կարծեօք, և ապականութիւն բնաւ ո՛չ գտաւ ի նմա. զի մարմինն, որ ի մեզէ առաւ, անապականութիւն էր և փառաւոր՝ ի նմանէ միութենէ»: Պարզ է, որ սևերեանների դէմ են ասուած այս խօսքերը, բայց արդեօք

Հաղիկարնացո՞ւ հետևողութեամբ՝ դժուար է ասել: Շատ հաւանական է, որ այդ ասորիները, մանաւանդ եպիսկոպոսութեան թեկնածու Աբդիսոն, որի հմտութիւնը դաւանական խնդիրներում յետոյ կատարած դերից ևս երևում է, մօտիկ ծանօթ լինէին Աղէքսանդրիայում տեղի ունեցած վէճերին և Հաղիկարնացու կողմը բռնէին, բայց, անշուշտ, համարելով սորան նախնեաց վարդապետութեան ուղիղ բացատրողներից մէկը և ոչ մի նոր դրութիւն ստեղծող: Հաղիկարնացուց առաջ և գրեթէ միաժամանակ, անկախ նորանից ուրիշները ևս, ինչպէս, օրինակ, Փիլոքսէն Մաբուգեցին, պաշտպանել են Քրիստոսի մարմնի անապական լինելը, և դաւանանքների պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ փրկագործութեան գաղափարը, ինչպէս ըմբռնուել էր այն յունական աշխարհում և պարզաբանուել ուղղափառութեան սիւն համարուող բոլոր եկեղեցական հայրերի, յատկապէս աղէքսանդրացիների կողմից, հետևականօրէն առած պէտք է գտներ ի վերջոյ այն բացատրութիւնը, ինչ որ տուին Յուլիանոս Հաղիկարնացին և անապականութեան ուրիշ քարոզիչներ: Նոյնիսկ Յուստինիանոս կայսրը իւր իշխանութեան վերջին տարիներում քիչ մնաց անապականութեան ուսումը պաշտօնական դաւանութիւն հրատարակէր կայսրութեան սահմաններում քաղկեդոնականների համար, այնչափ համապատասխան էր այդ ըմբռնումն արևելեան եկեղեցիների կրօնական հայեցողութեան: Ուստի անապականութեան մեր պաշտպաններն ի նկատի առած ժամանակամիջոցում այն գիտակցութեամբ էին առաջնորդուում հաւանօրէն, թէ Սևերոս մի նոր մոլար տեսութիւն է մտցրել, մինչդեռ իրենք հաստատ են մնում այն հիմքի վերայ, որ դրել էին երեք Տիեզերական ժողովները, և ամրափակել իրենց գրուածներով Մեծն Աթանաս, Մեծ Կապադովկացիները, Կիւրեղ Աղէքսանդրացին: Սակայն այս դարերում սովորութիւն էր, որ հակառակ հայեացք ունեցողների համար անպատճառ պէտք էր մի հերետիկոս գտնել ու

նորա անունը դնել վրաները, և ինչպէս անապականութիւն ընդունողները շտապեցին Սևերոսին հերետիկոս հրատարակել, նոյն կերպ վարուեցան անկասկած սևերիանները Հաղիկարնացու նկատմամբ, և որովհետև նա էր վիճել Սևերոսի դէմ, նորան և նշանակեցին իբրև պարագլուխ հակառակորդ բանակի:

Այս բացատրութիւններից յետոյ կարող ենք արդէն որոշ կերպով պատկերացնել Հայոց Եկեղեցւոյ դաւանական զրու-թիւնը Զ դարու կէսերին, քանի որ ասորիներին տրուած պատասխանի մէջ պատգամաւորութիւն ընդունելն ու Աբդիսոյին ձեռնադրելը յայտնելով՝ Հայոց կաթողիկոսը իւր պաշտօնակիցների և իւր հօտի կողմից հաստատում է, թէ հայերը նոյն հաւատն ունին, ինչ որ խոստովանել էին ուղղափառ ասորիներն իրենց զրութեան մէջ՝ ընդունում են նոյն 3 Տիեզերական ժողովները և նզովում նոյն հերձուածողներին: Յատկապէս անապականութեան խնդրի նկատմամբ իրենց հայեացքն արտայայտում է նա նոյն բառերով, որ յառաջ բերինք վերև ասորիների զրութիւնից, բայց և կարևոր է համարում պաշտպանուել հակառակ ծայրայեղութիւնից կամ այսպէս ասած «Եւտիքական միաբնակութիւնից», որ Քրիստոսի կատարեալ մարդկային մարմին ընդունելն ուրանում էր, շեշտելով շեշտում է, որ Քրիստոս մարմնոյ բոլոր կրթերը իւր վերայ է առել, բաց ի մեղաց, կաթնաբոյծ եղել, սնուել, չարչարուել և այլն, և կրկնում մի անգամ էլ, որ հայերը խոստովանում են «երիցս սրբասացութեան զխաչին»: Խօսքն այստեղ մի եկեղեցական կարգի մասին է, որ Ե դարու եօթանասնական թուականներին քաղկեդոնականն վէճերի ամենատաք ժամանակ մտցրել էր Անտիոքի պատրիարքական աթոռը բարձրացած Պետրոս Թափիչը, «Սուրբ Աստուած, Սուրբ և Հզօր, Սուրբ և անմահ» օրհներգութեան վերայ աւելացնելով՝ «որ խաչեցար վասն մեր» բառերը, և որ այնուհետև ուրիշ դաւանական կէտերի շարքում անվերջ

վիճաբանութեանց առարկայ եղաւ: Նոյն բառերը մենք տեսնում ենք բերուած թէ՛ ասորիների և թէ՛ հայերի պատասխան գրութեանց մէջ, որից հետևում է, որ Հայոց Եկեղեցին վաղ ընդունել և գործածական էր դարձրել այդ կարգը: Ե՞րբ՝ մեզ յայտնի չէ, ինչպէս և որոշել չենք կարող, թէ արդեօք այն դաւանական զրութիւնը, որի մէջ ներկայանում է Հայոց Եկեղեցին յիշեալ թղթակցութեամբ, առաջ էր հաստատուել, թէ՞ որոշ չափով հետևանք էր Աբդիսոյի և նորայնոց հետ ունեցած բանակցութեան: Յամենայն դէպս, եթէ դարի սկզբում մեր Եկեղեցին միայն նեստորականների հետ գործ ունէր, և այժմ գտնում ենք նորան երեք ճակատով կոռւի բռնուած՝ մի կողմից դարձեալ նեստորականների, միւս կողմից քաղկեդոնականների ու սևերեանների հետ: Աբդիսոյի՝ իբրև եպիսկոպոս իւր վիճակը վերադառնալուց յետոյ գրած թղթերից երևում է, որ վերջիններս նոյնպէս կամեցել են փորձել յարաբերութիւն հաստատելու Հայոց Եկեղեցւոյ հետ, և այդ նորան մեծ հոգս է պատճառել: Նա ակներև երկիւղ է կրում, թէ մի գուցէ սոքա յաջողեն արդարացնել իրենց տեսութիւնները հայերի աչքում և ընդունել տալ Սևերոսի վարդապետութիւնը, ուստի իրար ետևից զգուշութեան ու բանադրանաց թղթեր է գրում՝ ապացուցանելու համար, որ Սևերոս պակաս չար հերձուածող չէ, քան Նեստոր և ուրիշները, և որ անապականութեան ուսումն է ուղիղ ու նախնաւանդ: Բայց հազիւ թէ հայերն զգուշացման առանձին պէտք ունեցած լինէին, եթէ իրենց բռնած դիրքը նոքա համարում էին միակ համապատասխանը հայրերի աւանդութեան. կնշանակէ՝ ամենևին չէին էլ մտածում փոխելու այն:

Ե. Դուինի Բ ժողովը: Անցնելով վերոյիշեալ թղթակցութեան երկրորդ մասին՝ գտնում ենք երեք աւելի կաւոր թղթեր, որոնք կապ ունեն Դուինում գումարուած մի ժողովի հետ և նրանց միջին ընդարձակագոյնը ներկայացնում է այդ ժողովի «Միաբանութեան ուխտի» գիրը: Այստեղ պատ-

մուսուլման է, որ խոսքով Անուշիրուանի թագաւորութեան ժէ տարին կամ 547 թուին խոսքիստանի կողմերից իբրև վաճառական եկած և մեր երկրում բնակութիւն հաստատած մի խումբ քրիստոնեաներ մի վանք են շինել Մանաճիհր Ռաթիկի անունով, որ նոյնպէս այն կողմերից էր եկել և քրիստոնէութիւն ընդունելով ու Գրիգոր անուամբ մկրտուելով՝ նահատակուել էր: Սկզբում նոքա ըստ երևոյթին միահաւատ էին և անխտիր հաղորդակցութիւն ունէին հայերի հետ, բայց նոր շինուածում տեղաւորուելուց յետոյ առանձին ուսուցիչներ և առանձին առաջնորդ բերել տուին, սկսեցին նոր մտքեր տարածել և հետևողներ որոնել հայերից, մասնակից անել նոցա իրենց աղօթքներին, «ընծայի հաց» ընդունել նոցանից և մի յատուկ եղանակաւ հաղորդութիւն բաշխել, նոցա երեսնաներին մկրտել և այսպէս զանազան պատրողական միջոցներով իրենց կողմը գրաւել շատերին: Նոցա յաջողութեան մասնաւորապէս նպաստում է այն հանգամանքը, որ իրենց մօտ եկողներ մէջ տարբերութիւն չէին դնում և ամէն տեսակ յանցանքի տէր մարդոց ընդունում էին: Տեսնելով ապա, որ չարիքն արագ կերպով ծաւալ է ստանում, Հայոց Ներսէս կաթողիկոսը հայ եպիսկոպոսներով, իշխաններով, քահանաներով վանականներով և զանազան դասակարգի աշխարհականներով մի մեծ ժողով է գումարում Դուինում խոսքովի ԻԴ տարին կամ 554 թուին, որտեղ որոշուում է քանդել, աւերել այդ աղանդաւորների բունը, հալածել ու ցրել նոցա, ամէն հաղորդակցութիւն նոցա հետ արգելել և նգովքի տակ դնել ամէնքին, որեւիցէ եղանակաւ օգնութիւն ցոյց կտային կամ կքաջալերէն նոցա՝ կրկին համախմբուելու և իրենց աւերակները վերականգնելու: Միւս թղթերից առաջինը յանդիմանական գրութիւն է՝ մի քանի եպիսկոպոսների ուղղած, որոնք հրաւիրուել ու ծուլացել, չէին եկել ժողովին, որոնք և խստիւ պատուիրուում է նորից գալ, մասնակցել: Նոցանից երեքի ստորագրութիւնը կայ «Միաբա-

նութեան ուխտի» գրի ներքոյ, որոնք կնշանակէ՝ յետոյ եկել են: Երրորդ թուղթը, գրուած արդէն խոսքովի ԻԵ տարին, մի օրինակն է երեւի այն գրութիւններից, որոնք տրուեցան թէ՛ բացակայ և թէ՛ ներկայ եպիսկոպոսներին՝ յանձնարարելով ժողովի որոշումները յայտնել իրենց թեմի վանահայրերին, քահանաներին ու ժողովրդեան, իրենց կողմից ևս զգուշացնել ու խրատել: Այս երկու թղթերը մի առանձին բան չեն աւելացնում միջինի բովանդակութեան վերայ, բայց մի քանի կողմնակի յիշատակութիւններով նպաստում են երկրորդական հանգամանքներ պարզելու:

Հարց է այժմ, թէ ինչ աղանդաւորների մասին է այստեղ խօսքը: Թղթերի մէջ նոքա պարզապէս նեստորականներ են անուանուում, բայց նոցա բաշխած հաղորդութիւնը համարուում է «իբրև յուխտէ նուիրաց Պաղիկեան», որով առաջին անգամ տրուում է միջին դարերում շատ յայտնի դարձած և մեծ դեր կատարած աղանդի անունը: Մինչ այդ ամենահին տեղեկութիւնները պաղիկեանների մասին մեր Յովհանն Ծանեցի հայրապետի տուածներն էին՝ Ը դարի սկզբից, իսկ այստեղից երևում է, որ նոյն աղանդաւորները գոյութիւն են ունեցել և նոյն անունով ծանօթ եղել արդէն մէկ և կէս դար առաջ: Ինքը՝ Օձնեցին, յիշում է, որ իւր ժամանակի պաղիկեանները մնացորդներն են Ներսէս կաթողիկոսի օրով հալածական եղած աղանդի, բայց այդ աղանդը նա միւսնոյն ժամանակ սմոնիտիւն է անուանում և իրաւունք է տալիս դորանով այն կարևոր եզրակացութեան յանգելու, թէ Մանաճիհր Ռաթիկի վանքում հաստատուած աղանդաւորները պարզ նեստորականներ չէին, այլ կապ ունէին նոյն սմոնից կամ Հայոց աշխարհի աղանդի հետ, որ բանադրուեցաւ Շահապիվանի ժողովում, և որի մասին խօսում է Ղազար Փարպեցին: Ինչպէ՞ս հաստատուեցաւ այդ կապը՝ մեր ձեռքի տակ եղած աղբիւններով որոշել չենք կարող, բայց եթէ ընդունենք ոմանց գիտնականների այն կարծիքը, թէ մծղնէ-

պաւլոսի կեանքի աղանդը իւր ծագումն առնում է Բ-Գ դարու որդեգրականներից, որոնք Պաւլոս Սամոսատացու բանադրուելուց յետոյ ցրուեցան և գաղտնի համայնքներ հաստատեցին Արևելքում, այն ժամանակ բաւական բան կարգուղի: Նեստորականութիւնը իւր բնավայրում՝ Անտիոքում արդէն ուղիղ գծերով կապուած էր հին որդեգրական աղանդի հետ և իւր հիմնական գաղափարները ժառանգութիւն էր ստացել այն դպրոցից, որի հիմնադիրներից մէկը կարող է համարուել Անտիոքի նախկին եպիսկոպոս Պաւլոս Սամոսատացին: Եթէ ուրեմն Գ դարում Անտիոքից և շրջակայքից փախած որդեգրականներն ապաստան էին գտել և համայնքներ հիմնել պարսից իշխանութեան ներքոյ եղող երկրներում նոյն կերպ, ինչպէս Ե դարում նոցա ժառանգ նեստորականներն արին, այն ժամանակ աւելի հասկանալի է լինում, թէ ինչու վերջիններս այնպէս սիրալիւր ընդունելութիւն գտան և այնպէս հեշտ իրենց կողմը դարձրին և պարսկահպատակ քրիստոնեաներին: Նոքա ուրեմն շատ տեղ գաղափարակիցների էին հանդիպում և շուտով միանում նոցա հետ: Այն խուճիկ նեստորականներն էլ, որ Հայաստան եկան, գուցէ հին որդեգրականներից էին և առաջուց կապ ունէին այստեղ գտնուող մծղնէների հետ. յամենայն դէպս շուտով մտերմացան սոցա հետ և սոցա միջոցով է երևի, որ այնպէս արագ կերպով տարածեցին իրենց ազդեցութիւնը հայ ժողովրդի վերայ և այնչափ վտանագաւոր դարձան, մինչ հարկ եղաւ ժողով գումարել և արտաքոյ կարգի միջոցներ ձեռք առնել նոցա դէմ, բայց այդ միջոցներով կարելի չեղաւ նոցա արմատախիլ անել, և նոքա շարունակեցին իրենց գաղտնի գոյութիւնը ոչ իբրև մի հատուած նեստորականութեան, այլ իբրև մծղնէ-պաւլոսի կեանքի հետևողներ՝ իրենց առանձին սովորութիւններով ու կարգերով:

Դուրսի Բ ժողովի գումարման բուն շարժառիթն ուրեմն այդ խուճիկ-նեստորականներն էին՝ յիշեալ թղթերի համա-

ձայն, բայց նոքա չեն կարող ժողովի զբաղմանց միակ առարկան եղած լինել: Վերև ակնարկեցինք, որ մի շարք առանձին և արտաքին վկայութիւններ առաջին անգամ այս ժողովի մէջ հանդիսաւոր կերպով բանադրուած են ցոյց տալիս քաղկեդոնականութիւնը: Յիրաւի, որչափ մեր ձեռքը եղած յիշատակարաններից եզրակացնել կարող ենք, մեր Եկեղեցւոյ ներկայացուցիչները Զ դարում առանձին խտրութիւն չեն դրել քաղկեդոնականների և նեստորականների մէջ և եթէ ոչ աւելի վաղ, գոնէ Դուրսի Ա ժողովից յետոյ նոցա ևս սոցա հետ հաւասար կերպով մերժել են ու բանադրել: Այդ են վկայում նաև Ներսէս Բ-ի ու ասորիների մէջ փոխանակուած թղթերը, որոնք ժողովից առաջ են գրուել, որովհետև Աբդիսոն մասնակցում է ժողովին՝ իբրև «Ասորեաց ուղղափառաց եպիսկոպոս»: Սակայն երևի կամ այն պատճառաւ, որ հանդիսաւոր կերպով եկեղեցւոյ ընդհանրութեան կողմից բանադրանքի վճիռ չէր արձակուած Քաղկեդոնի ժողովի դէմ, և պատահած տեղը հայերն անխտիր եկեղեցական հաղորդակցութիւն էին ունենում յոյների հետ, կամ որ, ինչպէս ենթադրեցինք, երեսնական թուականների սկզբին՝ Սահակ կաթողիկոսի օրով, մի այնպիսի համաձայնութիւն էր տեղի ունեցել նոցա մէջ, որ յոյները շարունակում էին նայել Հայոց Եկեղեցւոյ վերայ՝ իբրև ընդհանուր եկեղեցւոյ դաւանօրէն անբաժան մի հատուածի վերայ: Յամենայն դէպս Դուրսի ժողովն է այն սահմանակէտը, որ այս ու յաջորդ դարերի հայ և օտար հեղինակների հայեացքով իրական բաժանման ժամանակն է որոշում: Պէտք է ասած՝ մինչև Զ դարի կէսը ոչ միայն հայերը, այլ նաև Փոքր Ասիայի, Ասորիքի, Պաղեստինի, Եգիպտոսի մի բնութիւն դաւանող քրիստոնեայ բնակիչները չէին նկատուում իբրև բաժանեալ պետական եկեղեցուց: Նոցա վերջնական բաժանումը ևս նոյն այս միջոցին տեղի ունեցաւ: Յուստինիանոս կայսեր համար յիշեցինք, որ ամէն կերպ աշխատում էր գրաւել նոցա, Քաղկեդոնի ժողովն

ընդունել տալ և եկեղեցւոյ միութիւնը վերականգնել: 553 թուին նա մի ժողով գումարել տուաւ Կ. Պօլսում, որ կոչուեցաւ Ե Տիեզերական ժողով և բանադրանքի տակ դնելով այն ամէնը, ինչ որ ժառանգութիւն էր մնացել յունական եկեղեցւոյ մէջ Անտիոքի դպրոցից, Քաղկեդոնի դաւանութեանը տուաւ ըստ ամենայնի Կիւրեղ Աղէքսանդրացու վարդապետութեան համաձայն բացատրութիւն: Դորանով մի բնութիւն դաւանողների առջևից վերացուում էին Քաղկեդոնի ժողովն ընդունելու գլխաւոր խոչընդոտները: Եւ յիշուի, մի բնութիւն դաւանող յոյներն այնուհետեւ հեշտութեամբ համակերպուեցան այդ նոր դրութեան և ձուլուեցան պետական եկեղեցւոյ մէջ, բայց Ասորիքում և Եգիպտոսում դաւանական վէճերին զուգընթաց արդէն մի տեսակ ազգային շարժում էր սկսուել, որ ձգտում էր ասորի և բուն եգիպտացի ժողովրդի համար հոգևոր անկախութիւն ձեռք բերել յունական աշխարհից, ի դէմս քաղկեդոնականութեան՝ թօթափել վրայից եկեղեցական կեանքի այն արտայայտութիւնները, որոնք զուտ յունական էին և խորթ արևելեան ազգերի ոգուն: Ուստի Ե Տիեզերական ժողովն աւելի նպաստեց, որ այդ ասորի և եգիպտական տարրերը, հակառակ բոլոր գիշումների, Քաղկեդոնի անունը լսել չկամենալով, ընդմիջտ բաժանուեցան յունական պետական եկեղեցուց և Յակոբ Բարադէոսի գծած ճանապարհով ազգային եկեղեցիները կազմակերպեցին:

Ահա այս պայմաններում Ե Տիեզերական ժողովից անմիջապէս յետոյ գումարուեցաւ Դուինի Բ ժողովը, որի մասին Յովհան Օձնեցու անունը կրող «Ժողովոց պատմութեան» մէջ կարդում ենք. «Զայս ժողով արար Տէր Ներսէս հակառակ ժողովոյն Քաղկեդոնի, վասն զի էր ախտ պղտորման խոստովանութեան Քաղկեդոնի յաճախապէս յաւելեալ»: Ամենևին անհաւանական չէ ուրմեն, որ կայսերութեան սահմաններում տեղի ունեցած անցքերն արձագանք գտնէին Դուինի Բ ժողովի մէջ, և այստեղ գուցէ յատկապէս Կ. Պօլսի

ժողովի բռնած ընթացքն ի նկատի ունենալով՝ բանադրանքի վճիռ արձակուէր Քաղկեդոնի ժողովի դէմ: Մեր ձեռքն է հասել Դուինի Բ ժողովից քսան տարի յետոյ Երուսաղէմի պատրիարքական աթոռը բարձրացած Յովհաննէս եպիսկոպոսի մի թուղթը, որտեղ նա պարզ ասում է, թէ հայերն Աբղիշոյ Ասորու սաղբանօք մի ժողով են գումարել, նզովել Քաղկեդոնի ժողովը և այդպիսով անջատուել ընդհանուր եկեղեցուց: Թ դարու Կ. Պօլսոյ բազմահմուտ Փոտ պատրիարքը ևս Հայոց Զաքարիա կաթողիկոսին գրած թղթի մէջ հաստատում է նոյնը, թէ մինչ այդ հայերն անբաժան են եղել յունաց եկեղեցուց և միայն այդ ժողովում Քաղկեդոնի ժողովը մերժել և բաժանուել են: Իսկ թէ ինչու վերև յիշուած «Ուխտի» գիրը Քաղկեդոնի անունը չի տալիս, բացատրել կարող ենք նորանով, որ այդ գիրը որոշ գործնական նպատակով էր խմբագրուած և ժողովի զբաղման առարկայ եղող գլխաւոր խնդիրն էր միայն շօշափում: Թղթերից երևում է, որ ժողովի նիստերը բաւական երկար ժամանակ, գուցէ մի երկու տարի տևած պէտք է լինին, իսկ այդ ժամանակամիջոցում կարող էին զանազան ուրիշ խնդիրներ արծարծուել, և հաւանականօրէն արծարծուել են: Միևս կողմից Ներսէս Բ-ի յաջորդ Յովհաննէս կաթողիկոսը, իւր գրած երկու թղթերում նկարագրելով հանդերձ Դուինի Բ ժողովի ընթացքն այնպէս, ինչպէս տեսնում ենք վերոյիշեալ թղթերից, այսինքն՝ որ Խուժիստանից եկած նեստորականների չարութեան խմորը ոչնչացնելու համար է գումարուել, որոշ կերպով ասում է, որ նեստորականների հետ հաւասար նզովել են այդտեղ «քաղկեդոնիտ»-ներին, և երևում է, որ առանձին խտրութիւն չի դնում սոցա մէջ: Նեստորական անուան ներքոյ նա մաքառում է պարզապէս այնպիսիների դէմ, որոնց Երուսաղէմի վերոյիշեալ Յովհաննէս պատրիարքը իւր թեւի տակն է առնում յետոյ իբրև քաղկեդոնականների: Թերևս ուրմեն այդ ժամանակ Պարսկաստանում նեստորականներն ու քաղ-

կեղոնականները մի դրօշակի տակ են գործել, կամ աւելի ուղիղ նոցա վերայ այդ աչքով նայել են և միայն բանադրել Դուինի ժողովում:

2. Դուինի Բ ժողովի պատմական նշանակութիւնն ու հետևանքները: Վերև յիշուածից աւելի հին ու համառօտ մի «ժողովոց պատմութեան» մէջ Ներսէս Բ-ի համար ասած է, թէ «բաժանեաց զՀայս ի Հոռոմոց և յԵրուսաղէմ գնալոյ, որում խոստմունս մեծ արար Խոսրով Պարսից թագաւոր»: Տեսանք, որ օտար հեղինակները ևս վկայում են, թէ հայերն այդ ժամանակ բաժանուեցան յունաց եկեղեցոց, իսկ մեր պատմիչներէց նոյնը վկայում է Ասողիկը՝ շեշտելով միանգամայն, թէ հէնց այդ տարին հաստատուեցաւ հայոց թուականը, ինչպէս և Օձնեցու անունը կրող վերոյիշեալ յիշատակարանի մէջ ասուած է, թէ Դուինի ժողովը գումարուեցաւ «ի սկզբան թուականութեանն հայոց»: Յայտնի է ապա, որ հայոց թուականն սկսուած է 552 թուից: Մեզանում Յովհաննէս պատմագրի և այլոց վկայութեանց վերայ հիմնուելով՝ ընդունում էին մինչև այժմ, թէ Մովսէս Եղուարդեցի կաթողիկոսն է հաստատել հայոց թուականը, և նա է եղել այդ ժամանակ Հայրապետական Աթոռի վերայ: Սակայն այժմ ոչ մի կասկած չի կարող այն մասին, որ 550-555 թուերին Ներսէս Բ էր Հայոց կաթողիկոս, որ նորա յաջորդ Յովհաննէսը կենդանի էր մինչև 573 թ., և որ հետեաբար այդ թուից յետոյ միայն հնարաւոր է դնել Եղուարդեցու կաթողիկոսութիւնը: Հայոց թուականի սկիզբն ընկնում է ուրեմն յամենայն դէպս Ներսէս Բ-ի կաթողիկոսութեան ժամանակ և հաւանականօրէն կապ ունի դարձեալ Դուինի Բ ժողովի հետ: Թէպէտ ժամանակակից յիշատակութիւն չկայ, թէ ժողովն այդ խնդրով ևս զբաղուել է՝ հայոց եկեղեցական տումարը կարգաւորել և նոր թուական հաստատել, բայց, անշուշտ, լոկ պատահականութիւն չէ, որ հայկական թուական է սկսուում այն նոյն օրերում, երբ Հայոց Եկեղեցին դաւանութեամբ բաժանուում

էր քրիստոնեայ Արևմուտքից և իւր կատարեալ ինքնուրոյնութիւնը հաստատում: Մենք չգիտենք, գուցէ և Մովսէս Եղուարդեցու օրով է եղել տոմարի վերանորոգութիւնը, և այդ հայրապետը, որ ջերմ հետևող էր Ներսէս Բ-ի ընթացքի և պաշտպան իւր եկեղեցւոյ ինքնուրոյնութեան ընդդէմ քաղկեդոնականների, այն գիտակցութեամբ նոր թուականի սկիզբը դրել է 552 թ., որ այդ տարին դարագլուխ էր համարում Հայոց Եկեղեցւոյ համար: Բայց քանի որ ուշ ժամանակի վկայութիւններով պիտի բաւականանք և վստահելի վաւերաթղթեր չունինք ձեռքի տակ, աւելի հաւանական մնում է այն, որ թէ՛ տոմարի վերանորոգութիւնը և թէ՛ նոր թուականի հաստատութիւնը Դուինի ժողովում է տեղի ունեցել: Իսկ թէ ինչու հայոց թուականը 552 թուից է սկսուած, մինչ ժողովի համար իմացանք, որ 554 թուին էր, զանազան կերպ կարելի է բացատրել.

ա) Ինչպէս տեսանք, առաջին հրակէրին եպիսկոպոսներից մի քանիսը չէին եկել. հարկ եղաւ նոցա կրկին հրակիրել և նոր ժողով գումարելով 554 թուին՝ վճիռ արձակել Խոսեփանեստորականների դէմ. գուցէ ուրեմն և առաջին գումարումը եղել է 552 թուին, և այն ժամանակ զբաղուել էին տոմարի խնդրով:

բ) Մեր պատմիչներն ասում են, որ այդ թուականին մի որոշ դարաշրջան լրացել էր. ուրեմն տոմարական հաշիւներով կարող էր յարմար դատուած լինել այդտեղից սկսել նոր թուահամարը:

գ) Յաջորդ դարերի մեր ժամանակագրութեանց մէջ շատ անհաստատ է հայոց թուականի գործածութիւնը և չի համապատասխանում մեր այժմեան գործածութեան: Դեռևս մնում է ուրեմն քննել և հաստատել, թէ արդեօք հնում 552 թուի՞ց էին հաշուում այն:

Այսպէս թէ այնպէս Դուինի Բ ժողովի և հայոց թուականի հաստատութեան մէջ մի կապ պէտք է եղած լինի, և եթէ մենք

այսօր տեսնում ենք, որ այդ ժողովով մի կարևոր յեղաշրջում կատարուեց Հայոց ներքին կեանքի մէջ, անտեղի չի լինի ամենևին ենթադրել, որ նոյնը գիտակցել են ժամանակակիցները և այդ շրջման կէտից նոր օրերի համար նոր թուական սկսել: Համառօտ «ժողովոց պատմութեան» այն խօսքը, թէ «խոստմունս մեծ արար խոսքով Պարսից թագաւոր», որ աւելի է պարզում Փոտ պատրիարքը իւր վերոյիշեալ գրուածքում, հարեանցիօրէն վկայում է, թէ որոշ տեսակէտից քաղաքական բնաւորութիւն էլ ունէր այն յեղաշրջումը և յառաջ էր եկել քաղաքական ազդեցութեան ներքոյ: Փոտ ասում է, թէ խոսքով այնչափ գոհ է եղել Դուլինի ժողովի գումարումից և որոշումներից, որ իւր որդուն դարձրել է որդեգիր Ներսէս կաթողիկոսի և նորան ու նորա համախոհ եպիսկոպոսներին յանձնել Հայաստանի հարկերի գանձումը: Իբր թէ այստեղից է յառաջացել նաև Վարդան Մամիկոնեանի ապստամբութիւնը 571 թուին, որ տանել չէր կարող, թէ ինչպէս հոգևորականները տէր ու տիրական էին դարձել երկրի մէջ, իսկ իշխանները մի կողմ մնացել: Թէպէտ այս տեղեկութիւնները փոքր-ինչ առասպելական գոյն ունին, բայց ըստ ինքեան հասկանալի է, որ խոսքով գոհ պիտի լինէր՝ իւր նախորդների վաղուց ցանկացածը կատարման մօտ տեսնելով: Այնպիսի մի ժամանակ մանաւանդ, երբ նա անընդհատ պատերազմի մէջ էր Յունաց կայսեր հետ, հայերը, որոնք յաճախ կռուապատճառ էին լինում և այս կամ այն կողմ թեքուելով՝ մեծապէս նպաստում մէկի յաջողութեանն ընդդէմ միւսի, կտրում են իրենց յոյների հետ կապող կրօնական կապը, մի դժուար անցանելի հոգևոր անջրպետ յառաջ բերում, որ պէտք է ստիպէր նոցա այնուհետև այլակրօնների մօտ պաշտպանութիւն որոնել կրօնակիցների դէմ: Ի՞նչ զարմանք ուրեմն, որ խոսքով Անուշիրուանի պէս մեծ ծրագրեր ունեցող և քաղաքագէտ մի թագաւոր ամէն կերպ քաջալերէր հայերի այդ քայլը, խոստումներ անէր նորա հեղինակներին, մեծամեծ արտօնու-

թիւններ շնորհէր և այդպէս փոխադարձ շահերով ամուր կապել կամենար նոցա իւր գահի հետ: Շատ հետաքրքրական կլինէր հարկաւ աւելի մանրամասնօրէն տեղեկանալ, թէ ինչ էին և ինչպէս էին գործադրում շնորհուած արտօնութիւնները, ինչպիսի քաղաքական դիրք ունէին առհասարակ Հայոց կաթողիկոսները Պարսից արքունիքի առաջ մինչև այդ ժամանակ, ինչ նոր առաւելութիւններ ձեռք բերին դորանից յետոյ և մինչև երբ պահեցին, բայց մեր պատմութիւնը լռում է այդ մասին, և պէտք է բաւականանանք յիշեալ հարեանցի ակնարկներից մեր եզրակացութիւնը հանելով:

Մենք իսկապէս շատ քիչ բան գիտենք այն ժամանակի հայոց քաղաքական կեանքի մասին: Յիշեցինք արդէն, որ երկիրը կառավարուում էր պարսիկ մարզպաններով, բայց թէ ինչպէս էին նոքա կառավարում, ինչ ներքին յարաբերութիւններ էին ստեղծուել նոցա և հայ իշխանների ու ժողովրդի մէջ, ինչ չափով էին ծանրանում պարսից ու յունաց մէջ եղած պատերազմները հայերի վերայ, ստոյգ ոչինչ յայտնի չէ: Առանձին հետաքրքրութեան նիւթ է ներկայացնում միայն հայ իշխանների ցանկը «Ուխտի» գրի մէջ: Առաջինը յիշուում է այստեղ մի Համագասպ Մամիկոնեան, ինչպէս և եպիսկոպոսների մէջ կաթողիկոսից յետոյ առաջին տեղը բռնում է Մամիկոնէից եպիսկոպոսը: Ուրեմն Վարդի մահուամբ մարզպանութեան իշխանութիւնը կորցնելով հանդերձ՝ Մամիկոնեանք շարունակում էին պահպանել իրենց առաջնակարգ դերը: Երրորդ տեղ յիշուած Սամեղ Արտաւազդեանը, որ սպարապետութեան պաշտօն ունի, անշուշտ, նոյնպէս մի Մամիկոնեան է, և միւսների անուններից երևում է, որ էլի քանի հոգի Մամիկոնեաններ կան մէջը: Նշանակալիցն աւելի այն է, որ իշխանների շարքում միայն մէկն առաջուայ պէս կոչուում է Վանանդայ տէր, միւսները մեծ մասամբ նորատեսակ, դեռևս Բաբգէն կաթողիկոսի թղթի մէջ անծանօթ, հայրանուններով են յիշուում՝ «Գրիգոր ի Հմայական,

Սահակ ի Վարդանան» և այլն, որ անկասկած իւր պատճառն ունի: Պէտք է ենթադրել, որ հայոց հին նախարարական կողմը, Սասանեանց խիստ միապետական իշխանութեան ներքոյ գոյութեան իրաւունքը կորցրած լինելով, կամաց-կամաց քայքայուում էր. մի տոհմի սերունդը սպառել կամ տարագիր էր եղել, և նորա կալուածները ուրիշի ձեռք էին անցել կամ յարքունիս գրաւուել, մի ուրիշ տոհմ ճիւղաւորուել էր և մի քանի տների բաժանուել, ազնուական ծագման հնութիւնը կորցրել էր իւր նախկին նշանակութիւնը, և շատերն իրենց կամ իրենց հայրերի մօտիկ անցեալում գործ դրած արդար ու անարդար ճգանց շնորհիւ դիրք և իշխանութիւն էին ձեռք բերել: Քիչ չէին երևի այնպիսիները, որոնք, երկու պատերազմող պետութեանց մէկի կամ միւսի զօրքի մէջ ծառայելով, յառաջացել էին, ինչպէս, օրինակ, Յուստինիանոսի երևելի զօրավար Ներսէսը: Արդէն նախորդ դարում յունաց զօրքի մէջ կային աչքի ընկնող զօրավարներ, որոնցից մէկը մինչև իսկ կայսերական գահ բարձրացաւ, իսկ այս դարից սկսած՝ թէ՛ զօրավարների, թէ՛ հասարակ զօրականների թիւը գնալով աւելանում է, և նոքա աւելի ու աւելի մեծ դեր են կատարում բիւզանդական պատմութեան մէջ: Ասողիկ և ուրիշները պատմում են, թէ իբր Ներսէս Բ-ի ժամանակ Հայոց մարզպան է եղել մի Մթէժ Գնունի, բայց այդ թիւրիմացութիւն է հարկաւ և կա՛մ շփոթութիւն յաջորդ դարու յայտնի բիւզանդական զօրավարի հետ, կա՛մ աղօտ յիշողութիւն յունաց ծառայութեան մէջ եղած մի ուրիշ Մթէժի մասին: Աւելի կարևոր է Սեբէոսի այն յիշատակութիւնը, թէ Սիւնեաց Վահան իշխանը հայկական մարզպանութիւնից բաժանուեց և իւր աշխարհի դիւանը Դուինից Ատրպատականի կենդրոնական քաղաքը փոխադրել տուաւ: Սակայն պէտք է որ Դուինի ժողովից յետոյ տեղի ունեցած լինի այդ, որովհետև մինչ Սիւնեաց Պետրոս եպիսկոպոսը Ներսէս Բ-ի գլխաւոր գործակիցներից էր և մասնակից Դուինի Բ ժողովին: Նորա յաջորդ

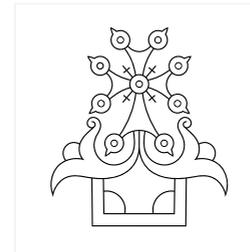
Վրթանէս եպիսկոպոսին Յովհաննէս կաթողիկոսը թուղթ է գրում արդէն այն ձևով, որ երևում է, թէ նա իւր երկրի սահմաններից դուրս էր: Քաղաքական անջատման հետեւի էր ուրեմն եկեղեցականը:

Պետրոս եպիսկոպոսի մասին առանձին գովասանքով է խօսում Սիւնեաց պատմիչը, համարում է նորան Քերթողահօր, այսինքն՝ Փարպեցու յիշած Մովսէս փիլիսոփայի աշակերտ, վերագրում է նորան մի շարք թարգմանութիւններ, ճառեր, դաւանական և մեկնաբանական գրուածներ, տալիս է մի կարևոր դեր Դուինի ժողովում: Ինքը՝ Ստեփանոս պատմիչը, մի քանի վկայաբանական քաղուածներ է յառաջ բերում նորա երկասիրութիւններից, որոնցից մեր ճառընտիրների մէջ ևս կան հատուկտորներ պահուած: Բայց Պետրոս Սիւնեցին, անշուշտ, իւր ժամանակի միակ գրական գործիչը չէր: Փոտ պատրիարքը Դուինի Բ ժողովի մասին արած յիշատակութեան մէջ թուում է այն հեղինակաւոր եկեղեցականներին (Դիոսկորոս, Փիլոքսէն), որոնց հայերն ընդունեցին իբրև պաշտպան մի բնութեան դաւանութեան, և իմիջիայլոց Դիոսկորոսի յաջորդ Աղէքսանդրիոյ պատրիարք Տիմոթէոս Կուզի մասին ասում է, թէ նորա գրքերը հայերէն թարգմանեցին «յետին թարգմանիչ» կոչուածները: Այդ գրքերը, որոնց յունարէն բնագիրը կորած է, իսկ հայերէն թարգմանութիւնը վերջերս գտնուեցաւ և հրատարակուեցաւ, կարող են օրինակ համարուել, թէ ինչ տեսակի գրականութիւն էր հետաքրքրում այս շրջանի մարդոց: Իսկապէս, մի շարագրութիւն է այդ՝ երկու գրքերից բաղկացած, և ուղղուած է Քաղկեդոնի ժողովի դէմ: Դուինի Բ ժողովում հայերը, որոշ հաստատուն դիրք բռնելով բնութեանց խնդրի նկատմամբ, կարիք զգացին, անշուշտ, այնպիսի գրուածների, որ իրենց դաւանութեան ճշմարտութիւնը կարող էին հաստատել հակառակորդների դէմ, և ահա սկսան խնամքով ի մի ժողովել այնպիսիները, որ առաջ թարգմանուել էին, և նոր թարգմա-

նութիւններ անել: Այսպիսի դաւանաբանական գրուածներ էին երևի նաև Պետրոս Սիւնեցու թարգմանութիւնները, որ Ներսէս Բ-ի շրջանպատողների մէջ ամէնից գիտուն և ազդեցիկ անձը պէտք է եղած լինի:

Մեր կանոնագրքերի մէջ կան 36 կանոններ, որոնք դրուել են «յաւուրս Ներսիսի և Մերչապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի», և որոնց համար դարձեալ ասուած է, թէ Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսի գործակցութեամբ են կազմուել: Հարկաւ այդ կանոնները ևս Դուինի Բ ժողովում հաստատուեցան, և ԼԶ կանոնը, ուր հրամայուում է «մի՛ երբէք աղանդաւորաց վանս տալ», վերաբերում է երևի կրկին Խուժիկ-նեստորականներին: Դուինի Բ ժողովն այսպիսով զգալի փոփոխութիւն է յառաջ բերում նաև եկեղեցական գրականութեան մէջ: Ե դարում մեր եկեղեցական հեղինակներն այնպիսի գրուածներ թարգմանելու և երկասիրելու հետամուտ էին, որ պէտք է ժամասութիւնը ճոխացնէին, քրիստոնէական կեանք արծարծէին, բարոյական խորհրդածութեան նիւթ տային, հեթանոսական մոլորութիւնների և անբարոյական սովորութիւնների առաջն առնէին: Նոցա կռիւր ներքին և արտաքին հեթանոսութեան դէմ էր, այդ կռուի համեմատ և գէնք էին գործ դնում, քրիստոնէութիւնն ամուր հիմքերի վերայ դնել աշխատում: Զ դարում թէ՛ ներքին զեղծումների և թէ՛ արտաքին հեթանոսութեան դէմ շարունակուում էր կռիւր, թէպէտ աւելի խուլ կերպով: Յիշատակութիւններ կան, որ Ներսէս Բ-ից առաջ և նորա ժամանակ քրիստոնէութիւն ընդունած պարսիկներ հալածուել ու նահատակուել են Հայաստանում, ինչպէս վերոյիշեալ Մանաճիհր-Ռաժիկը, ինչպէս Մախոժ-Յիզաբուղեատը, որին մեծ հանդիսով թաղել է Ներսէս Դուինում և վրան կոփածոյ քարերից վկայարան կառուցել: Սակայն դոքա կողմնակի պատահական երևոյթներ էին: Այժմ առաջին տեղը բռնում է այն նոր պայքարը, որ պէտք է մղէր ազգային ու դաւանական տեսակէտից արդէն

իւր որոշ կազմակերպութիւնն ստացած Հայոց Եկեղեցին՝ իւր ինքնուրոյնութիւնն օտար կազմակերպութիւնների հանդէպ պահպանելու համար: Ըստ այսմ և դաւանաբանական-վիճական գրուածներն առաջնակարգ կարևորութիւն են ստանում, եկեղեցական կեանքը կենդրոնանում է դաւանական խնդիրների շուրջը, այդ խնդիրներն ամէնից լաւ ըմբռնող և հարազատը պաշտպանող վարդապետներն են, որ նորան ուղղութիւն են տալիս:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԹՈՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ա. Ս. Թադևոս առաքեալ	43-66
Բ. Ս. Բարդուղիմէոս առաքեալ	60-68
Գ. Զաքարիա հայրապետ	68-72
Դ. Զեմենտոս հայրապետ	72-76
Ե. Ատրներսեհ հայրապետ	77-92
Զ. Մուշէ հայրապետ	93-123
Է. Շահէն հայրապետ	124-150
Ը. Շաւարշ հայրապետ	151-171
Թ. Ղեւոնդիոս հայրապետ	172-190
Ժ. Մեհրուժան հայրապետ	240-270
1. Ս. Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ	302-325
2. Ս. Ս. Արիստակէս Ա Պարթեւ	325-333
3. Ս. Ս. Վրթանէս Ա Պարթեւ	333-341
4. Ս. Ս. Յուսիկ Ա Պարթեւ	341-347
5. Ս. Փառէն Ա Աշտիշատցի	348-352
6. Ս. Ս. Ներսէս Ա Պարթեւ	353-373
7. Ս. Շահակ Ա Մանազկերտցի	373-377
8. Ս. Զաւէն Ա Մանազկերտցի	377-381
9. Ս. Ասպուրակէս Ա Մանազկերտցի	381-386
10. Ս. Ս. Սահակ Ա Պարթեւ	387-439
11. Ս. Ս. Յովսէփ Ա Դոդոնցնցի	440-452
12. Ս. Մելիտէ Ա Մանազկերտցի	452-456
13. Ս. Մովսէս Ա Մանազկերտցի	456-461
14. Ս. Ս. Գիւտ Ա Արահեզացի	461-478
15. Ս. Ս. Յովհաննէս Ա Մանդակունի.....	478-490

16. Տ. Բարգէն Ա Ոթմսեցի	490-516
17. Տ. Սամուէլ Ա Արծկեցի	516-526
18. Տ. Մուշէ Ա Այլաբերցի	526-534
19. Տ. Սահակ Բ Ուղկեցի	534-539
20. Տ. Քրիստափոր Ա Տիրառիջցի	539-545
21. Տ. Դեւոնդ Ա Եռաստեցի	545-548
22. Տ. Ներսէս Բ Բագրեւանդցի	548-557

ՑԱՆԿ

III-VI ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅՈՅ ԵՎ ՊԱՐՄԻՅ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ, ՀՈՈՄԵԱԿԱՆ ՈՒ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐԵՐԻ

Հայոց թագավորներ

1. Խոսրով Ա	198-212
2. Տրդատ Բ	217-252
3. Արտավազդ Մանդակունի	252-262
4. Որմիզդ-Արտաշիր Սասանյան	262-272
5. Ներսէս Սասանյան	272-293
6. Խոսրով Բ Մեծ	279-287
7. Տրդատ Գ Մեծ	288-330
8. Խոսրով Գ Կոտակ	330-338
9. Տիրան	338-350
10. Արշակ Բ	350-368
11. Պապ	370-374
12. Վարազդատ	374-378
13. Արշակ Գ	378-387
14. Խոսրով Դ	387-389
15. Վռամշապուհ	389-414
16. Խոսրով Դ (վերստին)	414-415
17. Շապուհ Սասանյան	415-419
18. Արտաշես Դ	422-428

Պարսից թագավորներ

1. Արտաշիր Ա	226-241
2. Շապուհ Ա	241-272
3. Վահրամ (Բահրամ) Ա	273-276
4. Վահրամ (Բահրամ) Բ	276-293
5. Ներսէս	293-302
6. Որմիզդ Բ	302-309
7. Շապուհ Բ	309-379
8. Արտաշիր Բ	379-383
9. Շապուհ Գ	383-388
10. Վահրամ (Բահրամ) Դ	388-399
11. Հազկերտ Ա	399-421
12. Վահրամ (Բահրամ) Ե	421-439
13. Հազկերտ Բ	439-457
14. Որմիզդ Գ	457-459
15. Պերոզ	459-484
16. Վաղարշ	484-488
17. Կավադ Ա	488-531
18. Խոսրով Ա Անուշիրվան	531-579

Հռոմեական կայսրեր

1. Տրայանոս	98-117
2. Ադրիանոս	117-138
3. Անտոնինոս Պիոս	138-161
4. Ավրելիոս	161-180
5. Կոմոդոս	180-192
6. Սեպտիմոս Սևերոս	193-211
7. Կարակալլա	211-217
8. Հելիոգաբալլոս	218-222
9. Ալեքսանդր Սևերոս	222-235
10. Ավրելիանոս	270-275
11. Պրոբոս	276-282
12. Դիոկղետիանոս	284-305
13. Մաքսիմիանոս	286-310

14. Գալերիոս.....	293-311
15. Մաքսիմինոս Դայա.....	305-313
16. Կոստանդին Ա Մեծ	306-337

Բյուզանդական կայսրեր

1. Կոստանդին Ա Մեծ	324-337
2. Կոստանդին Ա.....	337-361
3. Հուլիանոս	361-363
4. Հովիանոս	363-364
5. Վաղես	364-378
6. Թեոդոսիոս Ա	379-395
7. Արկադիոս	395-408
8. Թեոդոսիոս Բ	408-450
9. Մարկիանոս	450-457
10. Լևոն Ա.....	457-474
11. Ջենոն	474-491
12. Անաստասիոս	491-518
13. Հուստինոս Ա	518-527
14. Հուստինիանոս Ա.....	527-565

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Խոսք խմբագրի</i>	5
Մի քանի բացատրություններ երկասիրողի կողմից	11
Ներածություն	15

Շ Ր Ջ Ա Ն Ա

ԳԼՈՒԽ Ա

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱՌՎՋԻՆ 3 ԴԱՐԵՐՈՒՄ ԵՒ
ԸՆԴՀԱՆՐԱՎԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՇԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. Երուսաղեմի մայր համայնքը	21
Բ. Զարդություն Երուսաղեմից դուրս և հեթանոսների մեջ ...	22
Գ. Ալեքսարանի ժառանգությունը հրեաներից անցնում է հեթանոսներին.....	23
Դ. Առաքելների և նոցա աշակերտների գործունեությունը ...	25
Ե. Ալեքսարանի տարածմանը նպաստող հանգամանքները...	27
Զ. Զրիստոնեության դեմ հանած հալածանքները.....	30
Է. Հնագոյն աղանդները.....	33
Ը. Առաքելական հայրեր, ջատագովներ և Աղեքսանդրիայի դպրոցը	36

ԳԼՈՒԽ Բ

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՎԱՐՉԱԿԱՆ, ԴԱԲԱՆԱԿԱՆ,
ԾԻՍԱԿԱՆ ՈՒ ԲԱՐՈՅԱԿՐԹԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ Գ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ

Ա. Զրիստոնեության տարածման ընդհանուր երևոյթը	40
Բ. Զրիստոնեության տարածումը Մայր երկրում և Մերձաւոր Արևելքում	41
Գ. Զրիստոնեության տարածումը Փոքր Ասիայում և Արև- մուտքում.....	45

Դ. Զրիստոնեությունը Հայաստանին սահմանակից երկրներում	48
Ե. Եկեղեցւոյ վարչական կազմակերպութիւնը.....	52
2. Նոր Կտակարան և «Հաւատոյ կանոնը»	57
Է. Ծէսեր, տօներ, վարք ու բարք	60

ԳԼՈՒԽ Գ

ԱԲԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՀԵՏՔԵՐ ՆԱԽՔԱՆ Ս. ԼՈՒՍԱԿՈՐԻՉ
 ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՂԱԾ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ

Ա. Աբգար թագաւորի դարձն ըստ ասորական աւանդութեան	66
Բ. Եղեսական աւանդութեան հայկական ձեւակերպութիւնը և Թադէոս առաքեալի գործունեութիւնը Հայաստանում.....	68
Գ. Աւանդութիւններ Բարդուղիմէոս առաքեալի և Նախնական շրջանի այլ քարոզիչների ու վկաների մասին	71
Դ. Աւանդութեանց պատմական արժէքը և բուն պատմական յիշատակութիւնները	74

ՇՐՋԱՆ Բ

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻԼԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՒ ՆՈՐԱՎԱԶՉՄ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԱՔԱՌՈՒՄԸ ՆԵՐՔԻՆ ԵՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ԹՇՆԱՄԻՆԵՐԻ ԴԵՄ

ԳԼՈՒԽ Դ

ՀԱՅՈՑ ԴԱՐՁՆ Ի ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆ

Ա. Հայաստանի քաղաքական դրութիւնը Գ դարում.....	81
Բ. Հայոց ներքին կեանքն ու հեթանոսական կրօնը	86
Գ. Տրդատի վերադարձն ու Գրիգոր Լուսաւորիչ.....	91
Դ. Ս. Գրիգորի ձեռնադրութիւնը և Հայոց Հայրապետական Աթոռի կապը Կեսարիոյ հետ.....	95
Ե. Ս. Լուսաւորիչի գործունեութիւնը ձեռնադրութիւնից յետոյ .	97

2. Զրիստոնեութեան պետական կրօն դառնալը Հռովմէական աշխարհում և դորա հետևանքը հայերի համար	100
--	-----

ԳԼՈՒԽ Ե

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԿՈՐԻՉԻ ԵՒ ՏՐԴԱՏԻ ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԻ ՕՐՈՎ

Ա. Ս. Վրթանեսի հայրապետութիւնը.....	103
Բ. Հայոց Եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչի թռուների օրով	106
Գ. Լուսաւորիչի տոհմին չպատկանող հայրապետները.....	109

ԳԼՈՒԽ Զ

Ս. ՆԵՐՍԵՍ ՄԵԾ (364-373)

Ա. Ս. Ներսեսի ժամանակը, ընտրութիւնն ու ձեռնադրութիւնը	113
Բ. Աշտիշատի ժողովն ու Ս. Ներսեսի բարեկարգութիւնները	116
Գ. Ս. Ներսեսի մասնակցութիւնը քաղաքական գործերում	118
Դ. Ս. Ներսեսի կաթողիկոսութիւնն Արշակի մահից յետոյ և մահը.....	122
Ե. Պապի ընթացքը Ս. Ներսիսի մահից յետոյ, նորան յաջորդող կաթողիկոսները	125

ՇՐՋԱՆ Գ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԲԱՐԳԱԲԱՃՈՒՄԸ ԳՐԵՐԻ ԳԻՏԻ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ԵՒ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՄԷՋ

ԳԼՈՒԽ Է

Ս. ՍԱՀԱԿ ԵՒ Ս. ՄԵՍՐՈՊ, ՆՈՑԱ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԴՊՐՈՑԸ

Ա. Հայոց նշանագրերի գիւտը	129
---------------------------------	-----

Բ. Ս. Մեսրոպ Մաշթոցի լուսաւորիչ գործունեութիւնը Հայաստանում և հարևան երկրներում	131
Գ. Հայաստանի քաղաքական դրութիւնը Ս. Սահակի և Ս. Մաշթոցի օրով	134
Դ. Ս. Սահակի դիրքը հայրապետական իշխանութիւնից զրկուելուց յետոյ: Միջանկեալ հակաթոռ կաթողիկոսներ.....	138
Ե. Ս. Սահակի և Ս. Մաշթոցի թարգմանչական գործունեութիւնը, եկեղեցական բարեկարգութիւններն ու շինութիւնները, վախճանը	143

ԳԼՈՒԽ Ը

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ Ս. ՍԱՀԱԿԻ ԵՒ Ս. ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԿՐԹԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՈՒ ՆՈՐԱ
ՇԵՏԵԿԱՆՔՆԵՐԸ

Ա. Հայրապետական Աթոռի վիճակը Ս. Սահակից և Ս. Մաշթոցից յետոյ.....	151
Բ. Շահապիվանի ժողովն ու մծղնեութիւնը	157
Գ. Յազկերտի հանած հալածանքն ու Հայոց ուխտը	163
Դ. Հայոց ապստամբութիւնը և երկպառակութիւն ուխտեալների մէջ.....	169
Ե. Աւարայրի ճակատամարտն ու անմիջական հետևանքները.....	176
Զ. Վասակի դատաստանը և Ս. Ղևոնդեանց նահատակութիւնը.....	180

ԳԼՈՒԽ Թ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵՇ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍՈԳՈՒԹԵԱՆ ԴԵՄ ՎԱՀԱՆ
ՄԱՍԻԿՈՆԵԱՆԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ԱՐԴԻԷՔԸ

Ա. Հայրապետական Աթոռի փոխադրութիւնն ի Դուին և Գիւտ կաթողիկոս	185
Բ. Վահան Մամիկոնեանի ապստամբութիւնը.....	193

Գ. Վահան Մամիկոնեանի սիրագործութիւններն ու յաղթանակը	199
Դ. Յովհան Մանդակունի կաթողիկոս	205
Ե. Վահան Մամիկոնեանի մարգպանութիւնը, Հայոց Եկեղեցու և երկրի վիճակը նորա օրով	211

ԳԼՈՒԽ Ժ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆՑ ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԷՃԵՐԻ
ՄԷՋ ԵՒ ԲՈՆԱԾ ԴԻՐՔԸ. ԴՈՒՆԻ ԺՈՂՈՎՆԵՐԸ

Ա. Նեստորական և քաղկեդոնական վեճերը	217
Բ. Բաբգէն կաթողիկոսի թղթերը: Դուինի Ա ժողովը.....	222
Գ. Բաբգէն կաթողիկոսի յաջորդները: Իրերի դրութիւնը նոցա օրով.....	226
Դ. Հայոց Եկեղեցւոյ յարաբերութիւնն ասորիների հետ Ներսէս Բ-ի օրով.....	232
Ե. Դուինի Բ ժողովը	237
Զ. Դուինի Բ ժողովի պատմական նշանակութիւնն ու հետևանքները.....	244

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Աթոռ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ	253
---	-----

ՑԱՆԿ

ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՊԱՐՄԻՑ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ, ՀՈՌՄԵԱԿԱՆ
ՈՒ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՄԵՐԻ

Հայոց թագավորներ	254
Պարսից թագավորներ	255
Հռոմեական կայսրեր	255
Բյուզանդական կայսրեր	256

ԿԱՐԱՊԵՏ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՎՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Մասն Ա

Հրատարակության պատրաստեցին
Անանիա արղ. Ծատուրյանը և
Եղիշե ավ. քահանա Սարգսյանը
Խմբագիր՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյան

Հրատարակչության տնօրեն՝ Նաթան Եպս. Հովհաննիսյան
Սրբագրիչ՝ Հերմինե Նիկողոսյան
Էջադրումը՝ Ղևոնդ քահանա Մայիլյանի

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ - 2011

Թուղթը՝ օֆսեթ 80 գր., չափը՝ 60x84 1/16,
ծավալը՝ 16.5 տպագրական մամուլ, ներդիր՝ 1,
չափիկը՝ կոշտ, կլիշե, տպաքանակը՝ 1.000 օրինակ:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆ